МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ХУДІШ ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94(477.87/437) “1944/1948”

ДИСЕРТАЦІЯ

ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН (1944-1948 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Офіцинський Роман Андрійович
доктор історичних наук, професор

Ужгород – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ І. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження 8

1.1. Джерельна база дослідження 8

1.2. Історіографія проблеми 17

1.3. Методологія дослідження 29

РОЗДІЛ ІІ. Закарпатська Україна у міждержавних відносинах ЧСР та СРСР (1944-1945 рр.) 36

2.1. Чехословацька урядова делегація Ф. Нємеца: ґенеза взаємовідносин з радянською владою 36

2.2. СРСР та ЧСР на двох фронтах: проблема мобілізацій та дипломатичне протистояння 61

2.3. Міжнародна реакція на приєднання Закарпаття до Радянського Союзу 84

РОЗДІЛ ІІІ. Процес оптації між ЧСР та СРСР 101

3.1. Прийом заяв на оптацію (червень 1945 р. – квітень 1946 р.) 101

3.2. Перебіг процесу оптації та «неофіційні» транспорти (квітень 1946 р. - березень 1947 р.) 121

3.3. Масове переселення оптантів 141

РОЗДІЛ ІV. Міграційні процеси між ЧСР та СРСР 160

4.1. Добровільна та примусова репатріація з Чехословаччини 160

4.2. Міграційні процеси, пов’язані з встановленням чехословацько-радянського кордону 176

4.3. Закарпатські євреї у міграційних процесах між ЧСР та СРСР 189

ВИСНОВКИ 202

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 213

ДОДАТКИ 250

ВСТУП

Актуальність теми дослідження пов’язана з тим, що питання Закарпаття в контексті чехословацько-радянських відносин стало ключовим в історії регіону після Другої світової війни в зв’язку зі зміною територіальної приналежності краю. Це явище досі знаходиться в епіцентрі жвавих історіографічних та суспільних дискусій і відображене, іноді, кардинально протилежними висновками щодо його характеру, перебігу та наслідків. Є підстави стверджувати, що зміну територіальної приналежності Закарпаття можна поставити в один ряд з процесом входження у 1939 році Галичини до складу УРСР. Ці явища мають численні схожі риси і втілені згідно подібних сценаріїв. В ширшому контексті вони вписуються як черговий етап у процес експансії імперського характеру під назвою «збирання російських земель», що проводиться вже століттями.

Політичні кризи такого глобального масштабу, безумовно, відображаються на демографічному складі певних територій, шляхом активізації численних та різноманітних за своїм характером міграційних процесів. У випадку Закарпаття – основним міграційним процесом був, узгоджений в протоколі до договору про Закарпатську Україну між ЧСР та СРСР від 29 червня 1945 року, процес обміну населенням – оптація. Він супроводжувався іншими супутніми міграційними процесами: примусовою та добровільною репатріацією і масовим нелегальним переходом кордону.

Актуальність теми також зумовлена недостатнім станом її наукової розробки. Незважаючи на значний історіографічний масив з окремих аспектів, нині відсутнє комплексне дослідження, яке було б повністю присвячене вказаній темі. В українській історіографії ще окремо не вивчались міграційні процеси на післявоєнному Закарпатті. Зокрема, т. зв. «закарпатська оптація» досі чітко не відділена від «волинської оптації» – переселення чехів з Волині.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідницької теми «Суспільно-політичний

розвиток українських земель у IX–XXI ст. (держ. реєстр. № 0115U004631), включеної до тематичного плану кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету.

Метою дисертаційного дослідження є висвітлення політичних та пов'язаних з ними міграційних перетворень на Закарпатті в контексті чехословацько-радянських відносин у 1944–1948 рр.

Відповідно до поставленої мети, були визначені наступні **завдання** цього дослідження:

1. проаналізувати діяльність чехословацької урядової делегації на Закарпатті та її співпрацю з народними комітетами і радянськими військовими у жовтні 1944 – січні 1945 рр.;
2. розкрити хід та проблему налагодження комунікації між різними суб'єктами чехословацько-радянських відносин (1944 – 1945 років);
3. показати міжнародний резонанс подій на Закарпатській Україні і дипломатичне протистояння Чехословаччини і Радянського Союзу взимку 1945 р.;
4. відобразити хід і наслідки оптації на Закарпатті 1945–1948 рр.;
5. розкрити особливості процесу репатріації з Чехословаччини до СРСР 1945–1948 рр.;
6. простежити головні міграційні потоки, пов'язані із встановленням чехословацько-радянського кордону в листопаді 1945 р.,
7. дослідити участь закарпатських євреїв у міграційних процесах між Чехословаччиною та СРСР (1945 – 1948 рр.);
8. розробити й обґрунтувати періодизацію історії Закарпаття в переломне п`ятиліття (1944–1948);

Об'єктом дисертаційного дослідження є політичні та пов'язані з ними міграційні процеси на західноукраїнських землях після Другої світової війни. **Предметом** дослідження є суспільні трансформації на Закарпатті через призму чехословацько-радянських відносин 1944–1948 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1944 – 1948 років. Вибір

нижньої хронологічної межі пояснюється тим, що у січні 1944 року президент ЧСР Е. Бенеш на засіданні уряду Чехословаччини вперше наголосив на тому, що Закарпаття буде звільнене чехословацькими і радянськими військами. Визначення верхньої хронологічної межі обумовлюється приходом з Чехословаччини в Закарпатську область у вересні 1948 року останнього транспорту із репатріантами.

Територіальні межі наукової роботи охоплюють регіональні межі сучасної Закарпатської області України. Для ідентифікації регіону у дисертації вживаємо поширену в сучасній історіографії назву «Закарпаття». До кінця жовтня 1944 р. цей край був окупований Угорщиною під назвою «Підкарпатська територія» («Підкарпаття»). Оскільки угорську окупацію не визнала антигітлерівська коаліція, то край вважався адміністративною одиницею Чехословаччини під назвою «Підкарпатська Русь». У жовтні 1944 р. – січні 1946 р. офіційно вживалася назва «Закарпатська Україна», а із січня 1946 р. – «Закарпатська область». Зауважимо, що в документах 1944–1948 рр. відбито термінологічний «хаос». Чехословацькі політики використовували найрізноманітніші назви: «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна», «Підкарпатська Русь» і, навіть, «Карпато-Руська Україна». У радянських документах переважно вжито термін «Закарпатська Україна».

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у вітчизняній історичній науці, на основі залученого широкого спектра архівних та опублікованих джерел, вперше подається комплексне дослідження, яке розкриває тему Закарпаття в контексті чехословацько-радянських зв’язків 1944-1948 років.

У процесі вивчення отримані наступні **результати:**

Уперше:

- проведено аналіз історіографії історії Закарпаття через призму чехословацько-радянських зв’язків 1944–1948 рр. і введено в науковий обіг ряд важливих документів;
- висвітлено питання комунікації, у т. числі і таємної, між різними учасниками подій на Закарпатті 1944–1945 рр.;

- комплексно досліджено міжнародну реакцію світової преси (польської, британської, американської, шведської, німецької, чеської, словацької), а також української діаспори в США на події на Закарпатті 1944–1945 рр.;
- розкрито хід і наслідки процесу оптації та, остаточно у вітчизняній історіографії, розмежовано цей процес із оптацією «волинських чехів»;
- показано особливості добровільної та примусової репатріації з ЧСР до СРСР;
- виявлено специфіку перетину чехословацько-радянського кордону, зокрема «візитерами» і нелегалами;
- запропоновано нову періодизацію історії Закарпаття під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки.

Уточнено:

- кількість осіб, що переселилася до Чехословаччини із Закарпатської області УРСР в рамках оптації;
- питання участі єврейського населення в міграційних процесах між Чехословаччиною і СРСР.

Отримали подальший розвиток:

- вивчення подій на Закарпатті в жовтні 1944 р. – січні 1945 р.: взаємодія урядової делегації Ф. Нємеца з народними комітетами, хід мобілізаційних заходів до радянської та чехословацької армій;
- дослідження міграційних процесів між Чехословаччиною та Радянським Союзом в 1945–1948 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібрані й проаналізовані в роботі матеріали, узагальнення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці підручників і лекційних курсів з історії України XX ст., в ході підготовки авторських монографій з історії Закарпаття періоду Другої світової війни, з історії Закарпатської України, історії чехословацько-радянських взаємин, історії міграційних і

демографічних процесів у Карпатському регіоні.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою розробкою, яка викладена в низці наукових публікацій у фахових періодичних виданнях без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження апробовані на закордонних наукових стажуваннях, міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях. Зокрема: закордонне стажування на філософському факультеті Карлового університету (м. Прага, Чехія, жовтень 2013 р. – червень 2014 р.) в рамках спільного грантового проекту Міністерства освіти, молоді та спорту Чеської республіки та організації «Dům zahraniční spolupráce (DZS)» – тема проекту: «Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках повоєнного часу», наук. конс. проф. Я. Ріхлік; закордонне стажування на філософському факультеті Університету Матєя Бела (м. Банська-Бистриця, Словаччина, жовтень 2015 р. – червень 2016 р.), в рамках грантового проекту «Visegrad Fund» – тема проекту: «Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках у 1944-1948 рр.», наук. конс. доц. М. Шміґель; міжнародна наукова конференція «Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни» (м. Ужгород, 16-17 жовтня 2014 р.); всеукраїнська наукова конференція «Асоціація Україна – ЄС: історичні та політико-правові аспекти» (Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, Київ, 25 лютого 2016 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційної роботи висвітлені у шести статтях без співавторства, чотири із яких опубліковані у вітчизняних фахових наукових виданнях та дві – в іноземних (Чехія, Росія), виданні англійською та українською мовами.

Структура роботи безпосередньо пов'язана з метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 255 сторінок, з них 212 сторінок основного тексту. Список літератури складає 356 позицій.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження.

Кожен історик, перед тим як розпочинати дослідження, зобов'язаний екстраполювати на себе заклик гуманістів епохи Відродження – «ad fontes». Наукова розробка будь-якої теми потребує ретельного пошуку, підбору та верифікації джерел. Вчений повинен прагнути максимально наблизитися до, звісно, що недосяжного об'єктивізму і шляхом критичного аналізу опрацювати необхідні джерельні матеріали. Від того наскільки історик відповідально, відносно себе та стосовно самих джерел, поставиться до цього завдання залежить успіх його праці.

В дисертаційному дослідженні було використано комплекс джерел, котрі умовно можемо поділити на такі категорії:

1. неопубліковані джерела;
2. опубліковані документи;
3. мемуарна література.

Архівні матеріали, на яких базується робота взяті з двох українських та двох зарубіжних архівів. Зокрема, в архіві закарпатського управління Служби безпеки України було використано кримінальну справу П. Цібере, котра знаходиться в трьох томах [1]. В Державному архіві Закарпатської області в м. Ужгороді нами опрацьовано 23 справи з 6 фондів [2-24]. Один документ знаходиться в приватному архіві автора [25]. Основну ж масу джерел, на яких ґрунтувалося наше дослідження, взято з архівів Чеської республіки. Так, в архіві Міністерства закордонних справ в м. Прага, нами було використано 133 документи з 6 коробок (krabice) та трьох фондів [26-159]. Справа в тому, що матеріали даних фондів не опрацьовані архіваріусами досконало, тому сотні документів знаходяться в так званих коробках і на них відсутні позначення аркушів. Тому, ми вважали за необхідне робити посилання на кожен документ

згідно його назви. Крім того, у Національному архіві Чеської республіки в Празі використано 8 справ з 5 коробок (karton) у трьох фондах [160-167]. Загальна кількість документів, опрацьованих із усіх фондів складає близько 1000 одиниць, значна частина з яких вперше введена до наукового обігу.

Для того, щоб якісніше зробити огляд джерел використаних у дисертаційному дослідженні, вважаємо за потрібне поділити їх за тематичним та проблемно-предметним принципом на наступні категорії:

I. Джерела з історії проблеми Закарпаття у взаємовідносинах між Чехословаччиною та СРСР періоду 1944-1945 рр.;

II. Джерела з історії процесу оптації, що регламентувався протоколом до договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р.;

III. Джерела з історії міграційних процесів, що відбувалися між ЧСР та СРСР в 1945-1948 рр.

Кожну з даних категорій пропонуємо, в свою чергу, поділити на групи згідно змісту та походження документів, що до неї належать. Отже, до першої категорії можна віднести такі групи джерел:

1) протоколи народних комітетів [2; 6; 9; 10; 25];
2) офіційна документація та офіційна переписка [3; 4; 9; 160-163; 168; 169; 172; 180; 181; 185; 188; 189; 192];
3) звіти, доповіді та довідки радянських і чехословацьких спецслужб [160-163; 170; 171; 174; 175; 179];
4) таємні телеграми та депеші з Хуста в Лондон та Москву [160-163; 173; 182-184];
5) внутрішня дипломатична переписка та документація [156; 160-163; 176-178; 186; 187; 190; 191];
6) матеріали добової преси про події на Закарпатті [160-163; 206; 242; 286; 302; 303; 305].
7) спогади [195-201; 203; 204].

Протоколи народних комітетів, особливо ті, що написані з перших днів після приходу Червоної армії до кінця листопада 1944 року, дають можливість

проаналізувати склад даних місцевих органів влади, оцінити погляди їх членів, а також відношення до чехословацьких урядовців та майбутньої територіальної приналежності Закарпаття. Звичайно, висновки на основі даної групи джерел можуть бути доволі суб'єктивними, проте, якщо використовувати компаративний метод і порівнювати їх з протоколами народних комітетів пізнішого часу (починаючи з грудня 1944 року), та зіставити з іншими видами джерел, то можна отримати певний корисний науковий результат.

Офіційні листи та повідомлення, що з'являлися в даний період, характеризуються такими особливостями як: заідеологізованість (декрети НРЗУ, «Кошіцька програма» уряду ЧСР, листи НРЗУ до Ф. Нємеца та Е. Бенеша, петиції до Й. Сталіна та Е. Бенеша), дипломатичний офіціоз та приховування справжніх думок і мотивів (листування Ф.Нємеца та А. Гасала-Ніжборського з І. Петровим та Л. Мехлісом, переписка В. Молотова та інших радянських дипломатів з чехословацькими офіційними особами, листування Е. Бенеша і Й. Сталіна). Тим не менше, дана група джерел є надзвичайно важливою, оскільки виражає офіційну позицію осіб та держав.

Особливою групою є звіти та доповіді служб розвідки та контррозвідки. Варто відзначити, що нами виявлено у фонді міністра Г. Ріпки в національному архіві Чехії кілька звітів чехословацької розвідки. Дані є цінними, тому що вказують часто абсолютно протилежний погляд на ситуацію, котра висвітлена в офіційних джерелах. Крім того, завдяки цій групі документів можна проаналізувати аспекти, котрі не перебувають у фокусі офіційних матеріалів: настрої населення, конфліктні інциденти, питання державної безпеки та взаємовідносин військових осіб між собою і цивільними тощо. В тому ж фонді нами виявлено доповідь Офісу воєнної інформації (американська пропагандистсько-розвідувальна структура, попередник ЦРУ) стосовно закарпатських подій. Цікавим, безумовно, є порівняльний аналіз донесень радянських та чехословацьких спецслужб. Кілька доповідних записок «СМЕРШУ» було опубліковано С. Аржевітіним.

Окремою групою джерел пропонуємо вважати таємні депеші та

телеграми, котрі передавалися з Хусту до Лондона та Москви. Вони, на відміну від доповідей спецслужб, що писалися про події за певний проміжок часу, фіксують ситуацію станом на конкретний момент. Ще однією їх особливістю є те, що вони короткі, і, зазвичай, описують якусь одну подію, думку чи явище. Таким чином, мінімізується суб'єктивність пов'язана із можливим забуванням інформації чи її узагальненням, як при написанні, наприклад, місячного звіту розвідувального управління. Тема «таємної війни розвідки» на Закарпатті в даний період ще не до кінця розкрита, адже у Воєнному архіві Праги знаходяться багато нерозшифрованих депеш.

Під внутрішньою дипломатичною перепискою розуміємо численні телеграми з Лондона до Москви для посла З. Фірлінгера чи військового аташе Г. Піки, переписка між Ф. Нємецом та З. Фірлінгером, взаємний обмін листами і телеграмами між Е. Бенешом та урядовим делегатом, доповідні записки офіцерів-агітаторів про хід мобілізації до радянської армії тощо. На превеликий жаль, доступ до внутрішньої радянської дипломатичної документації є обмеженим, хоча частково її можна знайти в додатках до монографії В. Марьїної [253]. Цей тип джерел характеризується більшою відкритістю обговорюваних тем і позицій, ніж офіційна документація, проте, через певні політичні та комунікаційні нюанси, теж, іноді, не повністю виражає погляди дописувачів. Наприклад, між представниками ЧСР в Москві та лондонським урядом існували, як мінімум, два канали внутрішнього зв'язку, інформація між якими могла суттєво різнитися.

З початку листопада на Закарпатті розпочався друк газети «Закарпатська правда», котра стала домінуючим джерелом інформації в краї. На її сторінках часто почали з'являтися античеські публікації. Їм притаманна гіперболізація негативу по відношенню до Чехословаччини, акцентування на конфліктних ситуаціях з чехословацькими військовими та конкретна ідеологічна лінія по дискредитації представників урядової делегації Ф. Нємеца. Натомість, протягом січня 1945 року світова преса буквально «вибухнула» обговоренням подій на Закарпатській Україні. Лідируючу позицію у висвітленні займали видання

англосаксонського світу. Матеріал подавався залежно від політичних уподобань газети: ЗМІ, що симпатизували соціалістичним поглядам акцентували на позиції, схожій до офіційної радянської, а консервативні – висвітлювали критичні та прочехословацькі погляди. Статті про події на Закарпатті з'явилися і у друкованих виданнях польського екзильного уряду, польського прокомуністичного люблінського уряду, словацькій пресі та в офіційній пресі протекторату Богемія і Моравія. Не менш цікавим, в даному контексті, є позиція української еміграції в США. За ставленням до проблеми, що виникла з приєднанням Закарпатської України до СРСР, емігрантів можемо поділити на прихильників українофільської (галицька еміграція, газета Свобода), русофільської (православні громади та «Конгрес американських карпаторосів») та русинофільської (греко-католицькі громади, організації «Соєдінєніє» та «Собраніє») позицій.

Важливим, хоч і більш суб'єктивним джерелом, є мемуаристика. Тут в першу чергу варто відзначити спогади безпосередніх очевидців та сучасників подій: щоденник Антоніна Гасала-Ніжборського, опублікований І.Попом [280], мемуари І. Ваша [195; 196] та Ю. Ільницького [197], спогади М. Хрущова [198], мемуари секретаря президента Е. Бенеша Е. Таборського [204], спогади В. Шандора [200], мемуари Б. Лаштовічки [203]. Згадки про певні події чи осіб присутні і в спогадах С. Штеменка [201] (про Л. Мехліса) та П. Судоплатова [199] (про таємний лист Е. Бенеша).

Друга категорія джерел характеризує питання пов'язане з процесом оптації на Закарпатті. Її можемо поділити на:

1) листування та звіти осіб, уповноважених по оптації [35; 39-41; 43; 71-86; 99-102; 104; 109; 113; 114; 135; 140; 144; 149; 150; 166];
2) внутрішня документація між різними відомствами, що були задіяні в процесі оптації [36-38; 42; 44-61; 64-70; 87-98; 105; 107; 108; 110-112; 115-134; 136-139; 141-143; 145-148; 152-154; 158; 159];
3) листи і повідомлення від оптантів органам влади [62; 63; 157];
4) офіційна документація та листування між ЧСР та СРСР [26-29; 31-34;

103; 151];

5) різноманітні списки оптантів [106; 155];

6) спогади [202; 326].

Чи не найчисельнішою є саме перша група – листи від осіб, що були уповноважені проводити процес оптації. Вони, водночас, і найінформативніші джерела, адже дані про хід процесу передавалися листами, телеграмами, депешами, телефонограмами до відповідних відомств Чехословаччини. Варто вказати величезну кількість листів З. Томана, Ф. Кураціни, телеграми а, особливо, звіти члена змішаної чехословацько-радянської комісії доктора Л. Гінко, листи доктора Шкоди та доктора Я. Скоржепи. Критично аналізуючи їх, можна відтворити хід оптації та розглянути основні проблемні моменти процесу.

Внутрішній обмін документами з питань оптації найчастіше відбувався між посольствами та консульствами ЧСР та Міністерством закордонних справ у Празі. Численні телеграми приходили з Москви, Вашингтону, Стокгольма, Мехіко, Боготи та інших столиць. Слід відзначити також переписку між Міністерством внутрішніх справ, що безпосередньо займалося процесом оптації, та МЗС. Прохання, вимоги чи повідомлення надходили також і від інших чехословацьких міністерств і відомств: Міністерства оборони, Міністерства праці і соціальної опіки, Міністерства землеробства, управління соціальної опіки міста Праги. В ДАЗО у фонді Р-236 відділу у справах репатріації, на жаль, не має великої кількості документів, що пов’язані з даним процесом, адже відділ займався також і іншими міграційними процесами.

Найбільш емпірично яскравою є група джерел – листи від оптантів. Вони поодиноко трапляються серед інших матеріалів у фондах чеських архівів та у фонді Р-236 ДАЗО. Припускаємо, що більшість джерел даного типу знаходиться у фонді «Ministerstvo vnitra – nová registratura» в Національному архіві Чеської республіки. Деякі матеріали цього фонду автор зміг опрацювати, проте до певних справ у доступі нам було відмовлено, у зв’язку з тим, що вони містять приватну конфіденційну інформацію. Окремо відзначимо анонімний

лист до МВС ЧСР, написаний ультимативним, обурливим тоном з вимогою припинити оптацію, «тому що приїздить багато руських» [157].

Безсумнівно, важливою групою джерел для вивчення процесу оптації є офіційні листи, меморандуми, пам'ятні записки, котрими обмінювалися уряди та урядові особи ЧСР та СРСР. Ці джерела, зазвичай, характеризуються офіціозністю та сухістю викладу. Проте бували випадки, коли вони виходили за рамки цих характеристик як, наприклад, у листах між З. Томаном, Ф. Куращною та І. Туряницею, або в листі Ф. Куращни до Л. Кагановича.

Цінним джерелом є різноманітні списки оптантів. В диспозицію автора потрапили списки тих осіб, котрим відмовили в оптації, списки оптантів-євреїв зі Швеції, списки осіб, чиї документи перебувають у відділенні ужгородської міліції і вони не можуть отримати дозвіл на виїзд, списки перших «неофіційних» транспортів, що виїхали в липні 1946 року та ін. Вважаємо, що дане джерело перетворюється на цінне і репрезентативне, якщо в списках осіб наявна хоча б одна із граф: «національність», «віросповідання», «місце роботи» та ін. Таким чином, використовуючи як метод кліометрію можна провести цікаві, паралельно-відгалужені від основної теми, дослідження.

Мемуарної літератури, на жаль, з теми «закарпатської оптації» досить мало, на відміну від «волинської оптації». Проте деякі автори, як наприклад С. Крушко [202], побіжно торкаються питань і нашої теми дослідження. Фактично, чи не єдиним коротким мемуарним джерелом є розділ у монографії Я. Янчовіча, котрий бере інтерв'ю у жителів словацького села Новий Кленовець, що брали участь у оптації [326].

До третьої категорії належать джерела з історії інших міграційних процесів, які пов'язані з проблемою Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах 1944-1948 років. Поділимо їх наступним чином:

1) джерела з історії процесу репатріації з ЧСР до СРСР [7; 8; 11; 12; 15; 17-22; 24; 151-155; 167]
2) джерела з історії міграційних процесів пов'язаних зі встановленням чехословацько-радянського кордону [13; 14; 19; 23; 35; 38; 41; 51; 62;

71; 72; 74; 75; 94; 103; 112; 119; 120; 128; 144-146; 148-150; 166]

3) джерела з історії євреїв Закарпаття в процесах міграції між ЧСР та СРСР [2; 16; 18; 90-92; 106; 111; 125-127; 130-134; 136; 138; 147].

Основним фондом, завдяки якому можемо розкрити питання процесу репатріації є Р-236 – відділ у справах репатріації закарпатського облвиконкому в ДАЗО. Проте, інформацію, що там міститься слід детально відсортовувати, тому що репатріація проходила не тільки з Чехословаччини, а й з інших країн, а, відтак, всі матеріали знаходяться в одному фонді. Відзначимо, що зі зрозумілих причин відсутніми є згадки про примусову репатріацію. Натомість, такі матеріали знаходимо в архівах Чехії. Важливими, в даному контексті, є списки осіб репатріантів та позначки, які ставили радянські офіцери навпроти прізвищ осіб, що втікали з поїздів на території Чехословаччини.

Джерела з історії процесів, пов’язаних зі встановленням чехословацько-радянського кордону можемо розділити на: питання нелегального перетину кордону та питання осіб з чехословацьким громадянством, що потрапили в Закарпаття в 1945 році, але внаслідок закриття кордону в листопаді 1945 року, не змогли виїхати назад в ЧСР. Відзначимо, що достатню для розуміння цього питання картину можна скласти тільки зіставивши джерельну базу з українських архівів з матеріалів архівів Чехії. Важливим джерелом є списки осіб, що втекли в Чехословаччину. Такі списки (на жаль не по всім округам тодішнього Закарпаття) наявні в ДАЗО у фонді Р-236. Окремо знаходимо списки учителів по Ужгороду і Хусту, а також список з Мукачева, де вказані професії осіб, що втекли. Вони дають змогу проаналізувати позицію інтелігенції, стосовно нелегального перетину чехословацького кордону. Щодо громадян Чехословаччини, котрі не змогли виїхати по причині закриття кордонів, то їх в документах ЧСР називають «візитери» (návštěvníci). Питання їх відправки вирішувалося в комплексі з питанням оптантів, тому джерельна база перебуває в архівах Праги (офіційні листи уповноважених ЧСР з оптації, листи міністерств і відомств Чехословаччини до СРСР тощо). Слід відзначити, що численна кількість списків даних осіб знаходиться у фонді Р-236 ДАЗО, але

вони не систематизовані та не впорядковані.

Питання єврейського населення Закарпаття в міграційних процесах між Чехословаччиною та Радянським Союзом відображене тільки побіжно в Державному архіві Закарпатської області. В тому ж фонді відділу у справах репатріації знаходимо кілька довідок, що стосуються даної проблематики. Проте акцент на національному питанні переважно не робиться. Натомість, в матеріалах празьких архівів джерела знаходимо в дипломатичній переписці посольств ЧСР та МЗС (найчастіше з посольством у Стокгольмі). З мемуарної літератури відзначимо спогади закарпатських євреїв в одному із розділів монографії А. Рейдер [283].

Щодо опублікованих документів, то варто вказати один з перших збірників, що торкався даної тематики – «Шляхом Жовтня. Визволення радянською армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. Збірник документів. Т. 6. Серпень 1944 - січень 1946 р.», упорядкований Г.Сіяртовою [172]. Незважаючи на тенденційність та ідеологічний підхід в підборі документів, він став вагомим етапом у висвітлення джерельної бази проблеми Закарпаття у чехословацько-радянських відносинах перших повоєнних років. Важливі документи з даної теми знаходимо в збірнику «Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений» [181]. В українській історіографії слід відмітити збірник документів і матеріалів «Возз’єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною», упорядник О. Довганич [179]. В ньому подані численні джерельні матеріали, які дали змогу ширше поглянути на емпіричну спадщину доби Закарпатської України. Останніми надважливими доробками в джерелознавчому аспекті досліджуваної проблематики стали збірники «Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.», упорядники О. Довганич та О. Корсун [168; 169; 173; 174; 177; 178]. А також, «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності,

спогади і документи», упорядник С. Аржевітін [170; 171; 175].

Першою публікацією документів в зарубіжній історіографії став додаток до авторської монографії самого чехословацького урядового делегата Ф. Нємеца [185-188; 191; 192]. Це ті документи, які він зміг вивезти з собою на еміграцію в Канаду. Серед них досі знаходимо такі, що не були перевидані в інших збірниках. Відзначимо чеські збірники документів: «ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání», в ньому знаходяться і деякі джерела з історії процесу оптації [189], та «Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednánich: červenec 1943-březen 1945. Dokumenty» [190]. Потужний масив документів опубліковано в додатках до авторської монографії В. Марьїної [176]. Варто вказати також, що деякі таємні депеші з Хуста до Лондона Ф. Круцького та Ф. Гали опубліковані в кінці статті чеського історика Ї. Марека [182-184].

Отже, джерельну базу можна вважати достатньо репрезентативною для дослідження питання Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах 1944-1948 рр., і вона дає можливість розкрити поставлені автором завдання.

1.2. Історіографія проблеми

Період входження Закарпаття до складу СРСР в 1944-1945 роках, перші роки радянської влади, та питання Закарпаття в контексті радянсько-чехословацьких відносин набули в історіографії досить широкого, багатоаспектного і повного висвітлення. Події та процеси, котрі відбувалися в згаданий період набули різноманітного трактування, характеризувалися іноді полярними поглядами на ту чи іншу проблему в історичній науці різних часових періодів та держав. Така варіативність у поглядах стосується, в першу чергу, діяльності радянської влади, комуністичного руху, червоноармійської офіцерської верхівки стосовно урядової делегації Чехословаччини на території Закарпаття. Вона яскраво проявляється в питаннях правомірності і обґрунтованості взаємовідносин між радянською та чехословацькою владою в

згаданий період на територію краю. Не менш дискусійним в історіографії є термінологічне визначення характеру включення Закарпаття до складу СРСР. Без применшення, воно є одним з наріжних каменів закарпатських «боїв за історію», який не рідко спричиняв та спричинятиме палкі наукові та публіцистичні дискусії. Проте, дозволимо собі погодитися зі словами видатного Люсьєна Февра: «В основі кожного наукового досягнення закладений дух протиріччя. Успіхи науки – це плоди розбрату» [292, с.23].

Весь історіографічний масив, використаний у дисертаційному дослідженні, вважаємо за доцільне розділити не за хронологічно-територіальним принципом, а за проблемно-предметним принципом. Тобто, відповідно до оцінок та підходів у розгляді порушених у даному дослідженні проблем. Такий підхід обґрунтовуємо узагальнюючим характером обраної теми дослідження, в якій поєднанні різні політичні, національні, соціокультурні аспекти міждержавних взаємовідносин Радянського Союзу та Чехословаччини, у питаннях стосовно Закарпаття в період 1944-1948 рр., які нерівномірно, чи не до кінця висвітлені у історіографії різного періоду та країн.

Отже, пропонуємо поділ історіографії на:

- дослідження з історії Чехословаччини та радянсько-чехословацьких відносин періоду Другої світової війни, де зачіпається проблема входження Закарпаття до складу СРСР;
- праці, які присвячені конкретно подіям на Закарпатті в 1944-1945 році, певним явищам в контексті цих подій та оцінкам зміни державно-політичного статусу краю;
- синтезуючі дослідження з історії краю чи праці, стосовно окремих аспектів подій і явищ в регіоні у повоєнний час, де частково висвітлено певну проблематику досліджуваної теми, чи узагальнено оцінки, що стосуються взаємовідносин між СРСР та ЧСР навколо Закарпаття;
- дослідження процесу добровільного обміну населенням – оптації, між Радянським Союзом та Чехословаччиною в післявоєнні роки;

- дослідження, з історії міграційних процесів на Закарпатті, та згадки про них в контексті міграційних процесів, що стосуються Чехословаччини;

Чехословацько-радянські відносини періоду Другої світової війни та повоєнного часу в Радянському Союзі, як і більшість тем, відображалися заідеологізовано. Однією з перших праць можна вважати дослідження С. Грачева [225]. В питанні відносин ЧСР та СРСР даного періоду варто відзначити працю, на момент її виходу – радянського, згодом українського, а зараз чеського дослідника І. Попа [278]. Комплексно і глибоко радянсько-чехословацькими відносинами займається російський історик професор В. Марьїна [252; 254-257]. В радянських синтетичних працях з історії Чехословаччини питанню Закарпаття в 1944 – 1945 роках присвячено дуже мало місця. Зокрема, акцент робився на підписанні Маніфесту і питанні возз'єднання Закарпатської України [240; 241; 244]. Сучасні російські синтези більш повно розкривають питання Закарпаття, проте, це пов'язано з тим, що до їх написання залучена згадувана В. Марьїна [304]. Сучасні чеські синтетичні праці вказують, що Закарпаття було приєднане до СРСР під тиском, але не ставлять під сумнів легітимність Договору від 29 червня 1945 року [330]. Такої позиції дотримується і один з основних дослідників повоєнного періоду в новітньої історії Чехословаччини К. Каплан [327; 328].

Набагато ширша історіографія присвячена питанням, що стосуються конкретно Закарпаття в період 1944 – 1945 років та його входження до складу Радянського Союзу. Однією з перших в СРСР праць стосовно періоду Закарпатської України стало дослідження Ф. Шевченка [306]. Згодом, світ побачили праці І. Мельникової [259] та І. Євсєєва [234]. Вони заклали основу в майбутні історичні дослідження, утвердженням в історіографію понять «возз'єднання», «революційно-визвольний рух народних мас» та ін., що цілком відповідало принципам марксистсько-ленінської історіографії. Дана тема стала також актуальною і популярною серед крайової історіографії. Відзначимо внесок у розробку проблем, пов'язаних з історією Закарпаття 1944-1945 років,

таких дослідників як Б. Співака [289], М. Трояна [290, 291], В. Хайнаса [294], І. Короля [243] та багатьох інших. Радянська історіографія цього періоду, хоч і була широкою, проте, зі зрозумілих причин, не відрізнялася поліфонічністю поглядів і тверджень. Особливо тих, які стосувалися радянсько-чехословацьких відносин, місії Ф. Нємеца тощо. Всі роботи лежали в одному «ідеологічно-вірному» руслі, тому вважаємо, що огляд кожної з них був би недоречним. Натомість, варто звернутися до історіографічних розвідок Д. Данилюка [229, 230], І. Мищака [260], а також останнього історіографічного дослідження з даної тематики, спільної праці Д. Данилюка та В. Міщанина [228].

Питання прибуття чехословацької делегації на визволену території, її взаємовідносини з радянською армією та народними комітетами, процес та методи зміни державно-правового та територіального статусу краю – все це отримало «нове історіографічне дихання» зі здобуттям Україною незалежності, а, відповідно, падінням ідеологічних бар'єрів, котрі стримували розвиток української науки. Однією з перших розвідок, котрі стосувалися Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах було спільне дослідження І. Гранчака та І. Попа [224], варто також відзначити роботу М. Россовської [285]. Ці історики детально розглянули розвиток дипломатичних відносин між ЧСР та СРСР стосовно Закарпаття та взаємовідносини делегації Ф. Нємеца, Червоної армії і народних комітетів. Подальші роботи І. Попа характеризуються щораз жорсткішою критикою дій радянської влади періоду Закарпатської України, котра інспірувала, на його думку, «анексію» краю. Акценти зміщаються на таврування української ідентичності, як привнесеної та нав'язаної Радянським Союзом покірному місцевому населенню, про що пише в історіографічній розвідці Е. Гийдел [221]. В пізніх працях І. Попа присутня критика органів влади СРСР та місцевих комуністів, ставиться під сумнів легітимність договору про Закарпатську Україну, що вважаємо доволі тенденційним підходом. Проте, варто відзначити, що у його роботах присутній багатий та корисний фактографічний архівний матеріал [277-280].

Важливою подією став переклад на українську мову докторської

дисертації В. Маркуся, що вийшла французькою мовою в 1956 році [251]. Крім того, що В. Маркусь був науковцем, не менш важливо – він був очевидцем подій 1944 року.

Дана тема набула чималої актуальності, і в зв'язку з цим проводились численні наукові конференції, матеріали яких видавалися окремими збірниками [205; 218; 219; 236; 237; 239; 274]. Щодо передумов подій на Закарпатті, то Р. Офіцинський вказує, що екзильний уряд Чехословаччини в часи Другої світової війни не мав чіткої позиції стосовно майбутньої долі Закарпаття. Дослідник широко висвітлює, крім цього, питання урядової місії Ф. Нємеца, відносини делегації з народними комітетами та Народною Радою Закарпатської України, перший з'їзд народних комітетів та питання навколо Договору про Закарпатську Україну. Критикуючи певні методи втілення превентивної радянізації краю, зокрема в питаннях відношення до чехословацької делегації та способів набору до Червоної армії, Р. Офіцинський, все ж, не піддає сумніву легітимність входження Закарпаття до СРСР [238; 269-272]. Одним з основних дослідників тем, пов'язаних з історією Закарпатської України є В. Міщанин. У фокусі його наукових пошуків стоять аграрні відносити повоєнного часу, проте він приділяє увагу і взаємовідносинам народних комітетів з представниками чехословацької урядової делегації та іншим аспектам радянсько-чехословацьких відносин [261; 262]. Варто відзначити також ґрунтовність з даної проблематики монографії М. Макари [249]. Питання Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках розглядають у своїх роботах І. Шніцер [307; 308], М. Болдижар [207], О. Довганич [232], С. Віднянський [211], О. Грін [226], Т. Сергієнко [287], І. Гапоненко-Товт [220]. Даного питання в контексті релігійно-історичних студій торкалися В. Фенич [293] та Ю. Данилець [227]. Питання Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах, зокрема аспект зміни територіальної приналежності краю, став одним із нечисленних сюжетів, що стосується найзахіднішою області України в синтезах дидактичної історії – шкільних підручниках. Про те – як, і чому саме таким чином, академічні історики розглядають дане питання, пише В. Фенич [350]. Варто відзначити

деякі нові дисертаційні дослідження, що торкаються нашої тематики, зокрема праці І. Рєпіна [284] та С. Болдижара [208].

Вважаємо, що в українській історіографії, не зважаючи на досить широке висвітлення даної проблематики, не вистачає глибоких біографічних, просопографічних та мікроісторичних розвідок, стосовно подій та осіб, котрі перебувають у фокусі теми Закарпаття в радянсько-чехословацьких зв'язках у Другій світовій війні та перших повоєнних роках.

Із зарубіжних вчених, котрі займаються проблемою Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах, безумовно, варто відзначити В. Марьїну. З-під її пера вийшли одні з найбільш ґрунтовних, на нашу думку, розвідок з даної тематики [253; 254]. Професор, на основі багатого джерельного матеріалу, аналізує радянсько-чехословацькі відносини та місце і роль в них Закарпаття. Акцент робиться на дипломатичних зносинах, проте глибоко розкриті і події, що відбувалися безпосередньо на Закарпатській Україні. Деякі історики [282] вважали позицію В.Марьїної прочеською, варто відзначити, що вона досить адекватно оцінює процеси, котрі відбувалися на Закарпатті (позитивне ставлення місцевого населення до радянської армії та комуністів, а також добровільний вступ до Червоної армії в перші тижні після визволення), таким чином її критика радянської сторони не є екстремально-різкою, а тим самим не завжди обґрунтованою, як, наприклад, у І. Попа. Вважаємо, що позиція В. Марьїної, стосовно закарпатської проблематики у відносинах ЧСР та СРСР є своєрідною серединною точкою відліку, орієнтуючись на яку можна створити умовну історіографічну шкалу позицій дослідників щодо даного питання. Також варто наголосити на внеску фундаментальної монографії А. Пушкаша [282]. Вона написана на потужному документальному матеріалі з використанням архівів Угорщини, Чехії, Словаччини та інших країн. Не зважаючи на те, що праця присвячена переважно міжвоєнному та воєнному періоду, в останньому розділі розглянуто події на Закарпатській Україні, де представлено позицію, в тому числі, і стосовно чехословацько-радянських взаємовідносин. Однією з останніх праць в російській історичній науці є

дослідження С. Мошкіна [263].

Також, серед зарубіжної історіографії варто відзначити, в першу чергу, працю самого урядового делегата міністра Франтішка Нємца, котрий після комуністичного перевороту в Чехословаччині емігрував до Канади, де в Торонто вийшла, у співавторстві з доктором юриспруденції Владіміром Моудрим, його монографія [332]. Це була перша праця в зарубіжній історіографії з даної проблематики. Цю розвідку не можемо назвати мемуарною, оскільки там досить критично опрацьовано цілий масив документів з особистого архіву Нємеца, котрі були вперше опубліковані в кінці книги, тому вона на половину вважається збірником документів. Звичайно, в певних позиціях, Нємец має особливе ставлення до подій, що відбувалися. Так, до прикладу, комуністів на чолі з І. Туряницею в книзі названо сепаратистами, а «рух за возз'єднання – сепаратистським». Проте, вважаємо, що з даної монографії, все ж, розпочалося детальне вивчення цієї проблематики. Наступного, після її появи, 1956 року виходить друком французькою мовою монографія вже згадуваного нами В. Маркуся [251]. В 1962 році в США виходить монографія В. Ганака, згодом перевидана в Чехії [320]. Наступним доробком, що з'явився на Заході в 1978 році, була монографія П.Р. Магочія, в якій знаходимо розділ присвячений подіям на Закарпатській Україні. Уже в період незалежності вона була перевидана українською [247].

Чехословацька соціалістична історіографія, як і радянська, не відходила від канонів марксистсько-ленінської методології. Питаннями радянсько-чехословацьких зв'язків займався найбільш плідно Ч. Аморт [311]. Сучасна чеська, і трохи менше словацька історіографії досить широко опрацьовують питання Закарпаття повоєнного часу. Звісно, особливий акцент робиться на функціонуванні урядової делегації Ф. Нємеца, питаннях дипломатичних відносин між ЧСР та СРСР, узагальнюючих проблемах, як наприклад: «втрата Підкарпатської Русі», чи правомірність позиції президента Е. Бенеша у відносинах зі Й. Сталіним. Тут відзначимо таких чеських істориків: Я. Нємечек, він вперше в чеській історіографії опублікував з розлогим коментарем

«Повідомлення урядового делегата Ф. Нємеца» [333]; Д. Губені [323-325], у сфері його інтересів лежить питання «явища здобування і втрат Підкарпатської Русі чеською державністю», крім того, його можна вважати біографом генерала А.Гасала-Ніжборського; Ї. Марек [331], котрий вперше детально розглянув питання секретної радіостанції, що була в диспозиції членів урядової делегації, а також Ф.Ганзліка [321], що займається військовими аспектами. Словацькі історики також в своїх роботах зачіпають тему Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах повоєнного часу. В першу чергу потрібно згадати П. Шворца [339; 340], М. Ґайдоша [317; 318], С. Конечного [317; 318]. Переважна більшість чеських та словацьких вчених розглядає процес приєднання Закарпатської України до СРСР як анексію, не піддаючи, все ж, сумніву легітимність процесу на кінцевому етапі, тобто підписання договору від 29 червня 1945 року.

Цікавим доробком є праця чеського інженера О. Цврка [315]. Книга написана в травні 1946 року і є єдиною в своєму роді, по крайній мірі, аналоги нам досі не відомі. Інженер описує те, що потрібно зробити Радянському Союзу на території Закарпаття, зважаючи на досвід 20 років управління на цих землях Чехословаччини. Це своєрідна книга настанов, як «покращити життя підкарпатським українцям» у всіх сферах: починаючи від матеріального достатку, закінчуючи важливістю туристичної галузі. У висновках цієї праці О. Цврк робить спробу, аналізуючи кілька прикладів з радянської преси, врятувати репутацію ЧСР за часів Підкарпатської Русі: він пише, що «з тисячі років підкарпатського невільництва було тільки 20 ясної доби – період перебування в складі Чехословаччини». Книга вийшла досить незначним накладом в 2 тисячі екземплярів у маленькому чеському містечку Хоцень.

До важливих синтез з історії Закарпаття, в першу чергу, потрібно віднести «Нариси історії Закарпаття» [266]. В другому томі вперше в українській історіографії було запропоновано широкий погляд на проблему Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах. Зокрема, розкрито питання перебування урядової делегації Ф. Нємеца, взаємовідносини з народними

комітетами, вступ добровольців до Червоної армії та чехословацького війська, а також проблеми навколо чехословацько-радянського договору. Авторів «Нарисів», щодо їх позиції відносно масовості руху за возз'єднання та стосовно походження маніфесту, критикував А. Пушкаш. Ще однією важливою для історіографії синтезною працею з історії Закарпаття є «Закарпаття 1919 – 2009. Історія, політика, культура» [238]. В розділі «Закарпатська Україна. 1944-1945», авторства Р. Офіцинського, висвітлено окремими підрозділами: діяльність делегації Ф. Нємеца, перший з'їзд народних комітетів та прийняття маніфесту про возз'єднання, переговори і договір про Закарпатську Україну. Також, розкрито проблеми мобілізації до радянської та чехословацької армій, обмін територіями з ЧСР та прагнення українців Східної Словаччини.

Питаннями оптаційних процесів займалися переважно українські, чеські та словацькі вчені. Радянська та соціалістична чехословацька історіографія не надто глибоко переймалася розглядом проблем переселення осіб, адже оптація (зокрема на Закарпатті) тісно пов'язана з такими процесами як еміграція, імміграція, репатріація (в тому числі примусова, мається на увазі затримання радянськими спецслужбами осіб на території Чехословаччини та депортація їх до СРСР), нелегального перетину кордону та ін. Оптація починає фігурувати як об'єкт наукових досліджень з кінця 80-х рр. XX ст. Один із перших дослідників, хто звернув увагу на ці процеси був словацький історик Іван Ванат [210]. Проте, оптаційні процеси 1945 – 1947 років не чітко виражені в історіографії, зважаючи на те, що відбувалися дві акції, а саме: так звана «волинська акція» – переселення чехів з території Волині до ЧСР і, відповідно, українців зі Східної Словаччини в УРСР та, безпосередньо, обмін населення між Закарпатською Україною та ЧСР. Обидва ці процеси мали суттєво різну правову основу, вони регламентувалися різними договорами: «волинська оптація» – договором від 10 липня 1946 року, натомість, «закарпатська оптація» – протоколом до договору від 29 червня 1945 року. Відповідно, різним були хід та наслідки даних процесів, хоча, слід зазначити, що в певний період часу їх перебіг пересікався. В зв'язку з цим, в історіографії довгий час

побутувала думка, що ці акції складають єдиний процес. Варто відзначити українських вчених М. Макару та І. Миговича, як представників української історіографії, котрі вперше вказали на «білі плями» та неоднозначність в трактуваннях оптаційних процесів на Закарпатті [248]. Якщо брати до уваги те, що Закарпатська Україна перейшла до складу СРСР, а тим самим її населення почало проживати на території, яка змінила свою державну приналежність, то саме відносно «закарпатської акції» можна сміливо вживати дефініцію «оптація». Вперше в українській історіографії на принципову різницю процесу «закарпатської» та «волинської оптації» вказав ужгородський вчений І. Вовканич [214; 216; 217]. Дослідник називає міграційні процеси, що відбувалися по закінченню Другої світової війни в Центрально-Східній Європі «великим переселенням народів». Вперше, з допомогою матеріалів з архівів Чехії та Словаччини розкриває різноманітні аспекти оптаційних процесів: процес прийому і кількість заяв, діяльність оптаційних комісій, пропуск перших поїздів з оптантами влітку 1946 року, так звана «празька акція» та ін. Не зважаючи на першу ґрунтовну спробу розібратися в проблематиці «закарпатської оптації» дослідник, все ж, розкриває паралельно деякі аспекти «волинської акції», зокрема переселення українців-русинів на Волинь, що на нашу думку, не сприяє чіткому історіографічному розмежуванню даних процесів. Автор вказує на необхідність подальшого вивчення проблематики, подаючи, навіть, назви конкретних фондів празьких архівів. Справді, опираючись тільки на ДАЗО, не можливо встановити, наприклад, таке важливе питання як точна кількість оптантів, що були переселені згідно протоколу до договору між СРСР та ЧСР про Закарпатську Україну від 29 червня 1946 року.

Дослідженням оптаційних процесів в контексті міграцій повоєнного часу займався Р. Офіцинський [238; 271]. Частково, питання оптації, в контексті етнічних процесів, та міграційних процесів словацької національної меншини торкався О. Малець [250]. Вважаємо, що для досконалішого опрацювання даної теми українська історіографія потребує компаративного співставлення з досягненнями зарубіжних істориків, та чіткого узгодження кількісних

показників переміщених осіб, адже числа в різних дослідженнях відрізняються.

Серед зарубіжної історіографії найбільш повно процес «закарпатської оптації» розкрито в працях чеського вченого Я. Вацуліка [342; 343]. Він чітко відрізняє в своїх роботах поняття «волинської акції» та оптації, що регламентувалася протоколом до договору від 29 червня 1945 року. На основі документів з чеських архівів він робить реконструкцію ходу процесу оптації та його наслідків. Я. Вацулік відносить процес оптації до глобальнішого процесу реемігрції чехів та словаків, але, вважаємо, що це не є до кінця правомірно, адже, щоб реемігрувати потрібно спочатку емігрувати. Тому, цю дефініцію важко віднести до закарпатських словаків, оскільки немає засобів наукового апарату, які б чітко встановили відповідь на запитання: з якого часу припиняємо вважати осіб емігрантами, що осіли, і починаємо вважати їх корінним народом? Тобто немає чіткої хронологічної межі осілості для того чи іншого етносу. Вважаємо, також, що слабкою стороною праць даного дослідника є практична відсутність української джерельної бази. Частково, в контексті «волинської акції» та переселення українців-русинів Східної Словаччини, питання закарпатської оптації зачіпали у своїх працях словвацькі дослідники М. Шмігель [336; 337], Ш. Крушко [202; 336; 337], М. Ґайдош [214; 314; 317; 318], С. Конечні [317; 318;] та чеський дослідник Б. Зілинський [344]. Окремо варто відзначити працю словацького історика Я. Бобака [312]. В роботі присутній потужний фактографічний матеріал, розкрито аспекти, пов’язані з долею переселенців уже по приїзді на словацькі замлі. Проте, вважаємо, одним вагомим неточним припущенням автора те, що переважна більшість переселенців були словаками, тому він розглядає процес оптації як процес переселення словаків. Ця хибна, на нашу думку, гіпотеза відображена навіть в назві його монографії.

Питання про повернення радянських громадян (військовополонених, «остарбайтерів» та біженців) залишалось одним з найменш вивчених у вітчизняній історіографії аж до початку 90-х років. До кінця 80-х рр. документація з цього питання була засекреченою, відповідно, відсутність

інформації породжувала навколо даного питання ореол міфів. Після розпаду СРСР на пострадянському просторі найбільш активно і глибоко вивчав проблеми репатріації після Другої світової війни російський історик В. Земсков [345]. Він увів до наукового обігу значний фактичний та статистичний матеріал із розсекречених архівних фондів СРСР. Згодом, світ побачила монографія П. Поляна. Фактично – перша фундаментальна праця на пострадянському просторі, присвячена питанню вивезених примусових робітників, а також їх репатріації; перевидана з доповненнями в 2002 році [276; 348]. В українській історіографії темі репатріації громадян УРСР та їх подальшій долі, а також фільтраційним таборам на територіях іноземних країн та органам, що займалися питаннями репатріації на території УРСР, присвячені дослідження О. Буцько [209], Т. Пастушенко [273], М. Куницького [245], О. Янковської [310], Т. Турчин [349] та Н. Мелешко [258]. Питанню репатріації з Чехословаччини частково приділяли увагу дослідники Р. Офіцинський [238; 271] та І. Вовканич [214; 216; 217]. Проте, наукова розвідка з конкретного питання репатріації осіб із Чехословаччини до Закарпаття, з використанням чеських та українських архівних матеріалів, у вітчизняній історіографії відсутня.

Тема нелегального перетину чехословацько-радянського кордону в період після Другої світової війни знайшла часткове відображення в працях дослідників Р. Офіцинського [238; 271] та І. Вовканича [214; 216; 217]. Першою розвідкою, котра, певною мірою, торкалася даного аспекту історії міграційних процесів на Закарпатті, виявилася робота С. Гордійчука [222; 223]. Проте, вважаємо, що тема розкрита тільки побіжно, в контексті проблеми нелегального переходу через кордон загалом, а не конкретно чехословацького. Крім того, розглянуто, переважно, процес засудження за факти перетину кордону та проігноровано іноземні архіви з даної теми. Потребує детальнішого висвітлення також взаємозв’язок нелегального перетину кордону з іншими міграційними процесами, що мали місце на Закарпатті: оптація та репатріація.

Аспектам долі єврейського населення Закарпаття в післявоєнний період, та їх місця і ролі в міграційних процесах між Чехословаччиною та СРСР,

найширше представлена увага в фундаментальній праці ізраїльського дослідника Й. Єлінека [235]. Проте, в зв'язку з практично відсутніми в даному розділі його дослідження чеськими та українськими архівними даними, вважаємо, що проблема розкрита не в повній мірі, зокрема не вказана роль єврейського фактору в оптаційних процесах. Натомість, в праці чеського історика Я. Вацуліка [343], питання участі євреїв в оптації розкрите достатньо широко, проте відсутні дані про закарпатських євреїв, що знаходилися поза межами Чехословаччини (Швеція, Південна і Північна Америка) та їх участь в процесі здобуття громадянства ЧСР. Також, Я. Вацулік ігнорує матеріали з українських архівів. Побіжно тема закарпатського єврейства в міграційних процесах між Чехословаччиною та Радянським Союзом висвітлена в працях П.Р. Магочія [246] та А. Рейдер [283].

Таким чином, ґрунтовний огляд історіографії з теми дисертаційного дослідження дає можливість констатувати недостатній науковий рівень деяких аспектів даної теми. Це, в свою чергу, дає підстави стверджувати, що окремі питання залишаються абсолютно, або неповністю розкритими, отже, відбувається їх актуалізація для подальших наукових пошуків. Історіографія даної проблематики являє собою широкий спектр різноманітних, іноді полярних візій, котрі, в разі застосування критичних методів досліджень, та поєднавши їх з нововиявленими і опублікованими джерелами, дають змогу сформувати цілісну картину ролі і місця Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках у 1944-1948 роках. Загалом, наявний масив наукової літератури з теми є достатнім для розуміння предмета дослідження.

1.3. Методологія дослідження

Дослідження проблеми Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках у 1944-1948 роки потребує підбору необхідної методологічної бази та вибору методологічних принципів та підходів для досягнення результату, що відповідатиме принципу наукового об'єктивізму. Дана тема включає в себе

сюжети, котрі часом набували політико-ідеологічних обрисів, переходивши з марксистсько-ленінської в сучасну неопозитивістську «парадигму М. Грушевського» практично без суттєвих глибинних змін. Тому, необхідно надзвичайно обережно підходити до вписування даної проблематики у загальний контекст радянсько-чехословацьких міждержавних взаємин повоєнного часу, по мірі можливостей, абстрагуючись від сталих та вкорінених міфологем та ідеологізації окремих аспектів та акцентів.

Сучасна гуманітаристика надає дослідникам цілий арсенал пізнавальних операцій для досягнення поставлених наукових цілей. Науковець має змогу обирати з величезного спектру методів: від «класичних», відомих з XIX століття, до міждисциплінарних та постмодерністських. Від того, що обере вчений, та як вміло він сформує методологічну комбінацію залежить на скільки якісно він зможе вписати власну працю поближче до центру умовного «трикутника об'єктивності»: об'єктивності щодо себе – об'єктивності щодо суспільства – об'єктивності щодо науки. Адже, тільки досягнувши балансу між цими трьома сферами, робота може претендувати на подальше «життя та успіх».

В основі підбору методологічного аспекту нашого дослідження ми встановили спробу різнобічного та комплексного, а також, незаангажованого висвітлення вказаної проблематики. Потреба такого підходу зумовлена гостротою наукових та громадських дискусій навколо окремих точок нашої теми.

Користуючись «театральною» історіографічною метафорикою, на авансцену методологічної основи нашого дисертаційного дослідження ми винесли принципи: історизму, системності, об'єктивності, всесторонності, комплексності, хронологічно-проблемний принцип, принцип опори на історичні джерела та принцип опори на історіографічний матеріал. Комплексне використання цих принципів уможливлює розгляд подій та явищ, як невід'ємних складових конкретного історичного часу та простору.

Принцип історизму використовувався нами у всій роботі, оскільки

необхідність конструювання цілісних картин із розрізнених фактів та свідчень, враховуючи тільки їм притаманні конкретно-історичні умови, поставала перед автором неодноразово. Одним із основних «підводних каменів» історіописання є розгляд тих чи інших аспектів, надаючи їм риси притаманні модерності. Наприклад у дослідженнях з медієвістики чи ранньомодерного часу такі історіографічні анахронізми розгледіти легше, ніж в контексті новітньої історії. Принцип історизму допоміг нам, зокрема, при розгляді таких проблем, як: спроба аналізу масовості того чи іншого громадського руху чи суспільного явища, позицій дипломатичних осіб чи представників влади в певній конкретній ситуації, аналізу певних осіб з точки зору біхевіористського підходу тощо. Проблема заідеологізованості деяких подій, в контексті нашого дослідження, теж знайшла спробу вирішення за допомогою принципу історизму.

Розглянути проблематику Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах 1944-1948 років як цілісну систему взаємозв'язаних елементів забезпечив можливість принцип системності. Для комплексного розуміння процесів, що відбуваються в площинах «держава-держава», «людина-держава» та «людина-людина» необхідним є розгляд системності взаємозв'язків. В нашому дисертаційному дослідженні, як систему розглянуто, зокрема, комплекс міграційних процесів: оптації, репатріації, нелегальний перетин кордону, зважаючи на їх тісну взаємопов'язаність.

Принцип об'єктивності, як один з основоположних, повинен лежати в основі всіх без винятку історичних досліджень і бути дороговказом для вченого. Ми розуміємо даний принцип як обов'язкову спробу історика до мінімізації суб'єктивних факторів, тверджень, суджень чи позицій в ході написання дослідження. Звичайно, як слушно ще на початку XX ст. відмітив Б. Кроче, щодо «точності» роботи історика, він сам обирає, які зі свідчень джерел є більш вірогідними, а які – менше [309, с.189]. Інформація, що проходить через подвійне сито (автора джерела та історика, що його описав), потрапляє на сито третє – сприйняття читача, що відбувається в контексті його наявного

життєвого досвіду (до речі, цей фільтр був і в попередніх двох авторів). А тому, такій інформації a priori важко надавати характеристику об'єктивної, проте принцип об'єктивності в історії, беручи за даність ці історіософські аспекти, служить для історика орієнтиром в прикладному історіописанні, тому його роль не можливо недооцінювати.

Принцип всесторонності дає змогу пізнати предмет дослідження всесторонньо, з різних ракурсів. Оскільки тема нашого дисертаційного дослідження лежить в площині міждержавних відносин, то, використання принципу всесторонності дало нам змогу розглянути їх і з радянського, і з чехословацького боків. Даний принцип було покладено в основу дослідження при підборі та верифікації джерельної бази, використовуючи архівні матеріали обох країн.

Завдяки принципу комплексності нам вдалося розглянути тему у міждисциплінарному комплексі з іншими науками. Зокрема, в питання міграційних процесів важливу роль відіграє історична демографія, а в питанні Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках 1944-1945 років та оптаційних процесів звертаємося частково до певних юридичних аспектів.

Хронологічно-проблемний принцип лежить в основі нашого дослідження, оскільки він дає можливість розглядати події та явища відповідно до їх проблематики у послідовно-хронологічному порядку. Це полегшує осмислення і розуміння теми, адже дає читачу відчуття послідовності подій у часі. Цей принцип застосовано практично у всіх проблемних питаннях дослідження, але особливого застосування він набув під час розгляду процесу оптації, що регламентувався протоколом до договору між ЧСР та СРСР про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року. Це зумовлено відсутністю у вітчизняній історіографії комплексного детального дослідження з даної проблематики. Вважаємо, що найдоцільнішим у даному випадку було дотримання саме хронологічно-проблемного принципу.

Одним з ключових історично-методологічних принципів, використаних у роботі, є принцип опори на історичні джерела. Даний принцип ми використали

в усій праці, адже варто погодитися з Н. Яковенко, що тільки «ставлячи джерелу нові і нові запитання, ми примножуємо історичні знання» [309, с.230]. Не менш важливим є і принцип опори на історіографічний матеріал, оскільки наукової вартості праця може набути тільки в симбіозі з уже наявними доробками в історіографії, і лише почерпнувши досвід попередніх дослідників з'являється можливість вписати власну працю у історіографічний контекст.

Описані принципи варті уваги, як основа будь-якої історичної праці, тільки у тісному взаємозв'язку із загальнонауковими (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та спеціально-історичними (критичний метод, метод «перехресного допиту джерел», проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, системно-структурний та ін.) методами. Лише чітке і комплексне поєднання принципів та методів історичних досліджень відкриває перед науковцем можливості досягнення достовірних висновків та досягнення якісних наукових результатів.

При аналізі джерельної бази ми опиралися на системно-структурний, проблемно-хронологічний та компаративний методи. Зокрема, джерела було структуризовано, згідно їх видів та походження. Висвітлення кожного виду джерел ми провели завдяки проблемно-хронологічному методу. Це було необхідним, оскільки джерельна база різних проблем, що складають нашу тему є досить різноманітною. Порівняльно-історичним або компаративним методом ми скористалися при розгляді таких документів як доповідні записки, доповіді та звіти радянських і чехословацьких спецслужб.

Для історіографічного огляду ідеально підійшов проблемно-хронологічний метод, завдяки якому ми дослідили історіографічну ґенезу кожної з проблем, що входять у дослідження. Для написання основних розділів роботи використано системно-структурний та проблемно-хронологічні методи, завдяки яким було досягнуто структурної стрункості дисертаційного дослідження. Проблемно-хронологічний метод надав змогу розглянути питання процесу оптації, поділивши його на три хронологічно-послідовні етапи.

Крім того, в дослідженні процесу оптації було широко використано

історико-генетичний метод. Завдяки йому ми розглянули ґенезу владних структур, що займалися процесом оптації, передумови їх створення, функціонування та ліквідацію. Аналізуючи діяльність даних органів влади, вдалося прослідкувати характер і хід процесу прийому заяв на оптацію, протидію їх роботі з боку радянських органів, та процес безпосереднього переселення оптантів. Історико-генетичний метод також використано при розгляді змін у роботі владних інституцій, щодо ставлення до міграційних процесів між ЧСР та СРСР, зокрема до процесу оптації, примусової репатріації, міграції єврейського населення тощо. Цей метод було використано при аналізі ґенези та функціонування комунікаційних зв'язків (та при створенні схеми даних контактів), між різними дієвими особами у подіях в Закарпатській Україні.

У зв'язку з використанням численного неопублікованого джерельного матеріалу, нами був широко використаний критичний метод та метод «перехресного допиту» джерел. Критичний метод використано відносно всієї джерельної бази, але найповніше стосовно джерел радянського походження, оскільки вони мають значне ідеологічно-політичне нашарування, що зобов'язує до критичного ставлення. Ці два методи використано, також, відносно епістолярних джерел побутового характеру, оскільки їх вважаємо більш суб'єктивними у висвітленні тих чи інших подій.

Натомість, при опрацюванні деяких епістолярних джерел ми спробували використати просопографічний метод для розгляду можливих намірів чи позицій автора листа, аналізуючи саме джерело та біографію автора. Зокрема, цей метод згодився при розгляді сюжету з листом З. Томана до І. Туряниці з приводу примусової репатріації осіб до СРСР.

Метод кліометрії чи квантативний метод використано нами в дисертації для наступних сюжетів: аналіз самоідентифікації осіб, котрим відмовили в оптації, базуючись на графі «національність» в їх списку, аналіз чисельності репатріантів до СРСР за 1945-1948 роки, та деякі інші.

В нашій роботі ми використали, також, і мікроісторичний підхід до

вивчення певних явищ та аспектів. Зокрема, йдеться про сюжети пов’язані з таємною чехословацькою радіостанцією на Закарпатській Україні, з якої відсилали секретні депеші.

Отже, методологічна база, що застосована в дисертаційному дослідженні, дозволяє комплексно та багатогранно висвітлити як окремі проблемні питання, так і вибрану тему загалом.

РОЗДІЛ ІІ. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ ЧСР ТА СРСР (1944-1945 рр.)

2.1. Чехословацька урядова делегація Ф. Нємеца: ґенеза взаємовідносин з радянською владою

Під час дипломатичних перемовин Чехословаччини у Москві в грудні 1943 року, фактично вперше, на авансцену чехословацько-радянських відносин вийшов аспект, котрий переносив їх у нову дійсність. Йдеться про перетворення їх з дипломатичних, тобто «віртуальних» зносин, у досить «реальні»: політичні еліти ЧСР та СРСР вперше зрозуміли, що визволення Підкарпатської Русі прийде зі Сходу, разом з Червоною Армією. Вже 11 січня 1944 року на засіданні уряду Едвард Бенеш говорив про домовленість, що операції на території найсхіднішої частини республіки будуть проводитися спільно радянськими та чехословацькими військами [253, с. 40]. В даній президентській промові, в контексті запропонованої нами періодизації чергового етапу чехословацько-радянських відносин, звісно, звернемо увагу на слова «радянськими військами». Отже, на початку 1944 року в свідомості представників чехословацької влади стався «перелом» – вони відкинули можливість звільнення своєї держави союзними військами, і тому, взаємовідносини з Радянським Союзом повинні були набрати нових конотацій.

Цей «перелом» юридично було оформлено вже восьмого травня 1944 року. В Лондоні державний міністр в міністерстві закордонних справ чехословацької влади в екзилі Губерт Ріпка з радянським послом Віктором Лєбєдєвим підписали «Угоду про відносини між чехословацькою владою і радянським верховним головнокомандуванням після вступу радянських військ на чехословацьку територію» в якій, досить однозначно констатувалося, що як тільки певна частина території перестане бути пасмом військових операцій, чехословацька влада там повинна отримати повну виконавчу цивільну владу [321, с. 61].

Національне питання напередодні визволення

18 жовтня 1944 року Червона Армія переходить через Карпатські гори, а вже 20 жовтня тодішній міністр закордонних справ ЧСР Ян Масарик повідомляє міністра Франтішка Нємеца, як голову урядової делегації на визволеній території, та генерала Антоніна Гасала, як голову Командування визволеною територією (військова структура, що підпорядковувалася Головному командуванню Міністерства оборони) про те, що виникла ситуація передбачена угодою від 8 травня. За згодою президента Е. Бенеша та уряду вони повинні негайно відправитися на звільнені території Чехословаччини, тобто на Підкарпатську Русь [187, с. 207]. Того ж дня, 20 жовтня, в Лондоні члени Підкарпатського клубу святкували початок операції по звільненню Закарпаття. На вечірці був присутній і Губерт Ріпка. Він виголосив вітальну промову, в якій йшлося про те, що Підкарпатська Русь буде після війни «рівноправним партнером в спільній державі чехів, словаків і карпаторосів». Ріпка продовжив: «Карпатороси є зрілими національно, політично, соціально та культурно і тому, будуть могти вирішувати свої проблеми самостійно, без втручання уряду і парламенту. Найвірогідніше, що для цієї території буде обрано назву Карпаторуська Україна (Carpatho-Russian Ukraine), для того, щоб підкреслити український характер її населення» [160, арк. 24]. Безумовно, питання українськості майбутньої Підкарпатської Русі в складі оновленої ЧСР на офіційному рівні підіймалося не раз, особливо в перемовинах з СРСР, про що пише В. Марьїна [253]. Але чи мали чехословацькі політики, станом на 1944 рік, чітке бачення національної політики, котру вони повинні були реалізовувати? Скоріш за все – не мали [270, с.37]. А популістське амбівалентне висловлювання міністра Г. Ріпки лише підтверджує це припущення. В кращому випадку, чехи планували продовжувати міжвоєнну багатовекторність у потуранні всім підкарпатським національним проектам. Проте така політика стала «вчорашнім днем» у зв’язку з виникненням і політичним ростом нової генерації еліт, найуспішнішою і очевидно найпрогресивнішою з яких була

україно-комуністична парадигма. Хоча, вона, як виявилось, була не єдиною, котра претендувала на підкорення умів краю на південних схилах Карпат. Був ще, а priori програшний в даних реаліях, русофільський національний проект, котрий, щоб втриматися на плаву, вирішив, що «цілком пристойно» буде пристосуватися до радянсько-українського проекту (про це зустрінемо згадки нижче – *П.Х.*) Та все ж, цей маневр не допоміг йому уникнути асиміляції.

Виявилося, мали місце спроби сформувати і третій гіпотетичний варіант конструювання національного співжиття на Підкарпатті. Майже чотири місяці перед визволенням, 30 червня 1944 року, канцелярія президента Едварда Бенеша отримала лист-меморандум з окупованого, на той час вже німцями, Закарпаття. Його було підписано – «Українське об'єднання з Карпатської України». В меморандумі йшлося про те, що в «критичному 1939 році» стало чітко видно, яку хибну карту обрали більшість чеських партій в Карпатській Україні протягом цілих 20 років. Мова йшла переважно про: «штучно створювані національні, релігійні та політичні конфлікти, а також штучну підтримку різних напрямків, таких як, так званий, великоруський, а простіше кажучи мадяронський». Далі йде жорстка критика «великоруського» напрямку і констатація, що тільки народ, котрий в 1939 році зі зброєю в руках захищав землю від спільного ворога може бути джерелом права і тільки він може творити здорову основу державного механізму. «З допомогою великоруських мадяронів ми піддаємося приниженням і вбивствам, але в сьогоднішньому бою на Карпатській Україні, все-одно, переможе український народ». Наступна теза вказує, що «український народ, зв'язаний волею людей у 1918 році (тут, вірогідно йде мова про Мараморошський з'їзд, але чомусь не згадано Хустський з'їзд 1919 року – *П.Х*), керуючись тим, що співпадають наші спільні національні інтереси готовий відповісти на вашу пропозицію про співпрацю згодою». Вважаємо, що навряд чехословацька влада пропонувала представникам якогось «Українського об'єднання на Карпатській Україні» співпрацю в червні 1944 року, скоріш за все, це превентивне формулювання,

яке само собою означає пропозицію співпраці. В листі далі висуваються кілька вимог до влади ЧСР: 1) конституційний закон №328 від 22 листопада 1938 року про автономію Підкарпатської Русі буде в повній мірі збережено; 2) правове становище Карпатської України щодо соціальних та економічних питань буде аналогічним до словацького; 3) як тільки на території звільненої Карпатської України почне управління представник союзницьких армій, нехай до нього буде приділено радника з місцевого населення, котрого запропонуємо ми; 4) основоположним пунктом є те, що майбутня влада ЧСР та еміграція назавжди зрікається від підтримки великоруського напрямку, котрий є ворожим для держави і для наших спільних інтересів» [160, арк.22-23]. На жаль, не зрозуміло, чи існувала подальша комунікація між чеським лондонським урядом та даним «українським об'єднання», як і невідомо, хто стояв за цим меморандумом. Бачимо, що лист писали не профани, а українсько-орієнтована чехофільська інтелігенція. Отже, він цікавий тим, що ілюструє активізацію не лише прокомуністичних активістів, але й українофільського, на даному етапі вимушено-лояльного до чехословацької влади, напрямку. Припускаємо, що це могли бути колишні діячі Карпатської України, що зазнали репресій угорської влади в 1942 році, але після звільнення залишилися на території окупованого Закарпаття [288].

В даному контексті цікавим є також звіт Бюро закордонної розвідки у складі Офісу військової інформації США, датований 1 листопада 1944 року. Ця державна структура існувала під час Другої світової війни, займалася збором та поширенням інформації і пропаганди, а також була одним з попередників Центрального розвідувального управління. У звіті спеціалісти вказують базовим питанням саме національний характер та культурницьку орієнтацію жителів Закарпаття. Констатується, що чехословацькі комуністи в Москві жорстко і чітко наполягають на визнанні українського характеру місцевого населення Карпатської України [160, арк. 24]. Наводяться цитати тодішнього голови КПЧ Рудольфа Сланського з газети «Československé listy», що в часи Першої чехословацької республіки на Підкарпатті «українська мова була

навмисне пригноблювана на користь російської та русинської» та про те, що «карпатські українці повинні відчувати себе культурно частиною єдиної української спільноти і вони заслуговують бути рівноправною нацією, разом з чехами та словаками в чехословацькій республіці». «Багато представників уряду в екзилі неофіційно підтримують українську орієнтацію» – йдеться далі у звіті. Президент Е. Бенеш ухиляється від даного питання, а два представники Підкарпатської Русі в Державній Раді стоять на протилежних позиціях. Павло Цібере, котрий дотримується русофільської орієнтації, за певними чутками, відмовився від посади в Держраді, тому що він був противником загального неофіційного тренду підтримки українського напрямку. Іван Петрущак, котрий замінив П. Цібере в 1942 році (насправді, аж в 1944 р. – *П.Х.*) стоїть на українофільських позиціях. Далі американські спеціалісти з інформаційної розвідки констатують, що офіційно лондонський уряд зайняв вичікувальну позицію і жодних вагомих кроків не проводить. Не було призначено представника в чехословацьку делегацію на звільнену територію (тут варто уточнити, попри те, що звіт датується 1 листопада, а І. Туряниця на той час вже перебував у складі делегації у Хусті, його призначення було запропоноване ще в Москві напередодні виїзду, а лондонський уряд справді не призначив жодного представника від Підкарпатської Русі – *П.Х.*) [160, арк. 25]. Звіт завершується твердженням, що не зважаючи на те, що жителі Карпатської України вели доблесну партизанську війну з угорцями і німцями, про їх національну орієнтацію мало що відомо. До 1938 року було три основні «націоналістичні політичні фракції серед місцевого населення»: 1) прихильники А. Волошина, котрі виступали за автономію в складі ЧСР; 2) невелика група українських націоналістів на чолі з Є. Коновальцем, котрі разом з польськими українцями виступали за незалежну українську державу, без радянського правління, але з радянськими українцями; 3) найчисельніша політична сила – комуністи, які були на схожій позиції щодо статусу краю з прихильниками А. Волошина, проте кінцевою їх метою було приєднання до Росії. «На якому етапі розвитку ці політичні фракції зараз – невідомо, але

комуністична партія закордоном м'яко проштовхує питання від'єднання від Чехословаччини». У висновку звіту стверджується, що є «висока імовірність того, що адміністрація даної території залишиться в руках армії, котра її зайняла» [160, арк. 25]. Отже, розвідка Сполучених штатів, досить тверезо оцінивши ситуацію, з перших днів визволення Закарпаття була готова до розвитку подій, які відбуватимуться в краї наступні кілька місяців.

А тим часом, 27 жовтня Франтішек Нємец та Антонін Гасал зустрілися в Турці (Львівська обл.) з членом військової ради 4-го Українського фронту генералом Левом Мехлісом. Він дав розпорядження делегату їхати в Хуст, мотивуючи це тим, що Ужгород являється зоною оперативних дій Червоної Армії. Л. Мехліс повідомив, що в управлінні Ф. Нємеца надалі буде тільки частина Закарпаття обмежена приблизно лінією, що йде на північ від Хуста [253, с. 57]. Чехословацька делегація, справді, була обмежена в керуванні територією Підкарпатської Русі і могла проводити діяльність тільки в межах Рахівського, Севлюшського , Хустського, Тячівського та Волівського округів. Демаркаційна лінія проходила: с. Вилок – с. Шаланки – с.Дубрівка – с. Березники – с. Пилипець – с. Волосянка (тут мається на увазі село на території Львівської області – *П.Х.*) [163, арк.41]. Обмеження діяльності чехословацької делегації тільки на територію слаборозвинутої гірської північно-східної частини Закарпаття вважається одним з перших кроків превентивної радянізації краю [238, с.271].

Делегація прибула в Хуст 28 жовтня, а наступного дня в неділю на центральній площі відбувся мітинг. На ньому, поряд з іншими ораторами, виступив і представник делегації, фігура, котра відіграє чи не головну роль в політичній грі майбутніх місяців, комуніст Іван Туряниця. За словами Ф. Нємеца, він «відкрито і чітко сказав, що Підкарпатська Русь стане частиною Чехословацької республіки, яка складатиметься з трьох рівноправних слов'янських національностей: чехів, словаків і русинів». Його промова нічим не відрізнялася від викладеної ним тиждень перед цим (20 жовтня) статті у комуністичній газеті в Банській Бистриці, де він активно захищав кооперацію

трьох слов'янських народів в рамках оновленої Чехословаччини [332, с.92].

Варто детальніше зупинитися на особі Івана Івановича Туряниці. Ще 22 жовтня, перебуваючи в Москві, Франтішек Нємец відсилає телеграму прем'єр-міністру Я. Шрамеку про те, що комуністичні депутати пропонують йому розширити делегацію, включивши в її склад представника карпатських українців. За їх порадою, Ф. Нємец пропонує Івана Туряницю, котрий на той час був офіцером у чехословацькому війську Людвіга Свободи [160, арк.28]. Губерт Ріпка 26 жовтня відсилає телеграму Зденеку Фірлінгеру (посол ЧСР в Москві) для Ф. Нємеца, що уряд погодився на кандидатуру І. Туряниці і, йдеться далі у листі, «звісно він з цієї хвилини не може більше бути в чинній військовій службі». Г. Ріпка просить відіслати цю телеграму в Словаччину, якщо Ф. Нємец вже виїхав з Москви. В такому разі, звертається Г. Ріпка до З. Фірлінгера, «зроби сам, щоб Туряниця був звільнений з військової служби і якнайшвидше відісланий у Словаччину» [160, арк.28]. Таким чином, цей документ ставить під сумнів твердження дослідника професора І. Попа про те, що І. Туряниця дезертирував із Чехословацького корпусу [277, с.88]. Призначення І. Туряниці застало його, коли він перебував вже в Словаччині і виїхав того ж дня 26 жовтня на Підкарпатську Русь, отримавши попередньо певні інструкції від Словацької національної ради (СНР). Що це за інструкції – невідомо, проте дослідниця професор Валентина Мар'їна вважає, що там були настанови, щодо того, як спілкуватися з делегацією Ф. Нємеца [253, с.58]. Призначення радником І. Туряниці призвело до активізації ще однієї зацікавленої сторони – карпато-руської еміграції в США і їх протеже Павла Цібере, члена Державної Ради ЧСР в Лондоні, котрий здобув, свого часу, підтримку лідерів провідних об'єднань закарпатських американців [269, с.139]. За два тижні до офіційного призначення І. Туряниці, в американському діаспорному часописові «Карпатская Русь» виходить стаття, лейтмотивом якої є телеграма П. Цібере, що він «їде в Росію». В статті критикується чехословацька влада за те, що «її місія поїхала в Росію без жодного карпатороса» і вже тільки додатково було прийнято І. Туряницю. Стаття

закінчується словами: «Зараз бачимо з телеграми Цібере, що він теж їде до Москви, однак не відомо в якому статусі, про це в телеграмі не повідомляється. В будь-якому випадку зрозуміло, що старим чехословацьким бюрократам політика на Підкарпатській Русі не йде так гладко, як вони планували. Хотіли вирішити справу Підкарпатської Русі по-старому, без карпаторосів, але часи міняються». Знаковою, в даному випадку є також телеграма П. Цібере до священика о. Станканинця в США, котра, якимось чином, потрапила до рук доктора Я. Папанека, дипломата ЧСР в Нью-Йорку. В телеграмі П. Цібере просив о. Станканинця допомогти у виготовленні візи до США, оскільки він покидає Лондон і летить у Москву [161, арк.12]. З цієї інформації можна зробити висновок, що П. Цібере резервував для себе запасний шлях, котрий проте йому не знадобився. Павло Цібере, на відміну від воєнного періоду, не зіграв важливої ролі у подіях, що відбувалися на Закарпатті в 1944-1945 роках. А в 1947 році він був арештований НКДБ СРСР. На першому ж допиті він скаже, що в кінці лютого 1945 року повернувся у село Лалово до брата, де почав займатися сільським господарством [1, арк.20].

Тим часом, 28 жовтня 1944 року, вже з Хуста Ф. Нємец відіслав два листа: Й. Сталіну та Е. Бенешу. В листах він писав, що «перейняв владу на звільнених областях республіки в Підкарпатській Русі» і висловлює бажання, щоб Е. Бенеш якнайшвидше повернувся на територію звільненої республіки. Лист містив підписи самого Ф. Нємеца, генерала А. Гасала, доктора В. Шробара, І. Туряниці, В. Вало та монсеньйора Ф. Гали. Але формулювання «перейняв владу» не сподобалося Народному комісаріату закордонних справ СРСР (НКЗС), який конфіденційно вказав на це З. Фірлінгеру. Пояснення НКЗС полягали в тому, що Ф. Нємец не може перейняти владу і приїзд Е. Бенеша не на часі, оскільки Підкарпатська Русь досі є «пасмом воєнної операції» [253, с.57]. Саме ця дефініція стала основним і ключовим питанням діяльності урядової місії Франтішка Нємеца на території Закарпаття та її взаємовідносин з радянськими органами влади. Цей термін радянська та чехословацька влади розуміли по-різному. З точки зору ЧСР, «оперативне пасмо» – це зона, де

безпосередньо відбуваються воєнні операції, натомість радянська влада вважала, що це також і зона тилу. Таким чином, де-факто, урядовий делегат так і не отримав владу навіть на тих п’яти округах, що були йому приділені. Хоча, важко говорити про п’ять округів, адже демаркаційна лінія з невідомих досі причин проходила не по їх кордонах, і, навіть, не за етнографічним чи географічним принципом. Цікаво, наприклад, що її провели на декілька кілометрів східніше міста Іршава, хоча Іршавський округ був розділений навпіл (див. Додаток А.).

Таємна війна розвідок і комунікаційні зв’язки

З цієї ж самої причини, перебування в «зоні воєнних операцій», було відхилено прохання делегації про налагодження прямого радіозв’язку з Лондоном. Ще 24 серпня 1944 року чехословацький посол З. Фірлінгер передає в Лондон, що Валеріан Зорін (майбутній посол СРСР в Чехословаччині) пропонує надати для урядового делегата пересувну радіостанцію типу «РАТ». Такі радіостанції поступили в користування в Червону Армію в 1941 році, розміщувалися на трьох вантажних автомобілях і складалися з команди в 17 чоловік [156]. Було цілком зрозуміло, що радянська влада хоче взяти під контроль зв’язок урядового делегата з Лондоном. Екзильна влада ЧСР відмовилася від пропозиції В. Зоріна. З того часу, на дипломатичному рівні чехословацька влада численні рази просить радянське керівництво дозволити доставку американським літаком для урядового делегата радіостанції, що працюють на коротких і середніх хвилях.

Про неї просили ще раз, безпосередньо у Л. Мехліса, Ф. Нємец і А. Гасал під час зустрічі в Турці 27 жовтня. Про цю зустріч, на котрій він сам був в ролі перекладача, генерал А. Гасал напише: «На вимогу чехословацького урядового делегата міністра Нємеца, щоб нам було дозволено прямий радіозв’язок з Лондоном і Москвою, Мехліс відповів, що дозвіл дати не може, тому що територія, куди ми від’їжджаємо належить і надалі до оперативного пасма,

тобто до пасма тилу фронту» [253, с. 55]. Користуватися радіостанцією так і не було дозволено для урядової місії за весь час її перебування на території Закарпаття. Хоча, ще 30 березня 1944 року, в Лондоні шеф третього (оперативного) відділу Штабу відбудови збройних сил (ŠVBM) Ярослав Ведрал-Сазавський віддав наказ надпоручнику телеграфісту Йозефу Сушеру (Jozef Süsser) налагодити негайно після вступу на звільнену територію радіозв'язок не лише з Лондоном та Москвою, але з Туреччиною, Італією, радіостанціями парашутистів на окупованих нацистами територіях, а також провести навчання нових радіотелеграфістів безпосередньо на місці, де би знаходилась радіостанція [331, с.54]. Не зважаючи на заборону, Й. Сушеру все ж вдалося таємно перевезти до Хуста якісну агентурну радіостанцію польського виробництва «АР-5». Мова йшла про виготовлену польським інженером Тадеушом Гефтманом, першокласну для свого часу, радіостанцію розмірами 28*21*10 см., оснащену спеціальним передатчиком, що надзвичайно ускладнював пеленгацію сигналу. Вона могла працювати як від електромережі, так і від батареї чи генератора, при цьому використовувати і 120, і 220 вольт. Ці радіоапарати були виготовлені спеціально для Армії Крайової, а чехословацька розвідка, після довгих домовленостей, отримала для себе всього 10 штук [331, с. 59]. За її допомогою було налаштовано прямий радіозв'язок з Лондоном з околиць Хуста, а, згодом, і зі словацької території. Радіостанція під кодовою назвою «Vladislav» та сам факт передачі прямих повідомлень в Лондон був настільки засекреченим, що про нього не знав навіть голова делегації Ф. Нємец. Він користувався тільки кур'єрським зв'язком через управління 4-го Українського фронту та чехословацьке посольство в Москві, тобто передавав повідомлення шляхом Хуст-Москва-Лондон. Про нелегальний прямий зв'язок з лондонським урядом в делегації Ф. Нємеца знали лише кілька осіб: Ян Пернікарж – керівник відділу розвідки і контррозвідки; Франтішек Круцький – керівник відділу пошти (саме він, скоріш за все, і перевіз у своїй дипломатичній машині радіоапарат, оскільки на відміну від Й. Сушера вважався для радянських спецслужб, нібито, «цивільним» і міг уникнути пильного огляду);

Антоніл Гасал – генерал, командир КВТ; Карл Заваділ – юрист міністерства внутрішніх справ; доктор Вавро Шробар – один із лідерів Словацького національного повстання; а також, римо-католицький священик та близький соратник прем'єр-міністра Яна Шрамека, монсеньйор Франтішек Гала [333, с.129-130]. Всі вони періодично посилали таємні радіо-депеші в Лондон, що стало альтернативним джерелом інформації для представників лондонської влади. До речі, в Лондоні теж не всі знали про таємну радіостанцію, крім Е. Бенеша, Я. Масарика та Г.Ріпки, про неї було відомо генералу С. Інгру, шефу розвідки Ф. Моравцу та начальнику дешифрувального відділу МЗС.

Звичайно, не менш цінним джерелом є доповідні записки спеціальних органів державної безпеки СРСР, котрі теж займалися збором і опрацюванням розвідданих та контррозвідкою на території Закарпатської України. А тому, небезпека виявлення таємної радіостанції радянськими спецслужбами постійно нависала над розвідниками ЧСР. В доповідній записці майора МДБ Мішина вказано, що член делегації Я. Пернікарж «керує нелегальною роботою по зв'язку урядової делегації зі своїм урядом у Лондоні». Судячи із доповіді Мішина, у контррозвідки СРСР була розгалужена сітка агентів, доповідачів та секретних працівників («сексотів») на Закарпатській України, причому, вірогідно, вони були дуже тісно наближеними до членів делегації, а можливо, навіть і її членами. В доповідній записці їх називають «джерелами», там згадуються «джерела»: «Норд», «Іванов», «Топи», «Ровняк» та інші. Кожен з них передає інформацію, або ту, яку бачив на власні очі, або, отриману від котрогось з членів делегації. Отже, урядова делегація Нємеца, з перших тижнів опинилася «під ковпаком» радянських спецслужб. Так, джерело «Норд» повідомляло, що 16 листопада Пернікарж привіз радіостанцію в Севлюш. Він наказав помістити ротмістра з рацією в готелі. Джерело було особисто присутнє в кімнаті, де встановили рацію. Згодом, її спішно кудись вивезли, «Норд» припускає, що в Тячів [175, с. 687-688]. Джерело «Топи» в донесенні від 21.11.1944 р. з цього питання повідомляє: «Підпоручик Тало працює як шифрувальник з Пернікаржем, передає нелегально телеграми. Станція

встановлена в місті Хуст, можу показати будинок. Друга рація встановлена у тому ж приміщенні, де розмістилась урядова делегація, у кімнаті №31». Те саме джерело, з того ж питання повідомило 28 листопада: «Джерело мало розмову з підпоручиком Тало, який повідомив, що отримано наказ від Пернікаржа та Коутніка про те, щоб передавач перенесли вночі в приміщення міністра Нємеца. Передавач був перенесений тієї ж ночі, коли увечері 24 листопада, джерело показало будинок, де він мав бути». Тієї ночі НКДБ приходило в той будинок і Тало сказав джерелу: «Добре, що ми перенесли радіостанцію» [175, с.688]. Щодо другого радіопередавача, про який згадує «Норд», вважаємо, що це «гра на заплутування» з боку чехословацької розвідки, адже крім повідомлень з «Vladislava», жодних інших згадок в архівах Праги немає. Так само блефом може бути і те, що радіостанцію могли перенести в кабінет Нємеца, адже міністр не знав про таємний зв'язок аж до кінця війни, а Тало, вірогідно, здогадувався, що джерело «Норд» працює на СРСР, тому і надавав йому «потрібні дані».

В XXI століття важко встановити належну цінність комунікації і доступу до можливостей її передачі, адже в сучасну інформаційну еру відбулась своєрідна її девальвація. Технічні засоби передачі та отримання практично будь-якої інформації стали явищами егалітарними, а це, в свою чергу, відобразилося на спотворенні перцепції історичних реалій як істориками, так і читачами. Особливо яскраво це видно на прикладі подій з новітньої історії. Важливість комунікативної складової, до прикладу, ще 70 років тому назад варто переосмислювати. Для того, щоб спробувати проаналізувати хронологію та процес встановлення інформаційних зв’язків пропонуємо комунікативну схему подій на Закарпатті за період 28 жовтня 1944 року до 23 січня 1945 року (див. Додаток Б.).

Відносини чехословацької делегації з народними комітетами та радянськими комендантами

А тим часом, чехословацька урядова делегація у складі 45 чоловік була розквартирована в готелі «Централь» у Хусті. Було утворено канцелярію урядового делегата з президією та 13 відділами (охорони здоров'я, фінансів, внутрішніх справ, юстиції, інформації, просвіти та ін.), котрі були своєрідними філіями лондонського уряду [278, с.143]. Місцем засідання делегації була функціоналістична будівля, в якій свого часу засідав уряд Карпатської України. Тепер перед чехословацькою урядовою делегацією постали нагальні та реальні завдання, котрі потрібно було виконувати. Поряд з питаннями відновлення мереж комунікацій, що були знищені повністю (мости, залізниці, дороги), постачанням населення продуктами харчування, відновленням мережі охорони здоров'я тощо, перед Ф. Нємецом стояли дві найважливіші задачі: створення чехословацької армії та побудова відносин з народними комітетами.

З початком Карпато-Ужгородської військової операції та вступом Червоної армії безпосередньо на територію Закарпаття, почали створюватися органи місцевої влади народні комітети та військові комендатури. Щодо перших, то на початковому етапі їх створення, ці органи декларували свою лояльність чи навіть прихильність до чехословацької влади. Про це ми можемо судити записів протоколів перших засідань народних комітетів. Так, в протоколі свого першого засідання 19 жовтня 1944 року Рахівський народний комітет декларує «для привітання законної влади» вивісити портрети президентів Едварда Бенеша та Томаша Масарика. Також дозволено діяльність комуністичної партій та партій соціал-демократів, проте на провід останньої «паде відповідальність за всі непорядки» в разі їх виникнення [10, арк.3]. На другому засіданні, наступного дня, голова закриває збори «окликом слави Червоної Армії та Чехословацької республіки» [10, арк.4]. Подібна ситуація відбувається також на установчих зборах народного комітету в с. Росішка 24 жовтня, де віддали честь «маршалові Сталіну та президенту Бенешові» [10, арк.9], а також, 26 жовтня в селі Апшиця, де було вирішено відсвяткувати чехословацький День Свободи, що припадає на 28 жовтня з чехословацькими прапорами, щоб «інформувати товаришів, що Карпатська Україна політично

приєднана до Чехословацької республіки на основі поваги природних прав карпато-українського пролетаріату і, що чехословацький уряд вслід за Червоною армією приходить» [10, арк.13-14]. Дані протоколи можуть ілюструвати досить цікаву річ: не зважаючи на те, що на етапі створення народних комітетів більшість з них мали в своєму складі комуністів, риторика не визнання легітимності чехословацького уряду там ще не піднімалася. Навпаки, констатувалася майбутня державна приналежність Підкарпатської Русі до ЧСР.

По приїзді чехословацької делегації до Хусту там вже існував народний комітет. Франтішек Німец згадує, що незадовго до початку святкового мітингу, І. Туряниця та інші місцеві члени комуністичної партії зібралися в приміщені секретаріату КПЧ і склали список членів нового комітету. На самому мітингу, комендант Хуста майор Круцьких заявив, що теперішній народний комітет складається з самовільно призначених осіб і повинен бути в демократичний спосіб обраний новий комітет. Потім, він зачитав список наданий І. Туряницею і після кожного прізвища запитував у мітингувальників «чи є в когось заперечення?» [332, с.102]. А вже 30 жовтня було створено президію нового народного комітету міста. Установче засідання було проведено в робочому кабінеті Ф. Німеца, також присутні, крім самого урядового делегата, А. Гасал і І. Туряниця. Франтішек Німец відкрив засідання промовою про необхідність створення місцевих та окружних народних комітетів, які мають стати діючими органами народної влади. Торкнувся питання потреби відбудови господарства, постачання та деяких інших. Доручив створити відділи (ресорти) і назначити їх голів. А. Гасал говорив про військові та судові справи, а І. Туряниця про те, що діловодство вестиметься українською мовою, а постанови комітетів «мають носити печать справжньої демократії» [25, арк.1-2]. На другому засіданні 2 листопада 1944 року був присутній як гість, вже тільки Іван Туряниця. Президія звернулася до нього, щоб він створив народні комітети в тих селах, де їх досі немає. І. Туряниця прозвітував про кількість сіл, в яких є комітети і наголосив, що в трьох вони були створені, але їх персональний склад потрібно вияснити і

перевірити. Крім того, І. Туряниця, говорячи про фінансові труднощі та «способи фінансування громадського уряду і апарату, пропонує накласти на мадярські і німецькі багатші верстви контрибуцію». Обґрунтовує він це тим, що «такі контрибуції мадяри накладали на євреїв і тому буде справедливо, якщо вони (мадяри – *П.Х.*), хоч частково допоможуть нам відбудувати те, що мадярська відступаюча армія понищила…». Пропозицію президія прийняла і подала постанову накласти контрибуцію в розмірі 250 тис. пенге на 21 особу [25, арк.4]. Справу про контрибуцію знову підняли на 5-тому засіданні аж 8 листопада, виявилося, що дані особи угорської та німецької національності з допомогою сільського чиновника Тіберія Горвата перерозподілили суму контрибуції на 100 найбагатших людей Хуста, не зважаючи на їх національність. Т. Горват стягував гроші від поодиноких громадян, причому суму, яку повинна була сплатити та чи інша особа, він встановлював самовільно. Президія постановила всіх 21 осіб та Тіберія Горвата заарештувати і тримати у в'язниці, доки вони не зберуть потрібні 250 тис. пенге [25, арк.8].

На хустському прикладі з народним комітетом бачимо, що не останню роль на місцях відігравали саме радянські комендатури. Можна погодитись з істориком В. Мар'їною, що коменданти міст були особами військовими, котрі, переважно, розуміли лише мову наказів і не були досвідченими в дипломатичних справах, але не варто забувати, що вони стали надійною ланкою в реалізації планів СРСР. Цікавим моментом є опис подій перших днів приходу Червоної армії на Закарпаття, який подається в звіті розвідувальної служби Чехословацької республіки. Коли радянські вояки вступили на територію краю, то вищі офіцерські чини декларували, що це територія ЧСР і жодна політика чи пропаганда їх не цікавить. Головною їх задачею є війна з німцями. Проте після приходу тилових підрозділів, в першу чергу НКДБ та «інших груп з власними завданнями», стався перелом. Радянські керівники цих підрозділів одразу розпочали діяльність та почали видавати накази народним комітетам [160, арк.45]. В тому ж звіті вказано, що співпраця чехословацької адміністрації з радянською армією максимально обмежена. Урядова делегація

бажає тісно співпрацювати, але цьому чинять перешкоди радянські коменданти та народні комітети, що діють за наказами цих же комендантів. Вони звертаються до чехословацької адміністрації тільки, якщо бачать в цьому вигоду для себе чи цього потребують особливі обставини. Як приклад наведено випадок, коли «відділ польової жандармерії було відіслано на відстань майже 60 кілометрів для боротьби з так званими бандерівцями», незважаючи на те, що в цьому радіусі перебували радянські підрозділи, а територія, куди відіслали жандармів, знаходилась поза межами Чехословацької республіки [160, арк.47]. Далі йдеться про те, що радянські органи мало переймаються питаннями загальної безпеки, більшість уваги вони приділяють «політичному опрацюванню так званого тилу». Внаслідок цього, в населених пунктах справа доходить до частих грабежів, а подекуди і до вбивств, мотиви яких є, звісно, не політичні, а матеріальні. Можливість збагатитися через незаконні дії призвела до появи численних індивідів, котрі орудують поблизу населених пунктів. Існують обґрунтовані підозри того – йдеться у звіті – що з ними співпрацює і місцева міліція [160, арк. 47]. Щодо міліції, то в протоколі президії хустського народного комітету за 7 листопада описано випадок вбивства 20-літньої дівчини Олени Романової. Її застрелили двоє міліціонерів Йосип Божан та Микола Джумурат, котрі були напідпитку при виконанні службових обов’язків. Як вказано, «вбивство відбулося з необережності», обох міліціонерів затримали, а Йосип Божан зголосився вступити в Червону армію в «карний відділ» [25, арк. 6-7]. В інформаційній базі даних червоноармійців нам вдалося знайти цю особу, на час скоєння вбивства йому було 18 років, а датою його призову, справді, є 7 листопада 1944 року. Проте, його призвав Хустський районний військовий комісаріат не в «карний відділ», а у 151-ий стрілецький полк 8-ї дивізії 4-го Українського фронту, де він в лютому-березні отримав дві медалі «За відвагу». Микола Джумурат теж став червоноармійцем, але вже грудні 1944 року [351].

Ще про один яскравий приклад «співпраці» народних комітетів та міліції йдеться в повідомленні Франтішка Круцького до прем’єра Я. Шрамека. «4 січня

1945 року – пише він – фінансовий відділ владного делегата отримав 1 926 000 крон на заробітні плати залізничникам. 5 січня по обіді працівник хустського окружного народного комітету з двома міліціонерами затримав начальника відділу по утриманні доріг в Хусті і в його офісі відібрали 1 526 000 крон та віднесли їх до окружного комітету». На запитання до голови відділу транспорту урядової делегації капітана Коернера, як кваліфікувати цю ситуацію, якщо згідно чехословацького права – це грабіж, капітан відповів: «Згідно чехословацького – так, але, тим не менше, де у вас написано, що ця територія є, або буде в складі Чехословаччини?» [163, арк.297].

Іван Туряниця, тим часом, перебуваючи в Хусті тільки до початку листопада, від'їжджає до Мукачева, отримавши дозвіл від Ф. Нємеца лише на кількаденну поїздку з метою відвідати маму, проте, в Хуст він більше не повернувся [253, с.59]. На території не підконтрольній чехословацькій адміністрації І. Туряниця продовжує роботу по створенню та координації роботи народних комітетів. Його обирають заступником голови мукачівського народного комітету. На західній частині Закарпаття, куди Франтішек Нємец не мав доступу, дії направлені на створення народних комітетів і регуляторні функції щодо їх складу з боку радянської влади були жорсткіші та більш безкомпромісні. До прикладу, в Ужгороді чеськими мешканцями було створено свій народний комітет, однак «на третій день свого існування він був розігнаний». Народні комітети та окремі їх члени, котрі «були проти руху за возз'єднання чи проти виходу зі складу Чехословаччини були ізольовані органами громадської безпеки» [266, с.579].

Чехословацька урядова делегація також намагається створювати чи налагоджувати контакт з уже існуючими народними комітетами. Згідно розпорядження під назвою «Народні комітети та їх завдання» поставлено за мету створити місцеві, окружні, а в майбутньому і крайовий народний комітет [9, арк.2]. Процес створення місцевих народних комітетів тривав. Так, наприклад, 5 листопада було створено народні комітети в селах Липецька Поляна та Горінчово-Монастирець. Голова новобраного сільського органу

влади Липецької Поляни проголосив на зборах: «згідно існуючого договору ми творимо частину ЧСР», його слова «радісно вплинули на душу народу, який криками «Слава!» показав, що вітає неділиму велику ЧСР і стає їй до услуг».

Зазначимо також, що на етапі створення народних комітетів важливу роль в них відігравала духовні особи, що були авторитетними в селах. Практично в усіх народних комітетах сільське духовенство ставало їх членами. В Липецькій поляні головою було обрано греко-католицького священика о. Василя Матуша, а його заступником став православний священик о. Василь Демян [6, арк.19]. В с. Горінчово-Монастирець головою став православний священик о. Василя Самош [6, арк.23].

Протягом першої половини листопада створено окружні народні комітети. Їх співпраця з чехословацькою адміністрацією не може характеризуватися як однорідна. До прикладу, Рахівський та Тячівський окружні народні комітети досить активно співпрацювали з Ф. Нємецем та делегацією, на відміну від Хустського, очоленого комуністом Юрієм Сікурою, що саботував налагодження контактів [266, с.579].

Таким чином на території Закарпаття утворилась система «двовладдя»: радянські коменданти, які, очевидно, залежали від рішень командування 4-го Українського фронту та мали безпосередній вплив на народні комітети, а також чехословацька адміністрація, яка на початкових етапах намагалася імплементувати своє правління. Хоча офіційно, ще 28 жовтня була видана інструкція начальником штабу 4-го Українського фронту радянським військовим комендантам на визволеній території Чехословаччини. Основні її тези були: а) комендантам заборонялося втручатися в адміністративні функції місцевої влади; б) підтримувати тісні контакти з чехословацькою адміністрацією; в) крім чехословацького урядового делегата і створеної ним адміністрації, жодних інших влад, осіб чи організацій не визнавати [177, с.421]. Ця інструкція була невдовзі, як бачимо, порушена.

В неділю 12 листопада в обох зонах Закарпаття організовано публічні мітинги, на яких було піднято питання приєднання до Радянської України. З

цього приводу Ф. Нємец відсилає телеграму в Москву послу ЧСР З. Фірлінгеру, згадавши і про резолюції, що підписувались на основі рішень мітингів. В телеграмі делегат запитує, чи дане питання схвалено Радянським Союзом [191, с.222]. 16 листопада він отримує від З. Фірлінгера чітку відповідь: «Резолюції, про які ви зазначаєте, не мають нічого спільного з політикою Радянського Союзу і це Вам добре відомо» [186, с.224]. Щодо особи Зденека Фірлінгера голова кабінету міністра Г. Ріпки Іво Духачек говорив, що важко визначити в телеграмах, де закінчується погляд З. Фірлінгера і починається погляд радянської влади [333, с.131]. Протягом другої половини листопада в Москву на ім'я Й. Сталіна надходять численні листи і телеграми, лейтмотивом яких було прохання про возз'єднання з українським народом в рамках СРСР. Валентина Мар'їна наводить кілька прикладів: народний комітет села Золотарево (12 листопада, 60 підписів), збори міста Волове (19 листопада, 70 підписів), мітинг селян села Синевир Волівського округу (226 підписів), петиція громадян села Горяни (19 листопада, 48 підписів) і т.д. [253, с.78-79]. Звіт розвідувальної служби ЧСР вказує, що в багатьох випадках такі петиції та резолюції складалися безпосередньо офіцерами Червоної армії з допомогою народних комітетів. Саме вони «організовували», часто з допомогою обману чи насильства, мітинги та зібрання громадян. В звіті наводяться приклади, що в кількох села була оголошена за допомогою об'яв «танцювальна забава». Коли населення зійшлося на т.зв. свято, зал було зачинено, а на виходах встали міліціонери. Людям було запропоновано підписати вже готову «петицію про возз'єднання з УРСР». Нікого не випускали із зали, доки не підпишуть документ. Того хто відмовлявся одразу арештовували, а його сім'ї погрожували вивезенням на Сибір та відмовою в будь-якій матеріальній підтримці. Далі вказано, що декілька випадків депортації через відмову підписувати існувало [160, арк.45]. Подібний «концерт» було організовано в Рахові 18 листопада, зійшлося близько 600 чоловік, а, натомість, відбувся мітинг за приєднання до СРСР, на якому виступили радянські офіцери і два православні священики [160, арк.33]. За словами Мар'їної, дані петиції, хоч і мають одну сутність, проте

написані не під копірку. Таким чином, вони не можуть свідчити про всеохоплюючий масовий народний рух за возз'єднання і в той же час не виключають наявність активних прихильників, переважно з числа місцевих комуністів.

Вже станом на 22 листопада чехословацька розвідка констатує, що в місцевих та окружних народних комітетах більшість складають комуністи. На їх рішення мають визначальний вплив радянські офіцери а також групи політпрацівників, висланих з чехословацького корпусу, такі як група Райціна. До народних комітетів долучилися особи, котрі стали на комуністичні позиції в останній момент, а «до того часу були відомі як українські фашисти, чи мадярські колаборанти» [160, арк.28]. Франтішек Нємец ще 7 листопада видав інструкцію про затримання осіб, які підозрювалися в антидержавній діяльності після Мюнхенської конференції. Окремо наголошувалося в ній на членах «Карпатської Січі» (легальна напіввійськова організація – *П.Х.*), а також членах партій А. Бродія та С. Фенцика [238, с.273]. Вказані в звіті також факти античехословацької агітації, так 7 листопада в Рахові, за наказом коменданта міста всі чехословацькі прапори були зняті. Конкретні люди ходили по домівках і відбирали прапори [160, арк.28].

Апогеєм діяльності народних комітетів став оголошений на 26 листопада з'їзд в Мукачеві. Про його скликання Ф. Нємец дізнався і надіслав 23 листопада телеграму З. Фірлінгеру до Москви, в якій йшлося про те, що на території Закарпаття поширюється листівка «За возз'єднання з Радянською Україною», а 26 листопада буде проведено з'їзд представників народних комітетів обох зон в Мукачеві. Там повинно бути 1300 чоловік, з яких 500 уже перебувають на місці. «Згідно моїх обіцянок – пише Ф. Нємец – я мав не пропускати нікого через демаркаційну лінію, але делегати отримали пропуски від радянських військових комендантів» [253, с.80]. Чехословацький урядовий делегат був занепокоєний тим, що відбувається і просив негайних інструкцій і можливості прямого радіозв'язку. Також, він просив дозволу вилетіти до Москви. Але ця депеша, котра була скоріш за все притримана радянськими

органами, потрапила до посольства тільки 5 грудня. Таким чином, на час найвідповідальнішого, переломного періоду, Франтішек Нємец, не підозрюючи цього, оскільки він не знав, що З. Фірлінгер не отримав депешу вчасно, залишився в інформаційній ізоляції: без зв'язку з Москвою та Лондоном і без реальних важелів впливу на ситуацію. Проте повністю стороннім глядачем він не став, оскільки ще мав зв'язок з командуванням 4-го Українського фронту. В листах до І. Петрова і Л. Мехліса Ф. Нємец просить, для початку, щоб І. Петров передав наказ Ф. Нємеца І. Туряниці про повернення в Хуст. На це урядовий делегат отримав відповідь, що І. Туряниця «його (Ф. Нємеца) політичний радник та обраний народом в мукачівський народний комітет» і І. Петров не може йому віддавати накази. На прохання Ф. Нємеца про можливість виступити на з'їзді народних комітетів, командування фронту відповідає, що «це не їх компетенція і вони мають надто багато військових справ, щоб іще перейматися з'їздами». Крім того, на спробу Ф. Нємєца скликати власний з'їзд членів народних комітетів 5-ти округів, І. Петров наполегливо запросив його на аудієнцію в штаб фронту чітко на той самий день та годину 21-го листопада 1944 року. В згаданій вище доповідній записці майора держбезпеки Мішина читаємо, що Ф. Нємец перед від'їздом до І. Петрова 21 листопада віддає розпорядження секретарю Е. Полаку, все ж, зустріч провести. Делегати з трьох округів, все-таки з'їхалися, Е. Полак і В. Вало спробували провести не конференцію, а нараду, але радянський розвідник пише: «вона також була зірвана нашим втручанням» [175, с.681].

Варто зазначити, що в даному випадку командування 4-го Українського фронту провело блискучу операцію, звісно знаючи про мету мукачівського з'їзду, забезпечило все необхідне: починаючи від прямого тиску і дієвих дипломатичних контраргументів Ф. Нємецу, завершуючи підвозом делегатів на армійському транспорті в Мукачево.

Перший з'їзд народних комітетів відбувся 26 листопада в мукачівському кінотеатрі «Перемога». На ньому прийняли «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України та Радянської України». Присутні були 663 делегати та

численні гості. Крім гостей, за даними розвідувальної служби ЧСР, на з'їзді був присутній «один генерал ЧА зі своїм штабом, всі були в цивільному одязі і сиділи розкидано в залі» (очевидно, Л. Мехліс – *П.Х.*). Під час з'їзду вулична радіотрансляція була вимкнена, і лише, коли обрали членів Народної ради Закарпатської України, її увімкнули знову [160, арк.43]. Вимкнення трансляції могло мати резон для радянських спецслужб, адже, якщо вірити свідченням очевидця Василя Маркуся, дискусії щодо можливості проведення плебісциту підіймалися і на самому з'їзді, проте швидко були зупинені представниками НКДБ [251, с.48]. Прийнято також рішення про припинення контактів з урядовим делегатом Чехословаччини. Маніфест, разом з ультиматумом про необхідність покинути територію Закарпатської України протягом трьох днів, було передано Ф. Нємецу 30 листопада 1944 року [253, с.86].

Проте, Ф. Нємец, як вказано вище, був не єдиною особою, котра мала комунікаційний зв'язок з Лондоном. Тут знову варто згадати секретну радіостанцію з позивним «Vladislav», з якої регулярно відправляли депеші (з території Закарпаття із листопада 1944 року по 1 лютого 1945 р. – *П.Х.*). Депеша від 27 листопада від Карла Заваділа міністру внутрішніх справ Ю. Славіку звучала так: «Угоди порушені. Наслідок: народ боїться утворити опозиційну партію. Безпека є в невтішному стані, викрадання, органи влади не респектовані. Потрібен гострий протест в Москві, допомога ресурсами і народ буде наш. Допоможіть! Ми не дозволимо цього» [331, с.64]. В іншій, датованій 9 грудня, член ради консисторії монсеньйор Ф. Гала відправляє інформацію, що «земський народний комітет (тут мається на увазі НРЗУ – *П.Х.*) було створено без будь-якого впливу владного делегата, а в його складі, крім інших, є й фенциківці та бродіївці» [162, арк.19]. В депеші від 5 січня Ф. Гала вказує, що «громадян, які прихильні до Чехословаччини заарештовують чи обкладають великими контрибуціями, а голови народних комітетів примушують учителів висловлюватися проти ЧСР та урядової делегації [162, арк.35].

Варто окремо згадати про те, як оцінювала чехословацька та радянська розвідки та члени делегації настрої населення. В офіційних матеріалах, до яких

Москва мала доступ, Ф. Нємец та З. Фірлінгер говорили про народний масовий рух за возз'єднання. Звісно, такої ж позиції дотримувалась і тодішня радянські офіційні джерела. Натомість, колеги Ф. Нємеца, в таємних повідомленнях до Лондона вказували протилежні речі. В останньому розвідувальному звіті, написаному вже 13 лютого 1945 року в Кошіцах, вказано, що в січні «щоденно приходять окремі люди та делегації з сіл в Хуст до штабу Командування визволеної території і запитують: «Коли вже буде наведено спокій і порядок та безпека майні і життя?». Там само подаються два листи зі скаргами на діяльність Червоної армії та «комуністичних народних комітетів»: від 40 жінок з села Липча, та від учня 6 класу гімназії в Хусті [162, арк.24-25]. 15 січня К. Заваділ в депеші для міністра Ю. Славіка писав: «Населення – залякане, адже якщо виявляють співпрацю з нами, то людей висилають і ув'язнюють. Незважаючи на це нас підтримує близько 85%» [163, арк.299]. За декілька днів до від'їзду урядової місії в Словаччину, 26 січня 1945 року, монсеньйор Ф. Гала передає до Лондона: «Інтелігенція, яка на початку вважала приєднання національним обов'язком, тепер приходить і просить: «Вимагайте для нас бюлетені для голосування. Проведіть плебісцит». Сільське населення волає: «Коли вже прийдуть чехи, щоб навели порядок?». Двоє громадян зупинили міністра Ф. Нємеца в Ужгороді і питали, коли вже та чеська влада прийде, її чекають. Ми впевнені, що сьогодні більш ніж 80% населення говорить: «Хочемо залишитися в ЧСР»» [160, арк.48].

Натомість, в доповідній записці начальника оперативної групи 2 відділу «СМЕРШ» 4-го Українського фронту гвардії-майора Кравця, вказано, що розмови проти возз'єднання виникають переважно серед осіб словацької, угорської, румунської та єврейської національностей, греко-католицького духовенства та інтелігенції, «що ведуть чехофільську роботу за гроші, надані Чехословаччині англійською розвідкою» [170, с.699-701]. Про ігнорування особами інших національностей різноманітних радянських агітаційних заходів свідчить і протокол зборів народного комітету села Середня Апша від 3 грудня 1944 р. На цей день було скликано «мітинг на підтримку возз'єднання», все

село було тричі попереджене (два рази оголошеннями, третій – в церкві священиком), але ніхто не з'явився. Село було практично повністю румунським [10, арк.68].

Вважаємо, що відносно позиції, чи був рух стихійним, зважаючи на численні дискусії в історіографії, однозначної відповіді бути не може. Очевидно, населення варто ділити не тільки на активних прихильників, пасивних противників та індиферентних [278, с.149], але й враховувати їх ситуативні та множинні ідентичності. Наприклад, особа (чи група осіб) могли до певного моменту (події, ситуації, розмови) дотримуватись однієї позиції, а потім змінити її і стати прихильником чи противником. Множинність ідентичностей притаманна населенню Закарпаття, в зв'язку з його поліетнічністю та низькою політичною свідомістю, не дозволяє ствердно визначити масовість руху в 1944-1945 раках. Вважаємо, що операція по встановленню влади не могла б бути реалізована тільки в разі масового активного опору місцевого населення, чого не могло бути в принципі.

5 грудня Народна Рада Закарпатської України приймає декрет про припинення зв'язків народних комітетів з уповноваженим уряду ЧСР Ф. Нємецом [168, с.481]. З цього дня контакти з делегацією стають де-юре забороненими. А 13 січня 1945 року хустський окружний народний комітет відсилає ультимативного листа до делегації ЧСР. Від неї вимагалося припинити повністю діяльність, роззброїти прикордонну сторожу, відправити всю поліцію та військових на фронт, а також покинути територію Закарпатської України до 21 січня. «Якщо делегація виконає всі умови терміново і беззастережно, то ми зможемо гарантувати її членам персональну недоторканість осіб і майна» – йшлося в листі за підписом Ю. Сікури [188, с.340]. Проте, не дочекавшись навіть відповіді, вони приступили до активних дій. Наступного дня, чехословацький полковник Грабовський відсилає термінову телеграму генералу І. Петрову в 4-ий Український фронт. В ній полковник описує напад хустської міліції на будівлю, в якій перебуває делегація. За його словами, міліціянти керувалися вказівками народного комітету і почали виселяти представників

делегації у грубій формі, при цьому вони говорили, що не зупиняться навіть ціною кровопролиття. В зв'язку з цим, Грабовський звертався до коменданта майора Круцьких, котрий відмежувався від даних дій, сказавши, що це ідея народного комітету [185, с.341-342]. Генерал Петров відповів полковнику Грабовському, що вже віддав наказ припинити нелегальні дії народного комітету. Кровопролиття в даному випадку не відбулося завдяки генералу А. Гасалу, котрий ще напередодні наказав в жодному разі не застосовувати зброю [280, с.14]. На нашу думку, ця акція могла носити характер залякування, аби змусити делегацію активніше готувати переїзд на територію Словаччини. Скоріш за все, вона була скоординована як мінімум з воєнним комендантом Хуста, а імовірніше, спланована в штабі фронту. В результаті цього «насильного виселення» І. Петров і все військове командування залишилося «в гарному світлі», а всю вину поклали на «свавільні дії народного комітету та міліції». Цей інцидент, безумовно, підштовхнув Ервіна Поллака 15 січня від імені чехословацької делегації відповісти хустському ОНК на їх ультиматум. У відповіді йшлося, що делегація з 16 січня припиняє повністю свою діяльність. Щодо інших пунктів, в тому числі і виїзду за межі Закарпатської України, то «делегація не вправі вирішувати, оскільки Ф. Нємец не в Хусті» (з 11 грудня 1944 року по 16 січня 1945 року він перебував у Москві – *П.Х.*) [192, с.343-344]. Остаточно, на звільнену територію Словаччини чехословацька урядова делегація переїхала 1 лютого 1945 року.

Вважаємо, що народні комітети стали первинними органами втілення геополітичних планів радянської влади, і у взаємовідносинах з чехословацькою делегацією вони стали ефективними інструментами їх (планів), хоча би візуальної, легалізації.

2.2. СРСР та ЧСР на двох фронтах: проблема мобілізацій та дипломатичне протистояння

Однією з головних задач, котрі стояли перед чехословацькою владою, було відновлення військових структур держави після вступу на визволену територію. Для цього ще 12 червня 1944 року військовим командуючим для визволеної території, указом президента Едварда Бенеша, було призначено генерала Антоніна Гасала (псевдонім – Ніжборський, оскільки народився в містечку Ніжбор – *П.Х.*) [333, с.126]. Завданнями генерала були, в першу чергу: набір до чехословацького війська (в даному випадку – 1-го чехословацького корпусу в складі 4-го Українського Фронту), початок створення військових тилових структур, вишкіл нових вояків, відновлення служби безпеки і охорона державних кордонів силами прикордонної служби (т.зв. фінансова сторожа).

27 жовтня в Турці під час зустрічі Ф. Нємца, А. Гасала та Л. Мехліса радянський генерал заявив, що до нього приходив надпоручник Рейцин, котрого відіслав Людвіг Свобода для проведення мобілізації в перший чехословацький корпус та організації народних комітетів. А. Гасал описуючу цю зустріч, вказує, що в контексті цього Л. Мехліс сказав: «Багато українців і росіян з території Карпатської України бажають вступити до Червоної армії. Їх будуть приймати, тому що і ми при організації наших військових підрозділів приймали українців, і, навіть, радянських громадян (він мав на увазі «волинських чехів» – *П.Х.*). Це буде, як то кажуть, послуга за послугу» [331, с.55]. Чому на ці слова не звернули належної уваги Ф. Нємец і А. Гасал – залишається загадкою. Припускаємо, що вони не надали словам Л. Мехліса належної уваги, вважаючи, що радянська військова влада не посміє проводити реальні мобілізаційні дії на визволеній території. Чехословацький делегат і генерал А. Гасал, скоріш за все, вважали, що Л. Мехлісу йдеться про те, що, якщо певні особи проситимуться до ЧА, опір цьому не чинитимуть. Звісно, не знаючи, як події розвиватимуться надалі, і маючи майже максимальну впевненість у позитивному для майбутнього ЧСР результаті, А. Гасал і Ф.

Нємец не сприйняли слова Л. Мехліса з тривогою.

Одразу по приїзду до Хуста 28 жовтня урядовий делегат розпочинає заходи з підготовки мобілізації. Канцелярія Ф. Нємеца друкує оголошення, в якому повідомляє населення, що влада на визволеній території переходить в руки тимчасової чехословацької адміністрації, і окремо буде подано оголошення про «створення і зорганизуваня війська» [3, арк.1]. Наступного дня чехословацький воєнний комендант в Рахові розіслав всім сільським народним комітетам рахівського округу листа, в якому була вимога виготовити списки всіх військовозобов'язаних чехів, словаків та українців, списки офіцерів та ротмістрів резерву, списки осіб, котрі в разі мобілізації підлягатимуть службі у війську та окремим списком – добровольців [4, арк.1]. Якщо підготовчі дії для мобілізації в чехословацьку армію на території ввіреній Ф. Нємецу проходили досить спокійно, то зовсім інша ситуація була на захід від демаркаційної лінії. До прикладу, з 1 листопада в місті Свалява перебували представники чехословацького корпусу, що прибули за розпорядженням Людвіга Свободи для проведення підготовчих робіт щодо мобілізації. Вже 7 листопада Л. Мехлісу було відрапортовано заступником начальника військ НКДБ, що, згідно його (Л. Мехліса) наказу, 6 листопада в 19:00 чехословацькі військові виїхали зі Сваляви [174, с.425]. Отже, з перших днів визволення бачимо злагоджені дії військ спеціального призначення СРСР по нейтралізації спроб чехословацької влади налагодити роботу по відновленню війська на звільненій території.

А тим часом, мобілізаційні заходи Червоної армії розпочинаються, особливо в так званій «зоні воєнних операцій» – на західній частині Закарпаття. В населені пункти направляються уповноважені по вербуванню добровольців. Ними були офіцери, котрі стояли на чолі агітаційних груп у складі 8-10 солдатів. Вони вели тісну співпрацю з народними комітетами [238, с.272]. У звіті, призначеному генерал-полковнику Л. Мехлісу, одного з таких уповноважених по селі Бобовище Мукачівського району читаємо, що 3-го листопада він провів мітинг всіх громадян призовного віку «з питань добровільного вступу до РККА». На мітингу були присутні 85 чоловік, з яких

49 вступило до Червоної армії. Майор жаліється на малу кількість агітаторів і вказує, що сім'ям добровольців, за допомогою старости села та лісництва організована допомога дровами [178, с.424]. Цікавим в даному контексті є лист, що зберігся в празькому воєнному архіві. В ньому старости сіл Перехресний, Щербовець, Кічерний, Вишня Розтока, Збини, Жденієво, Задільське, Нижні Ворота, Ялове та деяких інших (переважно з округу Волове) дають гарантію, що не дозволять добровільний вступ до Червоної армії до тих пір, поки не прийде чехословацька армія та військо [333, с.128]. Можна зробити висновок, що склад народних комітетів в даних селах ще, скоріш за все, не був «відкоректований» радянськими спецслужбами та представниками місцевої компартії. Округ Волове (сучасний Міжгірський район – *П.Х.*) знову «проявився» на початку 1945 року. Офіцер розвідки Ф. Круцький в депеші, котру відсилає міністру Г. Ріпці, з допомогою секретної радіостанції 12 січня пише: «Населення починає чинити опір. В окрузі Волове з 28 сіл підписало маніфест за приєднання до СРСР тільки 13» [183, с.65].

Вже 5 листопада Ф. Нємец отримав відомості, що в Хусті та околицях розклеєні оголошення, котрі закликають до вступу в Червону армію. Урядовий делегат пише листа командуванню 4-го Українського фронту, просячи пояснень щодо цієї ситуації. Основне, що хотів знати Ф. Нємец: чи оголошення були розклеєні за наказом командування 4-го Українського фронту, чи з ініціативи місцевої військової адміністрації? На це урядовий делегат і генерал А. Гасал отримують чітку відповідь І. Петрова, що набір проводиться за його наказом. Крім того, Ф. Нємец пише, що право дозволу на службу в іноземних збройних силах, за чехословацькими законами, надає лише верховний головнокомандувач, в даному разі – президент Едвард Бенеш [253, с.63]. Генерал Іван Петров на зустрічі, що відбулась того ж дня в Мукачеві, фактично, передає дослівно тезу Лева Мехліса, висловлену 27 жовтня, про «послугу за послугу». Відносини між генералом Іваном Єфимовичем Петровим та Левом Мехлісом були, м'яко кажучи, не простими. Про них пише в своїх спогадах С. Штеменко: зокрема, про те, що Мехліс до призначення в 4 Український фронт

писав доноси Й. Сталіну на І. Петрова «про його м'якотілість і нездатність забезпечити успіх операції» [198, с.333-334]. Ці доноси призвели до зміщення І. Петрова з посади командувача 2-им Білоруським фронтом і призначення його командувачем 4-го Українського фронту. Як не дивно, разом з Іваном Єфимовичем призначили і Л. Мехліса, особистого друга Й. Сталіна. В 4-ому Українському фронті Л. Мехліс мав завдання забезпечувати контакти між населенням фронтової зони та Червоною армією, в той же час, за спогадами Констянтина Сімонова, І. Петров намагався обмежити втручання Л. Мехліса у військові справи [324, с.79]. На двох зустрічах чехословацької делегації та представників вищого командування 4-го Українського фронту перекладачем був Мирослав Кернер. Про ці зустрічі він пізніше згадував так: «Нємец звертався зі своїми питаннями та проханнями до Петрова, але відповідав йому завжди Мехліс. Він, подекуди з самовдоволеною посмішкою, казав, що про всі справи буде доповідати в Москву» [324, с.83]. Лев Захарович Мехліс був «режисером» політичного сценарію, в якому генерал І. Петров став лише актором. Звісно, між ними не могло бути відкритої конфронтації, адже бойовий генерал І. Петров, як і багато хто в радянській армії, не хотів мати таку особу як Л. Мехліс в якості ворога.

За спогадами самого Ф. Нємеца, набір в Червону армію продовжувався і набрав форми примусової мобілізації. Деяких призовників, записаних в чехословацькі списки відправляли до Червоної Армії [333, с.140]. 9 листопада він знову звертається з листом до І. Петрова. Того ж дня, Антонін Гасал відсилає телеграму-донесення начальнику військової місії в Москві Геліадору Пікові: «На всій території Карпатської України віддано розпорядження про набір добровольців до Радянської армії, що викликає хаос і перешкоджає діяльності чехословацьких органів». А. Гасал пише, що добровольців багато, тому що ведеться цілеспрямована агітаційна кампанія [173, с.427]. Він вимагає пояснень та інструкцій, але події розвиваються надто стрімко. Не дочекавшись наказів ні з Москви, ні тим більше з Лондону, генерал А. Гасал та Командування визволеної території (Velitelství osvobozeného území)

оголошують мобілізацію до чехословацької армії. Про це А. Гасал напише в своєму щоденнику 10 листопада: «…КВТ побоюється, що багато людей опиниться в Червоній армії, бо набір перестає уже носити добровільний характер, він проходить під значним тиском і за допомогою різних погроз» [280, с.12]. Перші мобілізаційні оголошення з печаткою урядового делегата були відправлені в Рахів 11 листопада 1944 року. В них вказаний призовний вік осіб, що досягав максимально від 40 до 60 років у залежності від роду військ, а також місця, куди потрібно звертатись для мобілізації. Ними були народні комітети по місцю проживання [4, арк.5]. Це при тому, що в записі у щоденнику з попереднього дня, про який мова йшла вище, А. Гасал зазначав, що мобілізацію до Червоної армії проводять не лише радянські офіцери, але й народні комітети. Тобто і генерал, безпосередньо відповідальний за процес набору війська, і урядовий делегат, знаючи про процес поступової «заміни кадрів» в народних комітетах, все ж доручили їм процес мобілізації до чехословацької армії. Звісно, А. Гасал не мав можливості перенаправити мобілізаційні потоки в руки чехословацьких військових, адже, банально, вони були не в кожному селі, на відміну від народних комітетів. Але хоча б міг спробувати скопіювати схему СРСР і відправляти в села агітаційні бригади. Інша справа, що делегація, скоріш за все, не хотіла йти на пряму конфронтацію з керівництвом 4-го Українського фронту, не отримавши чітких інструкцій з Лондона.

Отже, 11 листопада Ф. Нємец телеграмою повідомляє З. Фірлінгера про те, що масовий набір в Червону армію «наштовхує його на думку, що справа йде до плебісциту за приєднання до СРСР» [253, с.63-64]. Того ж дня, 11 листопада 1944 року, Г. Піка відсилає радіодепешу Я. Масарику та С. Інгру про масовий набір до Червоної армії та текст вивішених радянських оголошень про мобілізацію, котрий надіслав йому А. Гасал. І тут бачимо цікаву ситуацію, Г. Піка, отримавши інформацію від А. Гасала ще 9 листопада – вичікує і не передає її в Лондон. Здавалось би, чому він це робить, адже інформація є надважливою? Проте, розглянувши детальніше схему і канали зв’язків між

тодішніми чехословацькими високопосадовцями ми отримаємо відповідь. Вважаємо, що, скоріш за все, інформація від А. Гасала для Г. Піки 9 листопада була передана за допомогою таємної радіостанції «Vladislav». Про неї, як вже було вказано, не знав не тільки Ф. Нємец, але й З. Фірлінгер. Ще в 1941 році Геліодор Піка, ставши главою чехословацької військової місії налагодив окремий канал зв'язку з Лондоном для передачі інформації, котру не повинен був знати З. Фірлінгер. Посла ЧСР, як виявилося згодом небезпідставно, вважали завербованим радянськими спецслужбами, тому йому не надто довіряли, а особливо військова верхівка ЧСР. В свою чергу, консервативних поглядів Г. Піка, котрий воював у Першій світовій війні в чехословацькому легіоні, був для радянського керівництва ні ким іншим, як «білочехом». Таким чином, існували два канали зв'язку з емігрантським урядом в Лондоні: 1) через З. Фірлінгера, де ніхто не давав гарантій, що інформація не проникне до радянської влади; 2) через Г. Піку, котрий був значно надійнішим в цьому плані. До речі, саме «Піковим каналом» користувався Павло Цібере для зв'язку з Андрієм Патрусом-Карпатським в роки війни. На рахунок цього, П. Цібере неодноразово отримав закиди з боку НКДБ на допитах у в'язниці в 1947-1948 роках [1, арк.164-167]. Проте повернемося до депеші А. Гасала від 9 листопада. Якби Г. Піка повідомив її негайно в Лондон, про це би, безумовно, дізнався З. Фірлінгер (зі своїх лондонських каналів, які фігура такого масштабу повинна була мати) і у нього виникло б цілком логічне запитання: «Звідки інформація?». Отже, для того, щоб не розсекретити таємну радіостанцію, Геліодор Піка повинен був 2 дні очікувати «офіційної» інформації від Ф. Нємеца для З. Фірлінгера. На підтвердження версії щодо використання секретної радіостанції А. Гасалом 9 листопада може свідчити також і факт, що перший пробний запуск її було проведено в околиці Хуста 8 листопада. Можливо, запуск було проведено саме для подальшої передачі даних Г. Пікові в Москву. Адже, в інструкціях для Ф. Круцького було вказано «використати радіостанцію тільки в разі крайньої необхідності» [333, с.129-130]. Вона настала через тиждень по приїзду делегації. Відносно того, що Г. Піка мав налагоджений таємний зв'язок

з Хустом, свідчить і факт передачі слів Г. Піки Ф. Галою в депешах з Хуста до Лондона. Так в повідомленні від 4 січня 1945 року, Ф. Гала переказує слова Г. Піки про те, що «марно очікувати озброєння для армії від Радянського Союзу. Потрібно терміново доправити зброю з Англії вантажними суднами через Румунію» [160, арк.33]. Зрозуміло, що така інформація не могла бути передана офіційними, цензурованими радянською владою каналами. А, отже, зв'язок між Г. Пікою і Хустом був і він працював. Доповідає про вірогідне існування таємного каналу зв'язку з Г. Пікою і майор державної безпеки НКДБ СРСР Мішин [175, с.687].

Проте, «офіційна» таємна депеша №1 від Ф. Круцького прем'єр-міністру Я. Шрамеку надійшла аж 14 листопада. Це означає, що депеші в Лондон мали окрему нумерацію. В цьому першому повідомленні було вказано: «Досі не маємо дозволу на радіозв'язок ні з Лондоном, ні з Москвою. Проте ваші повідомлення приймати можемо. Червона армія тут проводить набір для себе. Хочемо інформацію, чи було щось урядом вирішено. Наша ситуація критична. Проводиться відкрита агітація за приєднання Підкарпатської України до СРСР. Насильний набір до Червоної Армії. Народ розгублений. Чекають наших дій. Туряниця на чолі цієї кампанії…» [182, с.64]. Отож, бачимо, що в ній є запитання про те, чи влада щось вирішила, таким чином констатується факт, що влада вже повинна знати про мобілізацію.

Ситуація мала викликати тривогу серед лондонського уряду. 13 та 14 листопада Е. Бенеш і Г. Ріпка почергово зустрічалися з В. Лєбедєвим з приводу питань про мобілізацію. Відповідь В. Молотова Е. Бенеш отримав 14 листопада і вона звучала так: «Чехословаччина не повинна наполягати на звільненні раніше прийнятих вояків і не має перечити вступу нових солдатів до Червоної армії». Така доволі ультимативна відповідь не влаштувала Е. Бенеша і він залишився при своїй позиції, наголосивши тільки, що влада ЧСР не наполягатиме на відкликанні осіб, вже призваних до ЧА [253, с.65].

16 листопада Франтішек Нємец надіслав З. Фірлінгеру депешу про те, що він двічі усно і письмово обговорював питання прийому добровольців з І.

Петровим. Ф. Нємец повідомляв командувача 4-им Українським фронтом, що дозвіл на вступ до іноземної армії для громадян Чехословаччини дає тільки президент. Радянський генерал на це відповідав, що він повідомив делегата про свій наказ щодо мобілізації тільки заради інформації, а щодо добровольців, то він «діяв згідно радянських законів». Телеграму Ф. Нємец закінчує словами, що він більше в цю справу втручатися сам не буде [333, с.143].

В кінці листопада урядовий делегат активно обмінювався листами з командуванням фронту, проте в них вони лиш частково торкалися питання мобілізації. І. Петров наводив кілька прикладів про неприпустимі з його точки зору дії певних чехословацьких офіцерів, особливо в так званій «оперативній зоні». Вважаємо, що після недвозначної відповіді В. Молотова і такої ж імперативної позиції І. Петрова стало зрозуміло, що з середини листопада 1944 року ситуація з набором до Червоної армії переходить у факт, який чехословацька сторона відтепер може лише констатувати.

Згідно чехословацьких розвідувальних даних, на кінець листопада 1944 року, І. Петров та Л. Мехліс констатували, що справу мобілізації вважають вирішеною, оскільки чехословацька делегація не подавала жодні протести проти цих дій. Командування фронту посилало запити щодо цього питання в Москву, але відповіді досі не отримали. В тому ж звіті розвідки вказано, що станом на 14 листопада, згідно даних радянського коменданта міста Хуст, до Червоної армії записалося близько трьох тисяч осіб. «Набір безперервно проводиться і надалі» – йдеться у звіті. Далі вказані агітаційні гасла, що використовували радянські агітатори: «Вас звільнила Червона армія, а не чехословацька, тому вашим обов’язком є вступати до Червоної армії», «Якщо втупите до Червоної армії – залишитесь тут, а якщо до чехословацької, то будете мусити йти в Словаччину», «В нашій армії вам буде добре, а в чехословацькій – погано», «Кожен доброволець дістане муку, хліб і його родина буде забезпечена на зиму. Крім того, дістане родина 300 рублів на місяць, а в чехословацькій тільки 25 крон», «Той хто вступить до чехословацької армії не дістане жодні продукти» [160, арк.31].

З різних джерел в Лондон поступає інформація про насильницький характер мобілізації до Червоної армії. Розвідка доповідала, що якщо мало добровольців, то виготовляються списки чоловіків від 18 до 40 років, з пакунком їжі на 3 дні їх змушують з'явитися до радянського військового коменданта, а потім одразу відсилають у військові частини. Були також випадки, коли відсилалися особи, що вже пройшли чехословацьку комісію. Часто в місцях, де проводиться мобілізація, в тому ж домі на тому ж коридорі, що і чехословацька комісія, розміщається радянська, таким чином черги людей радянські офіцери перенаправляються собі. Були випадки применшення ролі чехословацької армії з боку радянських офіцерів. Ця ситуація в звіті названа «боями за призовників», внаслідок чого «виник цілий ряд людей призовного віку, котрі ховаються в лісах, а додому ходять лише їсти. Вичікують прояснення ситуації» [160, арк.31]. Були випадки, що групи осіб, котрі йшли з сіл до чехословацьких мобілізаційних комісій, зупиняли радянські офіцери і насильно відправляли до Червоної армії. Таким чином, постійно траплялися поодинокі чи масові випадки втечі осіб, мобілізованих до радянської армії не добровільно, і тих що бажали служити в чехословацькій армії. Далі у доповіді чехословацької розвідки наводиться інформація, що «радянські офіцери дозволяють собі заходити в наші казарми, агітувати та відбирати там призовників для Червоної армії». У висновках звіту вказано, що «дана акція» виконується з наказу командирів фронту, це відчувається на основі того, що гасла, які вживають агітатори, майже ідентичні. Далі перелічені конкретні приклади і гасла: а) «В Тячеві сказав радянський капітан на мітингу, де агітував за вступ до Червоної армії: «Щойно прийшла телеграма з Москви, що Карпатська Україна буде приєднана до СРСР. Не йдіть ні в яку чехословацьку армію. У нас дістанете 300 рублів і 4 центнера пшениці», «Ми вас звільнили – ми вас годуємо»; б) «В селах Ганичі і Дубове місцеві народні комітети відмовилися видавати дружинам тих, хто вступив до чехословацької армії допомогу хлібом і дровами, і сказали нехай ідуть просити до чехів, котрі взяли їх чоловіків»; в) «В Рахові агітував 19 листопада радянський солдат, котрий на

мітингу сказав: «Закарпатська Україна вже приєдналася до Радянського Союзу. У нас дістанете хліб і добру одежу, в чехословацькій армії – не дістанете нічого». Йому вдалося загітувати 9 чоловік»; г) «21 листопада в селі Красне оголосив на зборах радянський старший лейтенант, що, якщо не зголоситься до Червоної армії все чоловіче населення села у віці від 18 до 45 років, то прийде радянська армія і всіх постріляє з кулеметів і закидає ручними гранатами. В ночі в околицях села чути було стрільбу і вибухи гранат»; г) «В Тячеві один радянський вояк, погрожуючи автоматом, пройшов на територію наших казарм, де були вже призовники, і там погрозами агітував. Ввечері більшість призовників відійшло до Червоної армії»; д) «У Волове приїхали дві радянські автомашини з пшеницею (в цих районах – біда), котра була радянськими вояками розділена тільки тим родинам, чиї чоловіки зголосилися до Червоної армії» [160, арк.32]. Отже, радянські агітатори активно використовували матеріальні вигоди для заохочення вступу до Червоної армії. Такою тактикою не змогла скористатися чехословацька делегація, оскільки практично всі склади з продовольством радянська армія взяла під свій контроль і заборонила реквізицію [160, арк.32]. Таким чином, Ф. Нємец і А. Гасал не мали додаткових ресурсів, котрі можна було використати для заохочення призовників, адже більшість сімей радянських добровольців були нужденними тому шукали будь-які способи порятунку від злиднів [238, с.272].

Набір до Червоної армії протягом грудня 1944 року тривав з високою інтенсивністю. Про насильницький характер свідчать і таємні депеші Ф.Круцького та Ф. Гали. «Хто хоче уникнути мобілізації до Червоної армії – втікає в гори» – передавав розвідник 28 листопада [184, с.64]. А, вже 20 грудня Ф. Гала, з допомогою тієї ж таємної радіостанції повідомляє в Лондон, що такі собі Мауер та Давід, котрі були в 1922 році вигнані з ЧСР за антидержавну діяльність, знаходяться наразі в Словаччині і розпочинають роботу по приєднанню Словаччини до СРСР. Він пише: «Комендант міста Ужгорода Давиденко оголосив, що в Словаччині буде продовжено все так само як на Підкарпатті. Сова, Гомічко – колишній депутат угорського парламенту, Вайс та

Рац проголосили себе єдиними репрезентантами Східної Словаччини» [162, арк.26]. Страх, що ситуація з прийомом добровольців, агітацією, керованими «народними комітетами» повториться в Словаччині не покидав чехословацький лондонський уряд аж до моменту переїзду на визволену словацьку територію. Він залишався потужним фактором занепокоєння серед владної верхівки ЧСР, навіть, не зважаючи на те, що З. Фірлінгер ще 14 грудня в листі до МЗС переказував слова В. Зоріна, що «Червона армія не буде проводити набір на території Словаччини» [253, с.240]. Саме фактор Словаччини вважається в історіографії одним з ключових, що вплинув на позицію президента Е. Бенеша та чехословацької влади щодо Закарпаття.

Дослідники досить влучно підмічають, що в офіційній документації, стосовно мобілізації до Червоної армії, вживається термін «вербування добровольців», який, сам по собі, є суперечливим лінгвістичним конструктом [264, с.72]. На певному етапі, скоріш за все, починаючи з січня 1945 року, чоловічий мобілізаційний ресурс на Закарпатській Україні різко скоротився,тому, вірогідно, з того часу можна говорити про примусовий набір. В кінці квітня 1945 року народний комітет села Колочава клопотав перед Волівським окружним комітетом, щоб колочавських плотогонів-бокорашів «не забирали до армії» [264, с.75].

В оперативному зведенні штабу військ НКДБ по охороні тилу 4-го Українського фронту, яке датоване 14 листопада 1944 року вказано, що прийнято на той момент більш ніж 5 тис. добровольців (в чехословацькій розвідці станом на той же день, посилаючись на майора Круцьких, пишуть про 3 тисячі. Скоріш за все і радянські спецслужби перебільшили, і чехословацькі применшили. А цифри повинні бути десь посередині – *П.Х.*) [179, с.43]. Чехословацька історіографія доби нормалізації стверджувала, що в перші дні визволення більш ніж 30 тис. чоловіків на Закарпатті вступили добровольцями до Червоної армії [311, с.106]. Звісно, дана цифра є гіперболізованою. До кінця року були задіяні 520 пунктів набору, котрі охопили 640 населених пунктів. В Червону армію мобілізовано було 15 988 осіб, з яких 689 не пройшло медичну

комісію, а 166 угорців було відправлено додому, як представників «ворожої» національності. Остаточне число мобілізованих – 15 299 осіб. Вони поповнили ряди, переважно, 1-ої гвардійської та 18-ої армій [238, с.272].

В той же час, як вказано вище, з початку другої декади листопаду проходила мобілізація до чехословацької армії. Рахівський округ – 11-13 листопада, Тячівський – 15 листопада, Хустський і Севлюшський – 16-го, округ Волове – 22 листопада. Основним завданням КВТ було не лише поповнення війська, але й створення ефективного силового апарату. Виникали жандармські підрозділи, а з 20 листопада утворені і прикордонні загони фінансової сторожі [324, с.86]. Впродовж формування цих структур, часто виникали конфлікти з радянськими військовими, так делегація наказала надрукувати в друкарні Хуста посвідчення для прикордонників на румунський кордон, на що радянський комендант міста майор Круцьких прямо сказав: «Хто підпише ці посвідчення, того арештую» [160, арк.28]. Мобілізація до чехословацького війська стикалася з численними перепонами зі сторони радянського командування, А. Гасал згадував, що агітація за вступ до армії ЧСР, в добу активного набору до Червоної армії, часто сприймалася як антирадянська пропаганда [324, с.86]. Все це супроводжувалося потужною античехословацькою кампанією в пресі, «Закарпатська правда» в листопаді-грудні 1944 року виходила із заголовками: «Нас не залякаєте», «Бандити в чехословацькій уніформі» тощо.

9 грудня 1944 року НРЗУ видає декрет про припинення мобілізації в чехословацьку армію та підтримку вербовки добровольців в Червону армію. В ньому сільські, міські і окружні народні комітети зобов’язувалися вживати заходів по припиненню мобілізації до армії ЧСР [169, с.496]. Не зважаючи на це, з початку листопада до середини лютого в чехословацьку армію було мобілізовано 6 735 закарпатців, в тому числі 15 офіцерів. Перед тим 2,5 тисячі амністованих учасників нелегальних переходів до СРСР (1939-1941) вступили у чехословацьке військо на етапі формування в 1942-1943 рр. в м. Бузулук [238, с.272]. З числа мобілізованих на Закарпатті – 2 633, тобто трохи більше третини, було відправлено в 1-ий чехословацький корпус [324, с.96]. На кінець

листопаду 1944 року служба безпеки ЧСР поповнилася на 150 осіб, а прикордонна – на 128 [200, с.461]. В таємній депеші Ф. Гали з Хуста, вже на самому останньому етапі перебування делегації на Закарпатті 26 січня 1945 року вказано: «Без агітації щоденно в Хусті в чехословацьку армію записуються близько 60 чоловік. Серед них студенти та вчителі» [160, арк.48].

Проте, основний конфлікт, як і у випадку з «пасмом воєнних операцій», був термінологічного характеру. Скоріш за все – це не була випадковість. Вірогідніше, радянськими дипломатами та спецслужбами, ще на етапі підготовки «закарпато-української операції», було вміло використано на свою користь недостатньо-детальне трактування деяких термінів і функцій. Так функції та компетенції КВТ на чолі з А. Гасалом не були чітко сформульовані в Угоді від 8 травня 1944, про це говорив і З. Фірлінгер [253, с.66]. Ставлення до А. Гасала було своєрідними, і як виразився розвідник ЧСР у звіті за грудень 1944, «радянське командування взагалі не бере до відома існування командира КВТ, а в ліпшому випадку, сприймає його за підопічного». Це яскраво проілюстровано телеграмою до А. Гасала, яку він отримав 22 грудня 1944 року, навіть не від самого І. Петрова, а від заступника начальника штаба по організаційним питанням 4-го Українського фронту Олексія Філатова. В ній у наказовій формі подається вимога відправити штабну роту та інженерно-саперну чоту з села Крива в склад 1-го Чехословацького корпусу до Гуменного, оскільки вони є незаконними формуваннями і не належать досі до корпусу. На це було дано 72 години з вимогою відрапортувати про відправку [160, арк.48]. Скоріш за все, А. Гасал не дав відповіді на цю, без перебільшення, зухвалу телеграму, адже, по суті, він прямо не підпорядковувався, навіть І. Петрову, не кажучи вже про заступників начальника його штабу. Тоді, 26 грудня чехословацький генерал отримує відомого в історіографії ультимативного розширеного листа, на цей раз від самого І. Петрова, з ідентичними вимогами. Термін продовжувався до 1 січня [253, с.249]. Після розпорядження Ф. Нємеца, А. Гасал виконав вимоги радянського командування. З початком 1945 року становище КВТ на Закарпатті ставало дедалі гіршим.

Радянська влада розуміла завдання А. Гасала як зв'язкової ланки між Л. Свободою та мобілізованими з території Закарпаття вояками. Іншими словами, КВТ повинно було поповнювати 1-ий Чехословацький корпус новобранцями, а не створювати тилові підрозділи. Це, безумовно, сприймалося так в контексті загального плану операції, тобто мета була політична – не дозволити сформувати військову і силову вертикаль на території Закарпаття. Ця мета досягалась планомірними заходами військових комендантів та народних комітетів різноманітними легальними, напівлегальними та нелегальними методами. Паралельно, радянською владою була проведена мобілізація до Червоної армії, і в даному випадку за схемою «мета виправдовує засоби». Хоча, вірогідно, на перших етапах мобілізації радянських добровольців все ж було достатньо багато, зважаючи на загальнонародне піднесення, пов'язане з визволенням краю від угорців та німців.

Ситуація на дипломатичному фронті та договір про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року.

Чехословацько-радянське протистояння відбувалося не тільки на території Закарпаття, але й у дипломатичних кабінетах Москви та Лондона. 13 листопада 1944 року особисто, і 14-го, по телефону, Е. Бенеш в розмові з В. Лєбедєвим висловив позиції щодо ситуації, котра починала розгортатися. Про них він напише 15-го листопада в інструкції для З. Фірлінгера, Г. Піки, Ф. Нємеца і А. Гасала [253, с.195]. 18 листопада Е. Бенеш знов телеграфує З. Фірлінгеру, щоб він протестував проти мобілізації та агітаційної кампанії. Зденек Фірлінгер наступного дня дає відповідь, що він сумнівається в тому, що радянське керівництво підтримує і підживлює рух за приєднання. Вказує, що це спонтанний прояв настрою і його можна було очікувати. Обіцяє скоро дізнатися детальніше про подробиці [285, с.215-216]. Посол ЧСР мав зустріч із Валеріаном Зоріним, про що 23 листопада доповів в Лондон. Радянський дипломат підкреслив, що: «На цю проблему треба дивитися спокійно, надмірна

нервовість може тільки зашкодити» [332, с.237]. А причин нервувати було достатньо. Е. Бенеш отримав два листа від населення сіл Закарпатської України, в яких були вимоги, щодо приєднання до СРСР. Президент Чехословаччини згадав про них в інструкції, яку відіслав З. Фірлінгерові 25 листопада. Лейтмотивом її, загалом, була досить чітко виражена позиція необхідності дотримання законів ЧСР. Е. Бенеш надавав такі інструкції: «В Підкарпатській Русі все має бути зупинено. Спокійно, чітко і невідступно наполягати, відповідно на своєму праві» [253, с.79-80]. Після з'їзду народних комітетів і прийняття ними Маніфесту Ф. Нємец пише про це З. Фірлінгеру, але його телеграми приходять із запізненням. Комунікація по офіційним каналам Лондона з послом ЧСР тривала, як тривала і комунікація через таємну радіостанцію. На жаль, таємні депеші з інструкціями для урядової делегації досі зашифровані у військових архівах Праги, проте переписка З. Фірлінгера нам відома. 5 грудня Г. Ріпка надсилає в Москву телеграму послу. Судячи з неї, в чехословацької верхівки поступово формується думка, що події на Закарпатті справа рук місцевих комуністів, що діють з дозволу Києва, але без відома Москви. Така позиція чехословацької сторони, відмітимо, влаштовувала і керівництво СРСР, адже відводило підозри від думок про гіпотетичне існування «кремлівської спецоперації». Не в останню чергу, долучився до створення міфу про вимоги місцевої комуністичної еліти, з якими не може не рахуватися Москва, і сам З. Фірлінгер. Він знову мав розмову із В. Зоріним 14 грудня. Напевно, найголовнішим пунктом була позиція чехословацької влади про те, що «не може бути жодних конфліктів між ЧСР та СРСР через Підкарпатську Русь». Питання державної приналежності краю повинні були вирішити дві держави між собою після війни [253, с.240]. Така позиція належала до Бенешових принципів, він розглядав лише два варіанти розвитку подальшої ситуації: 1) договір між ЧСР та СРСР, підписаний на взаємній згоді; 2) вирішення питання на післявоєнній мирній конференції [324, с.33].

На кінець 1944 року було очевидно, що правляча верхівка Чехословаччини, об'єктивно оцінюючи ситуацію, розуміла подальший

розвиток подій, тобто втрату Підкарпатської Русі. Після 22 грудня 1944 року про Підкарпатську Русь, на засіданнях Державної Ради ЧСР в Лондоні, не згадували більше жодного разу [325, с.199]. У одному з листів до Ф. Нємеца Едвард Бенеш висловив побоювання, що для СРСР можуть виникнути труднощі на міжнародній арені. Але ще більше він боявся, що такі труднощі виникнуть у Чехословаччини. Е. Бенеш хвилювався, що приєднання Підкарпаття до СРСР може стати «небезпечним прецедентом, бо його негайно використали б Польща, Угорщина і Німеччина» [176, с.267]. І він не даремно мав величезні пересторогі щодо можливої втрати союзника, адже, хоча рішення Мюнхенської конференції 1938 року були денонсовані, питання кордонів з Польщею та Угорщиною на той час вирішено ще не було. Позитивний для ЧСР результат в південних районах Словаччини та в Тєшинській області міг бути забезпечений тільки з допомогою СРСР, і Е. Бенеш це прекрасно розумів. Своєрідний «комплекс Мюнхена» «дамоклевим мечем» нависав над Е. Бенешом, тому він мав розуміння того, що не варто втрачати пильність. 31 грудня 1944 року було створено Тимчасовий польський уряд (на основі прокомуністичного люблінського уряду), а вже 4 січня він був визнаний СРСР, тоді ж Англія та США заявили про його невизнання. Е. Бенеш очікував і не поспішав з визнанням [254, с.53]. Радянський Союз тиснув на ЧСР всіма можливими методами, і вважаємо, що одним з них було надання розголосу в світовій пресі подіям, котрі відбувалися на Закарпатській Україні (про що детально йтиметься в наступному підрозділі – *П.Х.*). Першого січня 1945 в розмові з радянським дипломатом Чічаєвим президент Е. Бенеш був задоволений позицією Москви щодо того, аби відкласти питання Закарпатської України. «По дорозі на батьківщину – заявив він – я обговорю цю справу зі Сталіним і Молотовим» [253, с.287].

В національному архіві Чеської республіки нами виявлено лист з грифом «конфіденційно» адресований міністру Г. Ріпці від Еміла Гутфрьойнда датований 20 січня 1945 року. Про автора листа відомо, що він був братом знаменитого скульптора і художника, що творив у стилі чеського кубізму, Отто

Гутфрьойнда. Реалізувавши втечу з протекторату Богемії та Моравії, Еміл в березні 1940 році вступає до закордонного чехословацького війська в Марселі на позицію «не військового» [356]. Очевидно, виїздить разом з армією до Лондона. В листі до Г. Ріпки він пише, що в зв'язку з подіями, котрі відбуваються на Підкарпатській Русі відсилає в додатках етнічні карти краю, особисто ним виготовлені на основі перепису населення 1930 року. «Кажуть і пишуть, що Радянський Союз має претензії і на Східну Словаччину – продовжує Еміл. З чисто етнічних підстав (тобто він припускає, що на округи, де більш ніж 50% українців і росіян – претензії можуть бути прийняті) мав би Радянський Союз право на округи Сніна, Медзілаборце та Стропков (сучасна Східна Словаччина – *П.Х.*). Він продовжує: «З тих самих причин, СРСР не мав би право на підкарпатські округи: Ужгород – міський округ, Ужгород – сільський округ, Мукачево – міський округ та Берегово». Далі він викладає основну думку, котру хотів виразити: «Для нас, проте, був би важливим сільський округ Мукачева, а головне округ Севлюш, для того, щоб ми зберегли хоча б короткий, але спільний кордон з Румунією. І хоча б одне, хай навіть одноколійне, залізничне полотно до Румунії, від Севлюша до Сату-Маре». Останнє речення листа досить цікаве: «Звичайно, при цьому рішенні Радянський Союз не мав би вигідний для нас спільний кордон з Угорщиною. Проте, думаю, що для двох держав, політично і стратегічно вузька смужка нашої території була б тотожною зі спільним кордоном» [160, арк.1-2]. На жаль, немає точних даних про те, ким працював Еміл Гутфрьойнд, як і немає даних, чи отримав він відповідь від Г. Ріпки. Проте, можемо припустити, що, оскільки лист було відіслано в період, коли майже всі світові газети описували закарпатські події, то, вірогідно, він теж дізнався про це з преси. Зважаючи на те, що в листі немає слів «на Ваше прохання надсилаю Вам…», чи «у відповідь на Вашу депешу відсилаю…», то можна припустити, що це була ініціатива самого Еміла. Його пропозиція, звісно, не була позбавлена логіки з точки зору чехословацького національного інтересу, але була занадто фантастичною і сміливою, щоб її посмів озвучити хтось з урядовців чи дипломатів ЧСР перед

радянськими колегами.

В грудні 1944 – січні 1945 року відмічено небувалу досі дипломатичну активність у взаємовідносинах між ЧСР та СРСР. Водночас, в Лондоні йшла підготовка уряду і президента до переїзду на визволену територію Словаччини. Справа Закарпаття, на рівні дипломатичних дискусій, дійсно на певний час відійшла на другий план. Чехословацька влада не могла оговтатися від інформаційного потоку, який підхопила світова преса. Якщо бути точним, то «дипломатичне затишшя» тривало до 23 січня, коли К. Готвальда запросили на бесіду до Молотова. На ній з середини розмови присутній був і Й. Сталін. Згідно слів К. Готвальда, «радянське керівництво хотіло бути краще інформоване з питання Закарпатської України, а особливо хотіли дізнатися чехословацьку позицію з даного питання». Лейтмотивом розмови Й. Сталіна була позиція, що у всьому винні місцеві комуністи українофіли. Ця позиція, як не дивно, співпадала з думкою Е. Бенеша, чи радше з думкою нав'язаною Е. Бенешу. 25 січня Чічаєв передає Е. Бенешу листа від Й. Сталіна. В ньому було вказано, що «радянський уряд не забороняв і не міг заборонити народу Закарпатської України виражати свою національну волю. Це тим більше зрозуміло, оскільки Ви колись говорили мені в Москві про Вашу готовність передати Закарпатську Україну Радянському Союзу, при цьому, як Ви напевно пам'ятаєте, я не дав тоді на це згоду» [253, с.289].

«Коло замкнулося», після цього листа Едвард Бенеш потерпів остаточну поразку і на дипломатичному фронті в питанні стосовно Закарпаття. Його було поставлено перед фактом, що зміна територіальної приналежності краю відбудеться згідно радянської концепції «СРСР не може проігнорувати волю народу», а не згідно Бенешового концепту про «добровільну передачу Підкарпатської Русі від ЧСР до СРСР» [322, с.161]. В листі відповіді від 29 січня Е. Бенеш завірив Й. Сталіна, що має впевненість про чисто локальний характер подій на Підкарпатській Русі, і, що вони були інспіровані місцевими комуністами за «медіа-підтримки» київського радіо. Також в листі була фраза, що ні президент особисто, ні чехословацький уряд «ні на хвилину не

допускали, що радянський уряд мав намір односторонньо вирішити питання про Закарпатську Україну чи порушити договір між нашими державами» [181, с.287-288]. Про цю фразу у своєму щоденнику особистий секретар та близький соратник Е. Бенеша Едвард Таборський напише: «Скоріше навпаки! Такі побоювання тут були і є. Проте, в намаганні зберегти, що можна, президенту не залишається нічого іншого, як робити вигляд, що ми повністю віримо обіцянкам Сталіна, і спробувати таким чином запобігти найгіршому. Звісно, для президента мова не йде, ні в якому разі про Підкарпатську Русь, від котрої він справді готовий відмовитися, а про те, щоб запобігти чомусь подібному в Словаччині» [253, с.135].

19 березня Е. Бенеш прилетів в Москву, а 21-го – відбулись перші переговори. На них, крім президента, були присутні Я. Масарик і З. Фірлінгер, а з радянської сторони – В. Молотов, А. Вишинський і В. Зорін. Е. Бенеш говорив, що ЧСР ніколи не вважала питання Закарпаття остаточно вирішеним, що Підкарпатська Русь була приєднана на пропозицію американців та про те, що питання буде вирішено «по-дружньому» підписанням спільного договору. На цій бесіді, вперше офіційно мова пішла про процес обміну населенням – оптацію. Е. Бенеш казав, що на території Словаччини живуть українці, а на території Закарпатської України – словаки. Саме такий формат оптації повинен був бути закріплений майбутнім договором, В. Молотов не був проти. В чехословацькому варіанті запису розмови є також домовленість про те, що кордон зі Словаччиною змінено не буде. В Радянському варіанті – цих слів немає. Загалом, Е. Таборський в щоденнику писав, що Е. Бенеш переговорами повністю задоволений. Проте на цьому візит не закінчився. 24 березня В. Молотов мав ще одну розмову з президентом ЧСР, на якій спромігся отримати від нього таємне письмове підтвердження, що Закарпатська Україна буде передана до СРСР [253, с.137-145]. Цей секретний лист, за словами радянського розвідника-чекіста П. Судоплатова, він повинен був використати як шантаж проти Е. Бенеша в 1948 році, в разі, якщо той не захоче добровільно йти з посади [196, с.156]. Чехословацькі комуністи на чолі з К. Готвальдом на

березневих переговорах виступали за негайне вирішення питання Закарпатської України, без очікування до кінця війни. Перша офіційна чехословацька заява, де вказувалась подальша доля Закарпатської України була включена до програми уряду, прийнятої в місті Кошіце 5 квітня 1945 року [238, с. 281].

У травні 1945 року, новий глава уряду ЧСР З. Фірлінгер заявив, «що населення Карпатської України, котре становлять українці, які розмовляють мовою селян Полтавської та Харківської областей, створило автономний уряд. Він прагне приєднати Карпатську Україну до Радянського Союзу, але в даний час визнає владу Чехословацького уряду» [307, с.225].

На другу декаду червня радянське керівництво викликало офіційних представників Чехословаччини та Польщі до Москви. Предметом обговорення повинно було бути питання спірної території Тєшинської Сілезії. В результаті, основним питанням, яке вирішувалося, було, звісно, підписання договору між ЧСР та СРСР, щодо передачі Підкарпатської Русі/Карпатської України [316, с.42]. Ще до вильоту чехословацької делегації в Москву, 18 червня 1945 року відбулося засідання уряду ЧСР. На ньому обговорювали повноваження делегації і К. Готвальд висловився, що: «Було б добре, якби делегація вже мала чітку позицію відносно Закараптської України і Чопського транспортного вузла». Чоп, що був територією Словаччини в 1919-1938 роках, радянські війська взяли вперше 28 жовтня 1944 року, а остаточно визволили – 23 листопада [272, с.8]. З того часу встановили повний контроль, вигнавши в лютому 1945 року словацьких прикордонників і залізничників. Отже, лідер чехословацьких комуністів запевняв уряд, що ЧСР матиме додаткові козирі в польському питанні в разі, якщо чітко проголосить готовність передачі Закарпатської України. Проти пропозиції К. Готвальда виступив тільки заступник прем'єр-міністра Ян Шрамек, його аргументація базувалася на тому, що «передача частини державної території, згідно з діючою конституцією, може бути здійснена тільки за згодою Національних зборів (парламенту)». На той час в Чехословаччині діяли тільки Тимчасові національні збори, які сформувалися шляхом представництва з народних комітетів. В рішенні уряду

перед від'їздом до Москви не було жодного слова про Закарпаття, постанова виражала вдячну готовність їхати на переговори стосовно польського питання [279, с.82-83]. Після відльоту делегації в Прагу приходять кілька депеш з вимогою скликати засідання уряду для попереднього затвердження проекту договору та протоколу. Засідання скликають, головує на ньому Климент Готвальд. При розгляді проекту урядовцями було висунуто кілька питань-пропозицій, зокрема А. Гасал, на той час міністр транспорту, наполягав на можливості транспортного сполучення між станціями Чоп та Галмеу (Румунія), а також на праві оптації чехословацьких вояків корпусу Л. Свободи [279, с.84].

28 червня 1945 року в Москві Й. Сталін зустрівся зі З. Фірлінгером та В. Клементісом. Вони обговорили попередній текст договору та протоколу до нього. У першій із двох статей договору говорилося, що Закарпатська Україна возз'єднується із волі народу зі своєю споконвічною батьківщиною Україною і включається до складу УРСР. Кордони між Словаччиною та Закарпатською Україною, які існували до 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між ЧСР та СРСР. Договір було складено російською, українською та словацькою мовами [172, с. 283]. Зранку 29 червня пройшло засідання чехословацької делегації, на якому було вирішено затвердити пункти договору і протоколу з поправками: а) ЧСР повинні забезпечити транспортний зв'язок з Румунією через Закарпатську Україну і б) право на оптацію отримають особи, що служили в чехословацькій армії у складі 1-го корпусу [253, с.157]. Договір разом з протоколом було підписано 29 червня 1945 року представниками ЧСР В. Клементісом та З. Фірлінгером, а зі сторони СРСР – В. Молотовим. І договір, і протокол підлягали ратифікації Президією ВР УРСР та Національними зборами ЧСР. Наступного дня Верховна Рада УРСР прийняла закон про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. В серпні 1945 року президент Е. Бенеш видає Конституційний декрет про приготування до реалізації договору між ЧСР та СРСР про Закарпатську Україну. Декрет уповноважував уряд ЧСР, щоб він урядовими постановами підготував реалізацію договору та регулював виконання процесу оптації [340, с.108].

Останнє обговорення в уряді ЧСР питання Закарпатської України перед ратифікацією відбулося 7 листопада 1945 року. Ян Шрамек знову наполягав на свої позиції стосовно не легітимності рішень Тимчасових національних зборів (ТНЗ) щодо питань затвердження конституційних змін. Дискусія перейшла в русло обговорень: необхідно чи ні повторно затверджувати виборними Національними зборами ЧСР в майбутньому рішення ТНЗ. Я. Шрамек вважав, що це робити потрібно, більшість, в тому числі і комуністи, була проти. Аргументи були широкого спектру: від прикладів, що рішення ТНЗ після Першої світової війни не затверджувалися повторно, до дефініції про «політичну і практичну доцільність». В результаті, за вимогою К. Готвальда, було прийнято постанову, що рішення ТНЗ є остаточними. 22 листопада 1945 року на Тимчасових національних зборах ЧСР 191 голосом «за» договір про Закарпатську Україну було ратифіковано [279, с.88]. 27 листопада договір ратифікувала Президія Верховної Ради УРСР.

Нова лінія кордону між Закарпатською Україною та Чехословаччиною не співпадала з колишньою адміністративною межею Підкарпатської Русі та Словаччини. До СРСР відійшли разом з містом Чоп ще 13 сіл. Згодом, село Лекарт (Лакаровці) було повернено до кладу ЧСР [339, с.387]. Як відмічають словацькі дослідники, в приєднанні даних сіл українські національні інтереси поступилися місцем радянським стратегічним цілям, адже їх населення було переважно угорським [316, с.68]. Указом президії Верховної Ради СРСР з 30 липня 1947 року вся Закарпатська область перетворювалась на територією особливого режиму. Кордон з ЧСР (як і з іншими державами) було оголошено закритим прикордонним пасмом, і, як вказують дослідники, з прикордонних районів було частково відселено жителів. Режим «особливої зони» було послаблено в 1957 році [339, с.175].

Варто зазначити, що події, котрі відбувалися безпосередньо на території Закарпаття взаємно переплітались з дипломатичними діями обох держав. Радянська влада виконала головну прагматичну військову задачу – поповнення втрат армії. В той же час, мобілізація до Червоної армії стала основним

інструментом втілення політичних планів СРСР. Тому, при її здійсненні не гребували жодними порушеннями. Чехословацьку мобілізацію, судячи з цифр, незважаючи на протидію з радянського боку, можна вважати успішною. Головна поразка ЧСР у боротьбі за свій колишній найсхідніший край відбулася ще до вступу радянських військ у Закарпаття. На дипломатичному терені, через капітулянтську, з точки зору етатизму, позицію Е. Бенеша, а на військовому – в зв'язку з невизначеністю поняття «зона військових операцій», внаслідок чого стала можлива мобілізація. Не менш важливою перемогою СРСР в даному конфлікті є обмеження урядової делегації в пересуванні та комунікації. На дипломатичному полі бою, вважаємо, що для СРСР приєднання Закарпаття стало тільки черговим етапом з цілої низки стратегічних завдань, тим більше, що чехословацький дипломатичний корпус був далеко не рівним суперником. Влада ЧСР, а особливо Е. Бенеш, змирилися з втратою Закарпаття ще на початку грудня 1944 року, судячи з переводу акцентів на побоювання щодо Словаччини. Таким чином, завершилися ще два етапи першої фази чехословацько-радянських відносин: третій – легітимізація Радянським Союзом встановлення влади в очах чехословацьких політиків (листопад 1944 – січень 1945). Четвертий етап – легітимізація дій СРСР в очах світової спільноти (29 січня – 27 листопада 1945 р.). Вважаємо, що радянська дипломатія на даному етапі блискуче зіграла, і, звісно, не має жодних підстав для піддавання сумніву легітимності договору про Закарпатську Україну. Він був підписаний згідно норм міжнародного права.

2.3. Міжнародна реакція на приєднання Закарпаття до Радянського Союзу

Ще з 1944 року Державна Рада Чехословацької республіки, котра знаходилася в Лондоні, започаткувала на міжнародній радіостанції ВВС передачі українською мовою, спрямовані на цільову закарпатську аудиторію. В той же час, із Москви почало лунати радіо «Голос Закарпатської України», в передачах якого, проте, ще толерувалася територіальна цілісність повоєнної, відновленої в майбутньому Чехословацької республіки [238, с.271]. Але, як описано вище, реалії кардинально змінилися, хоча широка світова спільнота ще не підозрювала про події, що відбувалися протягом листопада-грудня 1944 року на Закарпатті.

Ф. Гала в секретній депеші, від 4 січня 1945 року, призначеній для міністра Г. Ріпки, написав, що 24 грудня 1944 року київське радіо оголосило повністю «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», далі в депеші вказано, що «були прочитані всі брехливі атаки на чехословацьку армію, надруковані в «Закарпатській Правді» із заголовками такими як «Бандити в уніформі». Все вказане там – брехня. Статті уже має Піка. Потрібен демарш» [161, арк.30]. Таким чином, вперше лондонський екзильний уряд отримав інформацію, що СРСР вирішив надати розголосу подіям на Підкарпатські Русі.

Ще до оприлюднення по київському радіо справ із новоствореної Закарпатської України, питанням приєднання цієї стратегічної області до СРСР почали активно цікавитися союзники держави Рад Англія та США. Причинами їх інтересу були, звісно, вірогідності втілення «віковічної мрії» Російської імперії, а згодом СРСР, щодо виходу «за Карпати» і отримання плацдарму для контролю над Центральною Європою і Балканами. Крім того, СРСР повинен був скласти перед союзниками перший іспит на дотримання декларації про невтручання у справи визволених держав. 16 грудня на зустрічі посла ЧСР в Москві Зденека Фірлінгера та посла США Вільяма Гаррімана представник Чехословаччини завірив американського колегу, що рух за приєднання

сильний, проте ситуація для Е. Бенеша не є важкою, «український націоналізм завжди був чутливою проблемою для Москви», але Е. Бенеш впевнений, що зможе домовитись у цьому питанні з СРСР [253, с.124].

Ф.Б. Ніколс, англійський посол при чехословацькому уряді в Лондоні, 21 грудня теж цікавився у міністра Г. Ріпки, що сталося на Підкарпатські Русі і чому Ф. Нємец поїхав до Москви. Г. Ріпка, відклавши детальне роз'яснення на майбутню зустріч після католицького Різдва відповів, що є певні труднощі з українським рухом і делегат поїхав до Москви, щоб їх вирішити. В доповіді президенту Е. Бенешу Г. Ріпка напише, що «зі слів Ніколса видно, вони багато чого вже і самі знають, очевидно, він британського посольства в Москві». Г. Ріпка зустрівся з Ф. Ніколсом знову 29 грудня. Пояснення чехословацького міністра щодо «непорозумінь» на Підкарпатті зводились до двох причин: «а) не було потрібним чином вияснено, чи може Нємец переймати управління, коли ще продовжувалися військові операції», «б) швидко виник рух за приєднання Підкарпаття до Радянської України». Щодо другої причини, то Г. Ріпка додав: «Це нас не здивувало, ми знали, що, рано чи пізно, воно виникне – це невідворотний наслідок молодого і сильного українського націоналізму. Згідно певним уривчастим даним, котрі ми маємо, рух був підтриманий і певними радянськими українськими офіцерами. До місцевих українських націоналістів, котрі, проте, в більшості своїй являються комуністами, приєдналися звісно тут же багато мадяронів та колабораціоністів, щоб цим радикалізмом захистити себе». Він додав також: «у нас є уявлення, що те, що відбувається на Підкарпатті є неприємним для радянського уряду. Очевидно, український націоналізм настільки сильний, що з ним необхідно рахуватися, хоча для радянського уряду в зв'язку з цим можуть виникнути серйозні міжнародні труднощі». На питання Ф. Ніколса, чи це «не подвійна гра» Г. Ріпка відповів заперечно і сказав, що вірить в дружні наміри Москви відносно Чехословаччини. Ф. Ніколс схвалив дії чехословацького уряду, підкреслив, що необхідно стояти на позиціях чехословацько-радянського договору та наполягати на перенесенні переговорів про територіальні зміни на

післявоєнний час. Посол відмітив, що побоюється як би з «підкарпатського інциденту» не виникло нових труднощів між союзниками [253, с.125]. Такі труднощі вже існували в зв'язку з ситуацією в Польщі та визнанням польсько-радянського кордону, а отже, англійський уряд, через посольство в Москві, міг бути проінформований про радіоповідомлення з Києва 24 грудня, зважаючи на досить впевнені тези і запитання Ф. Ніколса в розмові з Г. Ріпкою.

Проте механізм міжнародного розголосу було запущено. 8 січня 1945 року шведська ліберальна газета «Dagens Nyheter» та консервативна «Svenska Dagbladet» опублікували повідомлення, як вони написали, отримане з приватних джерел, про те, що українська радянська республіка вперше у радіоефірі «висунула претензії на приєднання Карпатської України до української республіки». Представник чехословацького посольства спробував ще того ж дня зв'язатися з послом СРСР в Швеції Олександрою Коллонтай, проте невдало – зустріч відбулася значно пізніше в зв'язку з хворобою чехословацького дипломата. Тим часом, журналіст чехословацького інформаційного агентства (ČTK) В. Тауб безрезультатно спробував дізнатися подробиці цієї інформації в канцелярії ČTK в Лондоні. Між тим, 10 січня 1945 року, в шведській газеті «Aftontidningen» з'явилася цікава стаття Івана Фалуді під назвою «Ідея аншлюсу в Карпатській Україні не нова». В ній автор вказує, що ідея приєднання Карпатської України до української республіки є між карпатським людом сильною [162, арк.18]. Чехословацьке посольство в рапорті про дану статтю зазначає цитату: «Підбадьорливі слова, котрі сьогодні чутно з Києва і Любліна не є чужими для цього народу, що має за собою важкий досвід. Уряд Е. Бенеша навряд чи буде проти евентуальної зміни державної приналежності, котра би Чехословаччину звільнила від цілого ряду військових витрат». Автор статті – угорець за національністю, Іван (народжений Іштван – *П.Х.*) Фалуді (угорською мовою читається як Фолуді – *П.Х.*), дослідником І. Попом не надто точно ідентифікований як ««письменник» чомусь з арабським прізвищем», на основі цього професор І. Поп робить припущення, що СРСР вмикає в дію свою «міжнародну громадськість»[277, с.92]. Розглянувши

детальніше цю особу, виявилося, що І. Фалуді був угорським емігрантом, котрий належав до анархо-синдикалістських кіл Швеції. Під час Першої світової війни воював на італійському та російському фронтах у складі австро-угорської армії. В Російській імперії потрапляє в полон, перебуваючи там під час революції 1917 року. Повернувшись в Угорщину працює журналістом закордоном, а, згодом, у 1924 році, емігрує до Швеції. В 1931-1933 роках проживає в Радянському Союзі, звідки втікає від сталінського режиму через Кольський півострів, Фінляндію, Північну Норвегію знову в Стокгольм. Навряд чи його, зважаючи на цей факт, можна вважати палким прихильником Й. Сталіна і сталінізму, проте лівих поглядів він продовжив дотримуватися, про що свідчить його участь в Іспанській революції на стороні республіканців в 1936-1939 рр. [353]. Стаття І. Фалуді спричинила реакцію Вілмоша Бьома, угорського емігранта в Швеції. В. Бьом повідомив чехословацьке посольство, що в інтересах майбутніх добрих чехословацько-угорських стосунків, угорці не повинні втручатися у справи, які їх не стосуються, і залишити питання, котрі торкаються Чехословаччини та СРСР, на вирішення цим двом державам. В. Бьом надав інформацію посольству ЧСР, що написав статтю з реакцією, хотів опублікувати її в «Aftontidningen», але редактор відмовив йому, власне, з тих самих причин, якими він же аргументував проти І. Фалуді. Тому В. Бьом запропонував посольству ЧСР надати свою готову статтю та опублікувати її в газеті під прізвищем чехословацького журналіста. На цей крок посольство не пішло і вирішило зайняти вичікувальну позицію [162, арк.19]. Здавалось би, прохання В. Бьома є досить дивним, проте, якщо детальніше розглянути його особу, то ситуація частково прояснюється. Вілмош Бьом в часи Угорської радянської республіки 1919 року був народним комісаром військових справ та головнокомандувачем угорської Червоної армії. З 1938 року проживав у Швеції, і, згідно досліджень шведського історика Агрелла, був подвійним агентом, працюючи на розвідки Великобританії та СРСР. Вірогідно, що стаття Івана Фалуді була спонтанним, не керованим зі сторони СРСР, висвітленням подій на Закарпатській Україні. Радянський Союз не планував вплутувати в цю

справу представників інших держав (І. Фалуді на той час ще не був громадянином Швеції), а тим більше Угорщину, в зв'язку з цим, скоріш за все, Вілмошу Бьому і було доручено дану справу.

В зв'язку зі швецьким «витоком інформації в пресу», чехословацький уряд ще 8 січня починає розробку детальних інструкцій для всіх основних посольств і консульств. Вони були розіслані 12 січня у посольства Вашингтону, Парижу та Анкари і консульства Нью-Йорку, Риму, Женеви та Стокгольму. Досить розширені інструкції містили в собі детальний опис подій, що відбулися на Закарпатті після приїзду делегації Франтішека Нємеца. Наголошувалося, що у ситуації, що склалася вся відповідальність лежить на українських націоналістах, котрі є комуністично-налаштовані. Вказується, що чехословацька влада дотримується позиції, згідно якої радянському московському керівництву «теж не приємна дана ситуація, проте воно не має морального права йти проти волі народу». Далі йдеться про те, що питання територіальної приналежності регіону є лише справою двох країн: Чехословаччини та СРСР, і буде вирішено по закінченні війни в дусі дружби і партнерства. Висвітлено процес прийому добровольців до Червоної армії і проблеми, що виникли внаслідок цього у чехословацької військової місії, а також вказано, що, згідно обіцянки В. Молотова, така ситуація не повториться в Словаччині. Головний акцент розміщено на тому, що це «українська акція» і прояви можна було бачити ще до 1938 року, тому Чехословаччина до цього руху була готова. Огляд подій призначався для внутрішнього ознайомлення дипломатичного корпусу, проте, в кінці рапорту, повідомлялися кілька тез, якими повинні були користуватися дипломати в разі термінових запитів: «1) на Підкарпатті природно варто було очікувати розвиток українського національного руху; 2) через це не може бути і не буде протиріч між Чехословаччиною та СРСР, уряди домовляться між собою, коли прийде час; 3) чехословацька і радянська влади наполягають на угоді та договорі (від 12.12.1943 р. та 8.05.1944 р. – *П.Х.*), ми повинні розуміти, що довга війна спричинила чимало політичних і психологічних потрясінь» [163, арк.288-294].

12 січня 1945 року, американський журналіст інформаційного агентства «Associated Press» в Лондоні, Люїз Локнер повідомляв: «Бенеш боїться, що Радянський Союз має намір анексувати Закарпатську Україну, а лідер карпатських українців І. Петрущак запропонував чехословацькому уряду поступитися нею. Пропозиція І. Петрущака сильно налякала Е. Бенеша, котрий вирішив при першій можливості повернутися в Чехословаччину зі своїм кабінетом… Пропозиція Петрущака викликала особливо сильне занепокоєння тому, що по його проекту територія Закарпатської України виходить за межі її нинішніх кордонів. Петрущак вважає, що в її склад повинна увійти частина Словаччини, включаючи Штрбське Плесо (тобто Східна Словаччина – *П.Х.)*» Телеграма Л. Локнера викликала величезну сенсацію в американській пресі і багато газет, перед тим як опублікувати цю інформацію, звернулися до голови чехословацького інформагентства в США Я. Папанека за коментарями. Він відповідав: «Повідомлення про плани Радянського Союзу, направлені на включення Закарпатської України до складу Радянської України, не мають жодних підстав. Я підозрюю, що це повідомлення виходить з джерел, що прагнуть зашкодити відносинам між Об'єднаними Націями. Відносини між Чехословаччиною і Радянським Союзом були і залишаються самими сердечними» [253, с.126].

Проте публікації в світовій пресі не припинилися. Англійська газета «Catholic Herald» 12 січня пише, що на Закарпатській Україні встановлено Народну Раду, котра є під впливом росіян, і вимагає від'єднання краю від Чехословаччини. Вказує, що президент Е. Бенеш до цього часу приховував інформацію про стан справ на Підкарпатті, тому газета отримала її «від когось, хто щойно повернувся зі звільненої території». «Практично всі жителі даного регіону – продовжує журналіст – є католиками східного обряду, проте повідомляється, що православний єпископ з Хусту попросив московського патріарха про входження до складу московського патріархату. З огляду на те, що православна церква на Підкарпатській Русі була створена Е. Бенешом як політичний маневр проти об'єднання католиків, можна розгледіти в цьому

кроці тактичний маневр червоного імперіалізму». Також розповідається про нібито візит представника Народної Ради до Ф. Нємеца, де він нагадав чехословацькому делегату, що за угодою 1919 року про входження до складу Чехословаччини Підкарпатська Русь мала бути автономною та має право на власне військо. Таким чином – йдеться далі у статті – відбулася мобілізація до Червоної армії [161, арк.29-31]. Розглянувши ці декілька пасажів, справді, можна судити про статтю, як таку, що написана зі слів особи, котра не була в курсі того, що відбувалося на Закарпатській Україні, оскільки інформація подана газетою є частково вигадкою, частково перекручуванням фактів. Лондонська «The Tablet» в своїй статті вихваляє міжвоєнну зовнішню політику Бенеша, котрий зміг вдало маневрувати між Заходом та СРСР, в той же час натякаючи, що це може не врятувати Чехословаччину від гіпотетичної втрати території. Також автор вказує: «росіяни мають напоготові ще й своїх словаків та своїх чехів», тим самим зазначаючи, що Чехословаччині варто побоюватися сценарію Закарпатської України і надалі [161, арк.31-33]. Більш стримано про події розповідає журналіст газети «New Statesmen and Nation», описуючи події дотримується доволі нейтральної позиції. В статті вживає для позначення території тільки слово «Підкарпатська Русь», а для народу – «русини». Завершується висвітлення подій висновком, що «ідеальним рішенням для Підкарпатської Русі була б автономія в складі Чехословаччини, проте ми б не здивувалися, якби ця автономія була реалізована в рамках СРСР» [161, арк.33-34]. Наступного дня, 13 січня, стаття про події на Закарпатській Україні вийшла в одному з найвпливовіших світових видань «The New York Times» під назвою «Русинська поступка Радянському Союзу очевидна». Стаття базується на повідомленні Л. Локнера, зокрема, щодо інформації відносно І. Петрущака (в статті вказано його прізвище помилково – Петрушка – *П.Х.*) та претензій на Східну Словаччину. Завершує автор інформацією, що В. Молотов відіслав ноту до чехословацького уряду про те, що «Радянський Союз дотримується договору 1943 року, але потрібно зважати на сильний рух за включення до Великої України». «Чехословацький уряд, залившись сам на сам з цією заявою повинен

вирішити: чи це був ультиматум, дружня порада, чи просто інформація до відому» – констатує автор статті [162, арк.9]. Практично ідентична інформація, що базувалася на повідомленні журналіста «Associated Press», тільки під дещо зміненою назвою виходить того самого дня в суботній «New York Herald Tribune».

Проте, на підкарпатській проблемі сконцентрувалася не тільки англосаксонська преса. 13 січня 1944 року, газета польських емігрантів у Великобританії «Dziennik Polski» друкує статтю присвячену Закарпатській Україні. Основні події викладені на основі статті лондонської «New Statement» та інформації Л. Локнера, проте надзвичайно цікавим є коментар польського журналіста поданий в кінці статті. Автор визнає, що не має багато інформації про долю делегації Нємеца, проте «новини, які поширюються Лондоном не є надто оптимістичними». Скоріш за все, констатує він, Підкарпатська Русь буде включена до складу СРСР. Далі польський журналіст визнає, що ця земля пережила колосальне економічне піднесення за часів Чехословаччини, на відміну від періоду Угорщини, і зараз саме час для дискусій: «Чи було можливим Підкарпатську Русь ближче пов’язати політично і культурно з іншими частинами Чехословаччини?». Наступні кілька абзаців торкаються як долі Підкарпатської Русі так і питання Східної Галичини: «Приєднання Підкарпатської Русі до Радянської України буде доказом того, наскільки правдивою, загалом, була теза, що російські вимоги в питанні Східної Галичини не були продиктовані жодними іншими причинами – а найменше, можливо, причинами стратегічними, котрі є зараз питаннями доволі спірними – але виключно бажанням раз і назавжди вирішити українську проблему. Хай хто би що не казав у довжелезних дискусіях і полеміці про проблеми Східної Галичини, залишається факт, від котрого не можна відхреститися, що український народ в цій області мав можливість розвитку і праці, створив видатні приклади втілення робітничої енергії, наприклад товариство «Маслосоюз» – одну з перших подібних організацій у Європі. Українська інтелігенція мала повний доступ до освіти, мала можливості висловити свої

погляди в парламенті, політичні партії розвивалися вільно. Польща не хотіла творити зі Східної Галичини П'ємонт. Польська громадська думка вірила, що можливе співжиття поляків і українців та активно висловлювала свою позицію на акти короткозорої політики відносно них». Продовжуючи тему, автор констатує: «На сьогодні російський план стає очевидним для кожного. Приєднання Східної Галичини і Підкарпатської Русі до Радянської України створить Велику Україну в складі Радянського Союзу і ліквідує «українську проблему» з точки зору СРСР. Польська громадськість починає все чіткіше розуміти справжній зміст цієї неправдивої лінії, продовженої безпідставною пропагандою далеко на південь, далеко за справжню лінію, котру колись накреслив британський політик» [161, арк.35]. В цих кількох емоційно-яскравих реченнях кореспондент «Дзенніка Польскего», звісно, мав на увазі лінію Лорда Керзона, а тональність статті чітко вказує на ностальгійні нотки, щедро забарвлені улесливими та не зовсім щирими дефініціями, відносно стану справ в міжвоєнній Східній Галичині. Стаття завершується реченням про те, що «чехословацький дух всепрощення не зберіг Чехословаччину від операції на Підкарпатській Русі». Таким чином, вперше у пресі з'являється термін «операція», замість дотеперішніх визначень «широкого народного руху».

Проте, це була не єдина стаття зі сторони польських засобів масової інформації. 20 січня 1945 року, в Лондоні було подано рапорт до міністерства закордонних справ ЧСР зі статтею з польського журналу «Orzel Bialy», котрий був офіційним друкованим органом польських збройних сил у складі Червоної Армії. Стаття вийшла друком ще 24 грудня 1944 року, саме в той день, в який згідно секретної депеші Франтішека Гали, відбулася трансляція «Маніфесту» та антическької пропаганди по київському радіо. Автор статті Мартін Гуска переважно описує становище Підкарпатської Русі у міжвоєнний період, акцентуючи на критиці чехословацької влади: недосконаліть виборчої системи, недотримання пункту Сен-Жерменського договору про надання автономії тощо. На завершення, автор подає кілька речень про урядового делегата Ф. Нємеца, характеризуючи його не як «управляючого звільненими

територіями, а тільки виконавця при органах радянської армії». Ну, і звісно, останнє речення статті: «Виникає питання: Чи буде Підкарпатська Русь належати Чехословаччині, чи дійде до добровільної інкорпорації в склад Радянської України? На це питання дасть відповідь найближче майбутнє» знімає сумніви про ціль даної статті і вірогідне її цензурування радянськими компетентними органами [161, арк.48-49].

Через кілька днів після надходження першої інформації до Лондона, зі статтями про Підкарпатську Русь виходять газети «Sunday Times» (14 січня 1945), «Reynolds News» (14 січня 1945) та «Daily Worker» (15 січня 1945). Вони, загалом, в нейтральних тонах описують події на Закарпатській Україні і, констатуючи майбутнє приєднання як дружній договір двох країн, і, утримавшись від коментарів, що виринали кілька днів перед тим, щодо Східної Словаччини [161, арк.41-43]. Можна припустити, що це пов'язано з отриманням газетярами офіційних коментарів від посольств, котрі, як вказувалося вище, були розіслані ще 12 січня.

Зрозуміло, що питання зміни державної приналежності однієї з територій в центрі Європи, безсумнівно, повинно було привернути увагу і Німеччини. Серед документів призначених для міністра Г. Ріпки знаходимо бюлетень з політичним коментарем такої собі «Німецької європейської служби на болгарській мові» («German European Service in Bulgarian»), що датований 15 січня 1945 року. В ньому зазначено, що через кілька днів буде проводитись секретна конференція за участю Ф. Рузвельта (скоріш за все йдеться про майбутню Ялтинську конференцію – *П.Х.*). «В Лондоні активно обговорюється, поряд з Грецією та Югославією, також і питання анексії Підкарпатської Русі Радянським Союзом» – йдеться в бюлетені. Далі вказано, що СРСР провів спробу анексії цих земель кілька тижнів тому, в зв'язку з чим Бенеш відправив до Москви делегата Ф. Нємеца, котрий перебував на Підкарпатті як представник уряду. Ф. Нємецу не вдалося домовитися з Москвою ні про що. В. Молотов заявив йому, що більшість населення бажає приєднання до Радянського Союзу, в зв'язку з цим угода 1943 року втрачає будь-який сенс.

Резюмує нацистський друкований орган так: «Якщо ця спланована крадіжка буде реалізована, то східні кордони Радянського Союзу простягнуться аж до Високих Татр. Ця нова політична атака Радянського Союзу розглядається в Лондоні, як бажання з боку Москви досягнути доконаного факту якомога швидше» [161, арк.40].

Всесвітньовідомий часопис «The Times», в статті від 16 січня 1945 року про події на Підкарпатті, не надто категоричний у висловлюваннях. Журналіст опирається переважно на інформацію з київського радіо, називає події на Закарпатській Україні «панукраїнським рухом», описує перші заходи НРЗУ, зокрема націоналізацію підприємств та земель [161, арк. 45-46].

Протягом середини січня 1945 року інтерес до підкарпатської проблеми в британській пресі тільки посилювався. 19 січня «The Tablet» вийшла з черговою статтею, де серед іншого йшлося про стратегічний інтерес ще Російської імперії, а зараз СРСР, виходу «за Карпати», а також про важливість Підкарпатської Русі для Чехословаччини, в сенсі існування Малої Антанти, як єдиного спільного кордону з Румунією. Чергову статтю видає «The Catholic Herald», в якій описує ситуацію навколо визнання люблінського польського уряду. «Бенеш і чехословацький уряд не знають як їм поступити, як західні держави – утриматися від визнання люблінського уряду, чи послухати Радянський Союз та визнати» – пише газета. Також, ведуть далі вони, що мають в наявності інформацію з приватних джерел, що 11-12 січня Е. Бенеш все ж погодився на визнання польського прокомуністичного уряду, але це поки тримають в секреті. Того ж дня, «Time and Tide» в статті про Підкарпатську Русь пише, крім всього іншого, і про те, що в майбутньому «Росія може стати протектором Чехословаччини від можливого німецького реваншу. А отже, Бенешу нічого не залишається як дотримуватися проросійської політики. Газета «The Tribune» пише про те, що чехословацькі кола в Лондоні твердять, що не будуть проти, якщо бідну та невдячну Підкарпатську Русь захоче приєднати Радянський Союз. Також, вказує, що багато зла для Підкарпатської Русі походить з польських кіл, котрі вважають, що втягнувши Бенеша у свої

проблеми зможуть їх скоріше вирішити [161, арк.61-66].

Авторитетна британська газета «The Economist» 20 січня теж виходить зі статтею про події на Закарпатській Україні. Загальний настрій статті можна описати як жалкування чехів, які сподівалися, що добре ставлення до росіян може вберегти їх (чехів) від неприємностей. Рух на Підкарпатській Русі газета називає «русинським іредентизмом» та пише, що Москва намагається абстрагуватися від нього, зміщуючи акцент на, в лапках, «незалежний київський уряд». Проте, на нашу думку, доволі об'єктивно зазначає «The Economist»: «бідні пастухи та лісоруби Підкарпатської Русі набагато ближче етнічно і культурно до таких самих пастухів і лісорубів Буковини чи Галичини, ніж до жителів Богемії та Моравії». Лондонська газета «The Observer» від 21 січня вказує, що, за їх даними, в чехословацьких дипломатичних колах немає недовіри до справжності народного руху за приєднання до СРСР, але вони неприємно здивовані способами, якими радянська влада проводить цей процес (через передачі київського радіо, пропагандивні кампанії тощо). «Якби радянська влада напряму звернулася до Чехословаччини з проханням передати Підкарпатську Русь – пише далі газета – то, очевидно, ЧСР не мала б жодних заперечень». 21 та 22 січня з короткими повідомленнями про Підкарпатську Русь вийшли випуски «The Reynolds News» та «Daily Telegraph». 25 січня британська «Daily Herald» підіймає питання Підкарпатської Русі в контексті вимог Й.Б. Тіто на Македонію та румунського Короля Міхая I на Трансільванію. Стаття завершується карикатурою на цих двох лідерів та Едварда Бенеша, де президент ЧСР зображений біля карти Підкарпатської Русі з написом «Бенеш може втратити ось це» [161, арк.55-59; 68].

Між тим на кінець другої декади січня розголос навколо проблеми Підкарпаття в британських щоденних газетах затих, проте в деяких тижневиках все ще з'являлися статті. Зокрема, «Weekly Review» від 26 січня називаю ситуацію, що склалася «новим Мюнхеном». «Ще цікавішим є те – продовжує журналіст – що в травні 1944 року вийшла друком в Москві інструкція для радянських офіцерів, в якій містилися наступні слова: «Карпатська Україна,

котра без яких-небудь політичних, географічних, етнічних чи історичних причин колись належала до Чехословацької республіки населена українцями, тобто народом, більшість якого живе в Радянському Союзі. Тому ніхто крім СРСР не має право вирішувати майбутню долю цього краю. Радянська Карпатська Україна тримала би в стані шаху кожну спробу створення антирадянського блоку в південно-східній Європі»». В черговому номері «The Tribune» Ян Левчік, в досить великій аналітичній статті «Головні болі для президента Бенеша» висуває твердження, що Чехословаччина повинна в замін Підкарпатської Русі отримати частину німецьких земель (на зразок Польщі). Це можуть бути землі лужицьких сербів, де й досі проживає слов'янське населення. Також, журналіст стверджує, що офіційні чехословацькі органи видали мапи, на яких вказано, що в Середньовіччі до Чеської Корони входили значні землі Центральної Європи (а до XIV ст., навіть Берлін) [161, арк.40-46].

В той же час, на відміну від англійської та американської преси, що робила акцент на внутрішньополітичних аспектах проблеми приєднання, в офіційних ЗМІ Протекторату Богемія та Моравія йшлося в першу чергу про «бажання Москви більшовизувати захоплені території». Наприклад, празька офіційна газета «Polední list», писала 15 січня 1945 року «Сталіну не потрібно відновлення колишньої Чехословацької держави, він хоче всюди мати тільки більшовицькі республіки…Ці події тільки в черговий раз підтверджують, що більшовицька політика всюди однакова». Братиславська урядова газета «Slovak» писала 24 січня, що І. Петрущак вимагає від Е. Бенеша приєднання Східної Словаччини до СРСР, а братиславське радіо в передачі на німецькій мові стверджувало: очікуване включення Карпатської України в СРСР свідчить, про те, що радянсько-чехословацький договір 1943 року був лише «інструментом розширення радянського імперіалізму на центральну Європу»[253, с. 128].

16 січня 1945 року щоденне періодичне видання української громади в США «Свобода» надрукувало статтю «Чесько-совєтський спір за посідання Карпатської України». Це був практично передрук статті з «The New York

Times» за 13 січня, причому навіть була передрукована помилка в прізвищі Петрущака: «Іван Петрушка, комуністичний провідник на Карпатській Україні» [302, с.1]. 19 січня ця ж газета знову виходить з інформацією про Чехословаччину на передовій шпальті. Зокрема, йшлося про те, що уряд ЧСР планує невдовзі повернутися на визволену територію Словаччини і готує реформи, направлені на федералізацію, для того, щоб «окремі землі Чехія, Моравія, Сілезія, Словаччина та Русь (Карпатська Україна) отримали нові повноваження в майбутньому» [305, с.1]. Як бачимо, журналісти «Свободи», навіть, не припускають зміну державно-територіального статусу Закарпаття, хоча в світових виданнях ця тема вже активно дискутувалася. Судячи з матеріалів газети, редакція значно більше переймалася польськими питаннями (визнання «люблінського уряду» і майбутнє Галичини), і це природно, адже зорієнтована вона була, переважно, на галицьку еміграцію. Цікаво, що вже 23 січня ця ж газета подає інформацію, що чехословацький уряд здивований московською підтримкою «української ірредeнти». А також, що «рух за відорвання Карпатської України» очолює тепер доктор Павло Цібере [303, с.1]. Звідки в газетярів з'явилася дана інформація, котра, звісно, не відповідала дійсності – загадка. Врешті, перша, більш-менш, аналітична замітка з'являється в «Свободі» 30 січня, у вигляді коментаря до переказаного змісту статті ліберальної газети «New republic». В спробі самостійного аналізу ситуації, журналісти вказують: «Якщо Бенеш вірний приятель Сталіна і Чехословаччина буде під впливом Радянського Союзу, то навіщо відбирати у вірного приятеля і залежної держави маленьку країну, набуття котрої Радянському Союзу, як муха собаці, але для Чехословаччини це, все-таки, велика втрата?». Далі кореспондент задається риторичним запитанням, мовляв, можливо СРСР матиме великі вигоди з володіння Закарпаттям [286, с.2]. А вже наступного дня, в статті про підготовку Бенеша до відїзду на визволену територію, газета подає слова Ріпки, що дискусії навколо Карпатської України – спекуляція, а Чехословаччина та СРСР твердо дотримуються договору [206, с.1].

Окремо свою позицію стосовно подій висловила «карпаторуська

американська еміграція». 15 лютого 1945 року в газеті «Американский русский вестник» вийшли дві статті. Перша: «Карпатская Русь в американской печати», в ній викладений огляд американської преси та присутня критика на українофільську позицію І. Петрущака, його називають «вікраїнцем». Стаття закінчується словами: «До кінця не відомо чи був плебісцит, а якщо був, то, чи була можливість проголосувати демократично?». Друга стаття, авторства Гулянича називається «Подкарпатська Русь, а не Україна…». В ній автор вдається до широкого історичного огляду, починаючи від князя Лаборця і завершуючи XX століттям. Він оперує пропагандистськими термінами та епітетами стосовно українофілів, такими як: «австро-німецький генштаб», «австрійські агенти», «галицькі самостійники» тощо. Статтю завершує словами: «Ми не матимемо нічого проти, якщо Сталін визнає існування України, але ми категорично проти, щоб нашу Підкарпатську Русь включали в територію України. Ми не маємо нічого спільного з українцями» [161, арк. 1-6].

Через тиждень, 21 лютого 1945 року, з консульства ЧСР в Пітсбурзі, з грифом «конфіденційно» до МЗС у Прагу, надходить звіт про ставлення американської закарпатської діаспори до подій, що сталися. В ньому вказані дві основні позиції: 1) Підкарпатська Русь повинна стати незалежною республікою в складі СРСР; 2) Край має стати «незалежною державою» у складі федеративної Чехословаччини. Першу позицію на своїх зборах підтримали члени «Конгресу американських карпаторосів» 23 січня 1945 року в Пітсбурзі. На другій позиції зупинилися збори «Соєдінєнія» і «Собранія» 30 січня 1945 року в Гомстеді штат Пенсільванія. Збори «Конгресу американських карпаторосів» скликав Петро Ратиця – голова «Соєдінєнія русскіх православних братств», присутні були також доктор Алекс Геровський та комуніст Логойда. Основним лейтмотивом зборів була позиція, що «до України та українців русини не мають нічого спільного». Далі вказано, що про Україну говорив в основному Логойда, для нього головним є питання включення до СРСР, а в складі України чи окремою республікою – не важливо. Посол ЧСР далі пише: «Потім виникла суперечка стосовно української і русинської мови –

ми сперечалися до пізнього вечора». Збори прийняли меморандум, в якому попросили радянську владу перейменувати Закарпатську Україну в Карпатську Русь і включити її окремою республікою до складу СРСР. Меморандум передали державному департаменту США та посольству Радянського Союзу [161, арк.7-10]. 31 січня меморандум оприлюднили в русофільській газеті «Правда», що виходила у Філадельфії [242, с.1].

На зборах організацій, що представляють греко-католицькі громади «Соєдінєніє» та «Собраніє» головував єпископ Василь Такач, а заступником був Георгій Міхайло. Збори однозначно виступили за збереження Закарпаття в складі Чехословаччини. Висловлювання стосовно СРСР були негативними, в зв'язку з атеїстичною політикою радянської держави. Відносно подій листопада-грудня 1944 року, то акцент робився на тому, що «русини пережили в часи війни страшну «кальварію» (тут мається на увазі аналогія з муками Христа на Голгофі – *П.Х.*), а Червона армія принесла їм свободу і матеріальну допомогу. Подарунки роздають завжди комуністи. Тому не дивним є той сильний вплив, котрий чинять комуністи на розквітлого від вдячності русина. Комуністи, мають його настільки під контролем, що він готовий виконувати всі їх вимоги і поради». На завершення з'їзд постановив, що жодна американська емігрантська організація не має, і не може мати, реального впливу на ситуацію [161, арк.11-13]. Як бачимо, у позиціях стосовно подій на Закарпатті, ставлення діаспорних організацій в США розділилося. Православні громади виступили за входження в СРСР як окрема республіка, греко-католицькі – за збереження Закарпаття в складі Чехословаччини. Зійшлися вони обоє тільки на позиції неприйняття українофільських устремлінь. Примітно, що представник комуністів був присутній тільки на зборах православного «Конгресу американських карпаторосів».

Роблячи підсумок, можна констатувати, що пік появи підкарпатської проблеми в світових ЗМІ припав на січень 1945 року. Це пов'язано з кількома факторами, найголовнішим з яких є т.зв. «польське питання» – прагнення СРСР домогтися визнання Чехословаччиною Польського комітету національного

визволення в якості тимчасово уряду Польщі і, в зв’язку з цим, визнання радянсько-польських кордонів. Безумовно, Радянський Союз потребував легітимізації кордону з Польщею, а саме включення Східної Галичини в УРСР, оскільки, тільки таким чином, приєднання Закарпатської України мало сенс в рамках геополітичних стратегій СРСР. Й. Сталін повинен був залучитися підтримкою Е. Бенеша в «польському питанні», котрий, проте, вагався з рішенням. Це і спонукало Радянський Союз до акту «витоку інформації» в світові ЗМІ, з метою тиску на чехословацький уряд. Тему Закарпаття різко підхопили провідні газети. Після Ялтинської конференції 4-11 лютого 1945 р., де було визнано польсько-радянський кордон зі Східною Галичиною в складі УРСР, питання приєднання Закарпаття все рідше почало з’являтися на сторінках світової преси.

РОЗДІЛ ІІІ. ОПТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ МІЖ ЧСР ТА СРСР

3.1. Прийом заяв на оптацію (червень 1945 р. – квітень 1946 р.)

Друга світова війна спричинила зміну кордонів у Центральній та Східній Європі. Змінився, тим самим, і етнічний склад держав. Закінчення війни ознаменувалося початком численних демографічних та міграційних процесів: депортації, реемігрції, репатріації, оптації та ін. Таким чином мільйони людей іноді по своїй волі, але частіш за все з примусу, взяли участь у проектах створення моноетнічних держав. Внаслідок численних та жахливих руйнувань, яких завдали один одному народи під час Другої світової війни, не дивно, що уряди, котрі були задіяні у відбудові Європи вважали, що «етнічні чистки» (якщо розуміти це поняття в широкому контексті, тобто очищення так званих домінуючих етносів від національних меншин) – це єдиний шлях до недопущення конфліктів у майбутньому. Радянський Союз, Великобританія та Сполучені Штати Америки вважали переміщення населення передумовою миру. А Британія взагалі була впевнена, що державні та етнічні кордони повинні перетворитися в одне і те саме для стабілізації Центрально-Східної Європи. Як аргумент, союзники наводили «успішність» договору між Грецією та Туреччиною. Лідери країн Центрально-Східної Європи дотримувалися таких самих поглядів [341, с.52-53]. Ще в 1915 році швейцарський географ Ґеорґ Монтандон писав, що «природні» кордони необхідно встановити за етнічним критерієм, а меншини, що опиняться у складі більших держав, мусять зазнати «масових переселень», завдяки яким зможуть «возз'єднатися» з власною групою. У листопаді 1913 року Османська імперія та Болгарія уклали перший в історії договір про «добровільний обмін населенням». За цим прецедентом у 1923 році Туреччина уклала Лозанський договір з Грецією, згідно якого легітимізувалося примусове переселення греків з Анатолії та турків з Греції. Так, згідно твердження одного із найавторитетніших дослідників міграційної та переселенської проблематики Нормана Неймарка, етнічні чистки та ідеал

національно-гомогенної держави дістали ще у міжвоєнний період санкцію міжнародного права [281, с.112].

В Чехословаччині, крім примусового виселення німців та угорців, відбувався ще один демографічний процес: обмін населенням з Радянським союзом за принципом оптації. Оптація (від. лат. Optatio – бажання, вибір) – згідно конституційного та міжнародного права – це добровільний вибір громадянства особами з подвійним громадянством, або такими, котрі проживають на територіях, що змінили свою державну приналежність. В ширшому контексті термін «оптація» може означати вибір громадянства в будь-якому випадку. Внаслідок приєднання Закарпаття до Радянської України, громадяни квазідержавного утворення Закарпатська Україна стали безпосереднім об'єктом процесу обміну населенням за принципом добровільного вибору громадянства. Ці процеси характеризувалися численними «підводними каменями» зі сторони влад обох держав, як на дипломатичних полях під час підготовки до переселення, так і під час безпосереднього переміщення осіб та їх розселення на нових територіях.

Процес оптації регламентувався правом закріпленим статтею 2 протоколу до договору між СРСР та ЧСР про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. [189, с.77]. Згідно неї особи словацької та чеської національностей, які постійно проживали на території Закарпатської України, мали право оптації чехословацького громадянства до 1 січня 1946 року. Натомість, українці та росіяни з ЧСР мали право обрати радянське громадянство. Після згоди отриманої уповноваженими органами ЧСР чи СРСР (чи обома) такі особи повинні були переселитися у відповідну країну протягом 12 місяців. В подальшому, на практиці, оптація громадянства ЧСР була дозволена не тільки чехам чи словакам, але і чехословацьким військовим української і російської національності та членам їх родин, які мешкали в Закарпатті і брали участь у військових діях проти німецьких військ (переважно вояки Чехословацького корпус генерала Л. Свободи). 24 серпня 1945 року Е. Бенеш видає конституційний декрет і, того ж дня, чехословацький уряд видає постанову,

згідно якої перелік тих, хто мав право оптувати чехословацьке громадянство розширився [194], [193].

На основі протоколу до договору 29 червня 1945 р. регламентувалося створення Змішаної чехословацько-радянської ліквідаційної комісії, яка, проте, розпочала свою роботу тільки 2 грудня 1946 року [343, с.163]. Перші вимоги щодо призначення окремої оптаційної комісії поступили ще 16 серпня 1945 року. Міністерство закордонних справ ЧСР направило меморандум посольству СРСР в Празі, в якому було вказано, що МЗС пропонує відіслати працівника в Ужгород для облегшення процедури оптації чехословацького громадянства. Терміни, на які пропонується відправити працівника – до 1 січня 1946 (попередня дата закінчення подачі заяв на оптацію) і на час, що потрібен для розгляду прохань про оптацію [26]. Четвертого жовтня 1945 року Міністерство закордонних справ ЧСР посилає ще один меморандум до посольства Радянського Союзу з детальним обґрунтуванням необхідності відправки до Ужгороду чехословацьких представників для реалізації процесу оптації. Зокрема в меморандумі присутнє посилання на усні домовленості державного секретаря МЗС ЧСР Владіміра Клементіса та посла СРСР в Празі Валеріана Зоріна, чия бесіда відбулася 26 вересня 1945 р. Має місце пропозиція створити відомство, котре буде уповноважене приймати заяви, проводити їх розгляд та надавати консультації, щодо правильності оформлення заяв. Крім того, відомство повинно було видавати посвідчення оптантам про те, що документи подані вірно, а їх до закінчення процесу варто вважати чехословацькими громадянами. При цьому слід відзначити, що в меморандумі для місцевих радянських органів відводилася роль посередника між оптантами та Міністерством внутрішніх справ у Празі. Там само вказувалося на необхідність «пришвидшено та нагально» інформувати осіб на території Закарпатської України, котрі мали право на оптацію. В свою чергу МЗС ЧСР зобов’язувалося проінформувати громадян української та російської національності (в Словаччині) про можливість оптувати громадянство СРСР [27].

Ще 19 жовтня Міністерство закордонних справ ЧСР отримало доручення,

щодо відправки уповноваженого представника до Ужгорода для проведення оптації. В документі є посилання на засідання виконавчого комітету Словацької національної ради, яке відбулося 16 жовтня. На ньому, безпосередньо, було запропоновано Празі відправити урядовця до Ужгорода. Резолюція на документі вказує, що «влада СРСР вважає недоцільною відправку нашого представника на Закарпатську Україну» [142]. Не зважаючи на таку активність зі сторони чехословацьких органів, посольство СРСР у Празі у відповідь на ноту від 4 жовтня офіційним листом датованим 19 жовтня, без пояснення причин, відмовляє у дозволі на відправку чехословацького уповноваженого до Ужгорода, наполягаючи на необхідності перебування кожного органу, що займається оптацією, на своїй власній території [31].

Того ж дня відбулася розмова В. Клементіса і В. Зоріна, в якій останній висловив, по суті, все те, що й було оформлено в меморандумі-відповіді посольства СРСР. Одразу після отримання відмови до держсекретаря В. Клементіса від доктора Я. Прохазки (працівник МЗС) поступає пропозиція відіслати до Ужгорода секретаря посольства ЧСР в Москві Яна Мартінека, котрий, в першу чергу, повинен був співпрацювати з органами Закарпатської України, що прийматимуть оптаційні заяви. В задачу Мартінека, згідно пропозиції Я. Прохазки, входила також «безпечна» доставка цих заяв до Кошіц після 1 січня 1946 року для їх подальшого опрацювання вже на території ЧСР спеціально присланими для цієї мети працівниками Міністерства внутрішніх справ. Крім того, Мартінек повинен був взяти з собою плакати з текстом на чеській, словацькій та українській (в оригіналі українська мова дописана в друкованому документі ручкою – *П.Х.*). Практично протягом двох тижнів з Москви не надходила відповідь, щодо призначення і відправки Яна Мартінка до Ужгорода. З телеграми до посольства ЧСР в Москві від 13 листопада 1945 року випливає, що було проведено розмову чехословацьких дипломатів з представниками народного комісаріату закордонних справ, в результаті якої виявилося, що українські установи не в праві проводити оптацію на Закарпатській Україні. Цей процес було доручено представнику делімітаційної

комісії, що працювала в Ужгороді (займалася справами розмежування кордону – *П.Х.*) Ервіну Полаку.

22 листопада посол Чехословаччини в Москві Їржі Горак провів розмову з Андрієм Вишинським (перший голова Юридичної комісії при Раді народних комісарів СРСР та впливовий радянський дипломат), щодо проведення оптації та призначення Е. Полака, проте Вишинський повідомив Горака, що делімітаційна комісія повинна була від'їхати з Ужгорода в зв'язку з тим, що не мала листів, котрі уповноважували її роботу. В Прагу було відправлено депешу, щодо необхідності забезпечити делегацію повноважними листами [36]. 23 листопада Ервін Полак передав голові Народної ради Закарпатської України Івану Туряниці посвідчення, щодо уповноваження проведення та організації оптаційного процесу на Закарпатській Україні [159]. Запропонував інформувати зручним способом населення про можливість оптації та попросив про друк оголошень, формулярів оптаційних заяв і підтверджень щодо їх подання [343, с.170]. Ервін Полак фактично став першим представником уряду ЧСР на території Закарпатської України, котрий був безпосередньо відповідальним за проведення оптації.

Ситуація в Словаччині виглядала наступним чином. З підписанням угоди від 29 червня 1945 року про приєднання колишньої Підкарпатської Русі до СРСР оригінальне уявлення часів Словацького національного повстання про можливість утворення федеративної держави трьох народів: чехів, словаків та підкарпатських українців – остаточно втратило актуальність. Крім всього іншого, це означало, що існування українців на східних кордонах Словаччини може бути відтепер бути акцептоване тільки у статусі національної меншини. А до нацменшин повоєнна Чехословаччина мала своє особливе ставлення. В дусі побудови етнічно гомогенної держави уряд ЧСР прагнув «вирішити питання» новоутвореної української меншини на своїх східних кордонах. В зв'язку з тим, що українці/русини східної Словаччини – слов'янський народ і мають коріння в СРСР, сценарій виселення німців чи угорців був, звісно, не підходящим [340, с.38]. В протоколі до договору від 29 червня 1945 р. в статті 2, абзаці 2 особам

української та російської національності, що проживали в Чехословаччині (в округах Словаччини) надавалася можливість згідно радянського законодавства оптувати громадянство СРСР [189, с. 77].

Четвертого грудня 1945 року Міністерство закордонних справ ЧСР отримало телеграму з посольства Чехословаччини в Москві, де, крім іншого, виказувалася цікавість щодо того, як проходить робота радянських представництв в рамках процесу оптації до Закарпатської України. В Міністерстві внутрішніх справ ЧСР відповіли, що «скоріш за все, випадків серед бажаючих оптувати радянське громадянство і переїхати до Закарпатської України буде не багато, проте кілька зацікавлених осіб вже було відправлено на консульський відділ посольства СРСР в Празі, котрий, все ж, досі не має інструкцій, щодо того як поступати». «Варто очікувати, скоріш за все, – далі вказується в документі – що радянські дипломатичні органи не будуть виконувати широкомасштабних приготувань для проведення оптації згідно чехословацько-радянського договору про Закарпатську Україну [65]. Тобто, можемо зробити висновок, що вже на початку зими 1945 року уповноважені органи обох сторін розуміли і констатували, що бажаючих для переселення до СРСР не буде велика кількість, що в подальшому бачимо аналізуючи число переселенців з ЧСР у співвідношенні з оптантами з Радянького Союзу [217].

Тільки 30 листопада 1945 року держсекретар В. Клементіс отримав на розгляд приклади заяв про оптацію на двох мовах (чеській та словацькій) та оголошення про проведення оптації на 4 мовах (чеська, словацька, українська та російська). Текст заяв був затверджений на переговорах з послом В. Зоріним ще 19 жовтня. Їх доставка, вказано в повідомленні, повинна бути проведена через штаб 10 дивізії в м. Кошіце з дорученням для Ервіна Полака [89]. Таким чином, не зважаючи на те, що прийом заяв повинен був тривати тільки до 1 січня 1946 року, формуляри (по 500 штук на двох мовах) та оголошення (по 1000 штук на 4 мовах) були передані через капітана Ф. Драгоуна, члена делімітаційної комісії, котрий нагодою їхав в Кошіце, тільки 2 грудня [59]. Це свідчить про те, що: по-перше, радянська влада всіляко затримувала процес

оптації, а по-друге, сама процедура реалізації була надзвичайно неузгодженою як між чехословацькою та радянською владою, так, і, безпосередньо, в середовищі чиновників ЧСР. Чітко видно наскільки повільно відбувалася комунікація між різними відомствами та міністерствами Чехословаччини, між дипломатичними установами та окремими чиновниками.

10 грудня 1945 року доктор Ладіслав Гінко голова чехословацької частини Змішаної чехословацько-радянської ліквідаційної комісії телеграфує з міста Собранці, що в сучасній Словаччині (чому не з Ужгорода – зрозуміємо зі змісту телеграми – *П.Х.*) до МЗС ЧСР в Прагу: «Обговорення з місцевими органами Закарпатської України питання оптації до ЧСР зупинилося в мертвій точці. Оголошення про оптацію дійшли, але не можливо їх вивісити і розповсюдити. Місцеві органи надалі відкладають обговорення оптації. Оптанти не мають можливість подати заяви, зацікавленість у оптації – велика. Уповноважений чехословацькою владою для проведення оптації начальник відділу Ервін Полак перебуває в Празі, а було би доцільніше, щоб він повернувся до Ужгороду. Термін для подачі заяв про оптацію закінчується 1 січня 1946 року. Було би важливо дипломатичним шляхом домовитися про продовження цього терміну, в іншому разі багато чехів та словаків не зможуть скористатися цією можливістю» [113]. Це, фактично, був перший сигнал до органів влади ЧСР з боку представника, відповідального за проведення оптації, про те, що радянські органи саботують даний процес.

11 грудня з міністерства закордонних справ ЧСР до штабу 10 дивізії в Кошіце для голови ліквідаційної комісії Ладіслава Гінка поступила телеграма, де вказувалося, що Москва обіцяє продовжити термін подачі заяв до 1 лютого 1946 року, а також забезпечити належне інформування оптантів [124]. Про це було вирішено в Москві в усній розмові між Гораком та Вишинським. Міністру закордонних справ ще 7 грудня на засіданні уряду було доручено домовитися про продовження терміну подачі заяв для оптації. Обґрунтовувалося таке прохання посиланням на статтю 2 протоколу до договору між ЧСР та СРСР від 29 червня 1945 р., де вказувалося, що оптаційне право може бути використано

до 1 липня 1946 року. Крім того, на цьому ж засіданні було замінено Ервіна Полака, як відповідального за проведення оптації, на доктора Зденека Томана [49].

Причини такої досить швидкої зміни Е.Полака на З. Томана не вказані, проте можемо припустити, що свою роль зіграв фактор вірогідного особистого знайомства З. Томана та І. Туряниці. В ДАЗО нами виявлено лист З. Томана до І. Туряниці. Тема листа стосується процесу репатріації, тому він буде детально розглянутий в розділі IV. Проте, хотілося б зробити короткий аналіз стилістики даного епістолярного джерела та провести коротку спробу просопографічного аналізу особистості З. Томана. Стилістика листа вказує на те, що адресанти були досить добре знайомі між собою, можливо, були навіть друзями. Такий висновок можна зробити судячи зі звертання «на ти» та привітання «Любий (Милий) Іване Івановичу». Зденек Томан (справжнє ім'я Золтан Голдбергер) народився 1909 року в м. Собранці, після закінчення середньої школи в Ужгороді навчався на юридичному факультеті Карлового університету в Празі. З 1941 року працював в емігрантському уряді ЧСР в Лондоні у відділі репатріації Міністерства соціальної опіки. Мав численні знайомства у високих політичних та дипломатичних колах. Після повернення уряду з екзилю до звільнених Кошіц займав посаду голови комісії по репатріації [355]. Томан, звичайно, був більш прийнятною фігурою для радянських органів ніж Полак. І, в першу чергу, для І. Туряниці. На це були, нібито, вагомі політичні причини, адже Е. Полак був особистим секретарем Ф. Немеца в урядовій делегації. Е. Полак був фігурантом конфлікту на початку січня 1945 року, коли хустський ОНК виганяв силою урядову делегацію. А З. Томан, на перший погляд, для радянських органів людина надійна – член КПЧ. Проте Голдбергер-Томан в кінці 1945 року стає заступником 7-го відділу (розвідка) в Міністерстві внутрішніх справ [354]. Звичайно, офіційно він залишився просто головою репатріаційного відділу. Після комуністичного перевороту в лютому 1948 року З. Томан стає головою відділу політичної розвідки, в той же час допомагаючи в 1946-1947 рр. нелегально з поставками зброї в майбутній Ізраїль, зі згоди Яна

Масарика (З. Томан був відомим прихильником сіонізму – *П.Х.*). І тут виникає запитання: хто ж був Зденек Томан – чехословацький, чи подвійний чехословацько-радянський агент-розвідник, зважаючи на таке своєрідне листування з І. Туряницею? І чи були якісь інші причини його призначення на роль уповноваженого з процесу оптації? В будь-якому випадку, питання ролі розвідки в чехословацько-радянських відносинах 1944-1948 рр. ще матиме дослідницький потенціал.

Очевидно, призначення З. Томана на думку МВС ЧСР, повинно було покращити відносини між І. Туряницею та чехословацькими чиновниками, пом'якшити позицію Івана Івановича. Зокрема, не вельми доброзичливе ставлення з боку І. Туряниці, до уповноважених уряду ЧСР засвідчено в черговій телеграмі доктора Л. Гінко, відправленій із Собранців 13 грудня 1945 року: «Прийом у голови Народної ради Закарпатської України Туряниці з питання оптації закінчився безрезультатно. Туряниця твердить, що він не уповноважений вирішувати наші пропозиції щодо розповсюдження оголошень про оптацію, подачу оптаційних заяв і т.д. Він каже, що це має вирішувати Київ, хоча він з Києва щойно повернувся, а наші пропозиції перед його поїздкою до Києва були йому надані. Мова йде звичайно про відтягування всієї справи. Вся оптація таким чином є в серйозній небезпеці. Інтерес до оптації є надзвичайно великий, проте ми повністю безсилі. Оголошення про оптацію ми не могли розповсюдити і розклеїти. Щоб вся справа не закінчилася невдачею, є потреба в дипломатичних кроках щодо продовження терміну оптації і відсилання уповноваженого щодо оптації з підпорядкованим йому персоналом до Ужгорода» [114]. 20 грудня з Міністерства закордонних справ ЧСР до посольства ЧСР в Москві було направлено інструкцію, згідно якої дипломати повинні були робити всі можливі кроки для «подолання опору місцевих закарпатських органів» у проведенні оптації. Вказано, що вони чинять різні можливі ускладнення для представників чехословацької влади. В інструкції присутні слова, щодо необхідності вимагати право вільного пересування по території Закарпатської України для чехословацьких чиновників з метою

проведення оптації та прийому заяв. Також вказано, що справа є терміновою для вирішення, оскільки якщо найближчим часом не дійде до дієвої співпраці з закарпатською владою, то оптація розтягнеться на такий час, що необхідно буде вимагати подальшого продовження терміну її проведення, чого МЗС прагнуло б уникнути [58]. Таким чином, бачимо, що всю відповідальність за затягування процесу оптації чехословацька влада перекладає на місцеві закарпатські органи. На переконання автора, навряд І. Туряниця, чи, тим більше, інші представники Народної ради Закарпатської України (а пізніше Закарпатської області) могли взяти на себе таку колосальну відповідальність затягування процесу, котрий мав, безумовно, всесоюзне значення і був ініційований та контрольований з Москви. Гальмування процесу проводилося навмисно з боку місцевих органів Закарпатської України, проте, скоріш за все, з пильним контролем та інструкціями з Києва та Москви.

Сьомого січня 1946 року після розмови Ї. Горака з В. Молотовим, термін подачі заяв про оптацію було в черговий раз продовжено, тепер вже до 1 березня 1946 року. Крім того, В. Молотову надали інформацію про те, що українська влада на Закарпатті перешкоджає проведенню оптації чехословацьким представникам, посилаючись на відсутність інструкцій з Москви. В. Молотов пообіцяв розібратись в цьому питанні і дозволити вільне пересування по всій території Закарпатської області для уповноважених ЧСР з метою проведення процесу оптації [67]. На 21 засіданні уряду ЧСР 8 січня було взято до відома і затверджено кінцевою датою подачі заяв на оптацію 1 березня 1946 року. Відповідні інструкції були розіслані по установах та надані рекомендації щодо доведення до відома нових часових рамок [137].

В той самий час, 7 січня 1946 року, новопризначений відповідальний за оптацію вже відомий нам доктор Зденек Томан подає в МЗС свій перший звіт щодо проблем, з якими він зіткнувся по приїзду в Ужгород. Він виділяє три проблеми пов’язані з оптацією: 1) особи чеської чи словацької національності, котрі мали реєстрацію місця проживання («Domovské právo») в Чехії чи Словаччині та затрималися до 29 червня 1945 на Закарпатській Україні і

перебувають тут досі; 2) громадяни Чехословаччини, котрі приїхали на Закарпатську Україну перед ратифікацією угоди та закриттям кордонів; 3) чехи та словаки, котрі мають тривале проживання або реєстрацію місця проживання в певному населеному пункті на Закарпатській Україні. До цієї категорії – вказує З. Томан – належить більшість оптантів, котрі проте досі не були офіційно інформовані про можливість і способи оптації, тому що «до сьогодні нам не було дозволено вивісити оголошення про чехословацько-радянський договір 29 червня 1945 р. Не зважаючи на це, ми розпочали оптаційні роботи і приймаємо заяви про оптацію. Оптанти не спокійні, тому що поширюються чутки, що вони не зможуть взяти з собою своє рухоме майно (худобу, господарські знаряддя, гроші і т.і.). Це питання потрібно детально обговорити в Москві, щоб місцеві органи на Закарпатській Україні дістали детальні інструкції щодо цього. Наші оптанти особливо хотіли б дізнатися, яким чином їм будуть обмінювати рублі. З моєї точки зору, це питання мало б вирішитися наступним чином: гроші оптантів нехай будуть відіслані до чехословацького посольства в Москву, а оптантам виплачені суми в еквіваленті уже на території Чехословаччини в чехословацьких кронах» – писав З. Томан [71].

Того ж дня він відправив листа до І. Туряниці з практично ідентичним змістом, але з конкретними проханнями. Щодо власне самого питання оптації, то Зденек Томан просить надати дозвіл на поширення оголошень та право відвідати найважливіші міста Закарпатської області. Він підкреслює, що в нещодавній розмові Ї. Горака з В. Молотовим, останній пообіцяв, що надасть вказівки для місцевої закарпатської влади. Також, нагадує З. Томан, що його попередник Ервін Полак кілька разів звертався до І. Туряниці з проханням піти на зустріч в питаннях оптації і голова НРЗУ пообіцяв це зробити [72]. Цікавим є те, що через тиждень після звіту та листа до Туряниці, а саме 14 січня 1946 року, З. Томан телеграфує до Праги, що І. Туряниця все ще не отримав інструкцій з Москви щодо дозволу на розклеювання оголошень та вільного пересування чехословацької комісії по Закарпаттю. Із МЗС ЧСР до посольства Чехословаччини в Москві надійшла вказівка, що в разі не отримання вчасно

інструкцій для І. Туряниці чехословацька влада буде змушена просити про чергове продовження терміну оптації [122].

З наступного документу чітко видно, що процес гальмування оптації зі сторони радянських органів тривав і надалі. Вже 22 січня З. Томан подає чергового листа у МЗС до рук держсекретаря В. Клементіса. Там вказує, що І. Туряниця ще й досі не отримав інструкції з Москви, щодо обіцянки В. Молотова. Голова НРЗУ не дозволяє розклеїти ані оголошення про оптацію, ані подати інформацію через пресу чи радіо. Відсутній також дозвіл для комісії, щодо пересування по території Закарпаття. Та вперше з'являється згадка про населені пункти заселені словаками. І. Туряниця заборонив З. Тому їх відвідати. Посилається голова НРЗУ на те, що він не компетентний вирішити сам ці питання і радить З. Тому особисто їхати в Київ на перемовини з М. Хрущовим, оскільки лише він єдиний є уповноважений вирішувати питання оптації. В зв’язку з вищевказаним, З. Томан повинен був обмежити прийом заяв тільки Ужгородом, де до 17 січня ним було прийнято 1200 штук. З точки зору З. Томана, не потрібно вивішувати оголошення, як планувалося раніше, а достатньо тільки оголосити в пресі. З. Томан вказує І. Туряниці на необхідність отримання дозволу для цих осіб, на що в свою чергу голова НРЗУ знов направляє З. Томана до М. Хрущова в Київ [73].

Через три дні після відправки листа, а саме 25 січня 1946 року, З. Томан телефонує до Праги, що він отримав телеграму від свого заступника доктора Є. Земана. В ній йдеться про інформацію, яку Є.Земану повідомив заступник І. Туряниці, що подальші заяви про оптацію можуть приймати тільки українські місцеві установи, і, що чехословацький уповноважений не має більше права їх приймати. Внаслідок цього подальше приймання заяв було зупинено. Доктор З. Томан пропонує, аби про цей перебіг справ був проінформований посол В. Зорін, з вимогою про відшкодування збитків, причому, важливо нагадати В. Зоріну, що з чехословацького боку не чиняться жодні перепони для виконання оптації. У чехословацькій пресі були надруковані оголошення радянського посольства в Празі про можливість оптації до СРСР, і, що інші роботи щодо

проведення процесу оптації радянські органи в ЧСР можуть виконувати безперешкодно [39].

Посольство ЧСР в Москві вказує в своїй депеші від 28 січня 1946 року про продовження терміну подачі заявок щодо оптації до 1 березня, та про те, що були подані оголошення в дві київські газети («Правда України» і «Радянська Україна») та в дві ужгородські. Як згодом виявилось – це були всього лиш «записочки» на четвертій сторінці газети «Закарпатська правда» від 18 лютого 1946 року українською мовою, та в газеті «Igaszo» - угорською. В тексті вказувалося, що було підписано радянсько-чехословацький договір, згідно якого «до 25 лютого повинні бути подані заяви про вихід з радянського громадянства» [66]. Це була явна інтерпретація і викривлена подача фактів щодо процесу оптації зі сторони радянських владних органів, адже, по суті, подавались не заяви про вихід з радянського громадянства, а заяви на отримання чехословацького. Таким чином, тут можемо бачити своєрідну маніпуляцію. «На основі цих оголошень – далі вказувалось в депеші – будуть прийматися місцевими органами заяви, причому за домовленістю з НКЗС (Народним комісаріатом закордонних справ – *П.Х.*) спочатку їх передадуть в міністерство в Москву, а потім в Прагу. Ї. Горак домовився із В. Зоріним, що до Закарпатської України вишлють представника, аби був в контакті з радянськими органами і справді допомагав при прийманні заяв. Основний дозвіл щодо цього від НКЗС В. Зорін уже має». Цим представником повинен був стати знову доктор З. Томан. Причому, він отримав дозвіл на опрацювання перших заяв безпосередньо, без потреби їх відсилання в міністерство. Про зміст цієї депеші З. Томан був повідомлений телефоном 30 січня [37].

Першого лютого 1946 року член делімітаційної комісії і уповноважений з питань оптації доктор Є. Земан подає повідомлення про діяльність оптаційної комісії в Ужгороді. Він пише про те, що протягом останніх двох тижнів продовжує приймати заяви від оптантів, котрі живуть на Закарпатті. На даний час отримав інформацію про тих, що оптували в Празі і від них приймав заяви про зміну адрес та додаткові документи. Звітує також про те, що він кілька

разів звертався до головного спеціаліста (скоріш за все – до Томана – *П.Х.*), щоб той дізнався, чи інструкції обіцяні радянським наркомом В. Молотовим вже надійшли. До 29 січня 1946 року ніхто з урядових кіл не зміг підтвердити прийом цих інструкцій. «24 січня – продовжує далі Є. Земан – навідав мене заступник голови НРЗУ Івана Туряниці пан М. Куц і вимагав, щоб я негайно припинив приймати оптаційні заяви. Вказував на п'ятий параграф оголошення посольства ЧСР в Москві, згідно якого: «оптанти можуть подавати заяви на проведення оптації радянським органам». З цього Куц робив висновок, що чехословацька оптаційна комісія в Ужгороді не уповноважена приймати заяви». Є. Земан зауважив, що, все-таки, потрібно обговорити і домовитися про цілісний процес прийому оптаційних заяв, на це представник НРЗУ послався на відсутність інструкцій з Києва.

18 січня 1946 було надруковано в місцевій пресі в Ужгороді оголошення українською і угорською мовами, згідно них РАТАУ (Радіотелеграфне Агентство України) уповноважене оголосити, що термін до кінця подачі заяв на вихід з громадянства СРСР для осіб словацької та чеської національності, що живуть на Закарпатській Україні і бажають отримати чехословацьке громадянство, продовжено до 1 березня 1946 року. Ці особи повинні подати свої заяви до місцевих органів Закарпатської України. Є. Земан вказує, що це оголошення є досить неясно формульованим, говориться про вихід із громадянства СРСР та набуття чехословацького громадянства. «Місцеві органи Закарпатської України до 29 січня ц.р. не були інструктовані як поступати згідно цього оголошення. Є небезпека, що і продовжений термін подачі заявок до 1 березня сплине, так і не давши можливість оптантам, що мають на це право, справді скористатися ним» – пише Є. Земан. Наступні факти подані ним підтверджують думку, що радянські органи навмисно гальмували процес переселення. Зокрема, він констатує, що: «В деяких селах заборонено органами державної безпеки видавати довідки про місце проживання, довідки з метричних книг і т.д.» [149]. Представник комісії щодо оптації пропонує, аби були прийняті наступні міри: 1) домогтися у радянських органів, щоб були

вивішені оголошення про оптацію надруковані чехословацьким посольством у Москві. Нарком В. Молотов у відповідь пообіцяв, що це буде дозволено. Оголошення повинні були спростити цілий процес подачі оптаційних заяв, тому що крім усього включали в себе і зразок, за яким потрібно заповнювати оптаційну заяву [30]. В іншому випадку – за словами Є. Земана – виникла б досить важка проблема з видачею формулярів кожному місцевому органу; 2) домовитися з радянськими представниками, про те, аби особи, котрі отримають оптаційне посвідчення (не тимчасове підтвердження) були негайно випущені з СРСР; 3) детально обговорити процес прийому оптаційних заяв за посередництва місцевих органів Закарпатської України. Щоб вони приймали документи в двох екземплярах, з яких один поступав би до чехословацької комісії, котра була б уповноважена вирішувати, хто є чех або словак, згідно вказаної угоди, і видавати оптаційне посвідчення. А радянські органи згодом повинні вирішувати про дозвіл на виїзд з СРСР; 4) Проблему вояків у відпустці, осіб, що приїхали відвідати Закарпатську Україну, перед закриттям кордонів потрібно негайно вирішити, тому що вони є в тяжкому стані вже декілька місяців; 5) детально обговорити з радянськими представниками маєтково-правові питання, тому що оптанти постійно вимагають від комісії інформацію про те, що дозволено брати з собою при від'їзді до ЧСР; 6) Проблема прикордонного села Лекарт (сучасне село Лекаровце в Словаччині на кордоні з Україною – *П.Х.*). Це село нараховувало 1500 жителів з них тільки 4 особи української національності, в той час коли всі інші – словацької, до якої вони свідомо зголосилися і під час угорської окупації. При делімітації кордонів чехословацько-радянською технічною комісією все село виходило на демонстрації за те, аби його від'єднали від СРСР. Комісія таким чином була змушена відступити від делімітації кордонів в цьому селі. «Також під час недавніх виборчих відвідин села І. Туряницею – пише Є. Земан – ціле село знову вийшло на демонстрацію за приєднання до ЧСР і за визнання Закарпатською народною радою правомірності їх вимог». Селяни висилали кілька разів своїх делегатів до чехословацької оптаційної комісії і досить

рішуче вимагали, щоб їхнє законне прохання було роз'яснено в Москві та Празі. 29 січня чехословацькі представники отримали петицію, котру підписало ціле село. Є. Земан вважав, що після ретельного дослідження справжньої ситуації по Лекарту, було б можливим попросити в Москві, щоб село залишилося в ЧСР. Він пише, що дуже важливо діяти швидко; 7) в цьому пункті Є. Земан відмічав, що багато людей, котрі відносили себе за переписом 1930 року до словацької національності, пристосувалися до окупаційного режиму і згідно перепису, проведеному угорцями в 1939-1940 роках, вказали угорську національність. «Напевно було би потрібно – далі продовжує він – знайти необхідний архівний матеріал у міністерстві в Будапешті». Цікавим є те, що у висновку звіту Є. Земан звертав увагу, що місцеві органи не проявили велике бажання до співпраці в часи роботи комісії в Ужгороді. Далі пише: «Особисто в мене було раптово відібрано пропуск, виданий змішаною чехословацько-радянською комісією в Ужгороді, за формальним приводом, що я не був уповноваженим МЗС як делегат делімітаційної та оптаційної комісії, і, що мені пропуск був виданий помилково. По довгих переговорах і після втручання полковника Е. Перка було домовлено, що прикордонні органи мене випустять з СРСР, причому мені був даний термін виїзду лише кілька годин. Таким чином, мені дали зрозуміти, що моє перебування в Ужгороді як оптаційного делегата є небажаним» [149].

Варто констатувати, що процес оптації в двадцятих числах січня було зупинено, і поновлено лише початком лютого. Але, по суті, оптація так і не розпочиналася, оскільки прийом заяв був проведений тільки в місті Ужгороді. Комісія з питань демаркації кордонів з 7 грудня 1945 (з дня заміни уповноваженого Ервіна Полака на Зденека Томана) до 5 лютого 1946, тобто майже за два місяці, збиралася на нараду по питаннях оптації тільки раз, і то на півгодинну розмову з технічних питань [140]. Причиною міг бути активний опір з боку радянських органів, щодо діяльності чехословацьких представників відповідальних за оптацію.

Четвертого лютого до рук доктора З. Томана дійшла телеграма з грифом

«Дуже важливо. Терміново», в якій було наголошено, що чехословацький представник має право відтепер тільки співпрацювати з радянськими органами під час прийому заяв про оптацію. І в жодному разі Зденек Томан не має право приймати заяв про вихід з радянського громадянства, як він чинив досі. Також було вказано, що до Ужгорода їде уповноважений української влади з Києва [121]. Як стане зрозуміло з наступного звіту доктора З. Томана до МЗС, в Ужгород приїхав заступник голови народного комісаріату закордонних справ УРСР Устименко, з котрим і проводилися перемовини.

До 5 лютого 1946 загалом було подано більш ніж 20 тис оптаційних заяв, з них 4483 від вояків чехословацької армії і членів їх родин, 13 512 – від цивільних осіб, котрі вказали чеську чи словацьку національність, і 2 902 – особами інших національностей. Крім того, 1900 заяв було прийнято безпосередньо на Закарпатті. З цього числа було розглянуто тільки 1285 заяв, з них 575 – вояки та 710 – інші особи. До 1 березня 1946 року кількість заяв зросла в купі до 23 168 заяв, з них 4 813 – вояки, та 18 355 – цивільні особи (з котрих чеську та словацьку національність декларували 15 132) [343, с.171].

13 лютого 1946 року на ім’я державного секретаря МЗС ЧСР В. Клементіса поступив черговий офіційний лист від уповноваженого з проведення оптації на Закарпатській Україні Зденека Томана. В ньому він пише, що мав розмову із заступником голови НКЗС УРСР, котрий був спеціально відісланий до Ужгорода для вирішення питань щодо оптації. Представник комісаріату вказав на те, що заяви про оптацію повинні подаватися до місцевих радянських органів і побажав, щоб заяви, котрі були прийняті З. Томаном в Ужгороді були повернуті радянським органам. З. Томан відзначив, що деякі місцеві органи, як наприклад в Перечині та Іршаві не бажають приймати оптаційні заяви. Про це він, до речі, того ж дня телеграмою повідомив до Праги [135]. Заступник наркому пообіцяв вирішити дане питання, запропонував З. Томану разом відвідати деякі місцеві органи, що займаються оптацією, а також наголосив, що радянська влада зацікавлена у щонайшвидшому вирішенні питання переселення, щоб оптанти могли

якнайскоріше від'їхати. Ще однією з проблем, якої торкнувся З. Томан, стало питання щодо осіб, котрі оптували в Чехословаччині громадянство і знаходяться на території ЧСР. З. Томан наголосив, що згідно радянсько-чехословацької угоди такі особи не мають право на оптацію і повинні бути повернені до СРСР та, що міністерством закордонних справ вже розпочало перемовини з В. Зоріним [75]. Таким чином, фактично, було легітимізовано процес примусової репатріації закарпатців з Чехословаччини, що тривав протягом 1946-1948 років.

17 березня 1946 р. З. Томан телеграфує до Праги з проханням домовитись про продовження терміну прийому оптаційних заяв до кінця березня. Того ж дня держсекретар Міністерства закордонних справ ЧСР В. Клементіс відсилає телеграму до посла Чехословаччини в СРСР Їржі Горака. 18 березня отримано дозвіл на це [68]. Таким чином, це була остаточна дата прийому заяв щодо оптації. Де-юре, їх прийом мав тривати з 24 серпня 1945 (згідно постанови уряду та декрету Бенеша) до 1 січня 1946 (згодом кінцева дата неодноразово продовжувалася аж до 1 квітня 1946), але де-факто прийом розпочався лише з початку лютого (в Ужгороді в перші тижні січня, проте його було зупинено).

Щодо зустрічі Томана та Устименка – історія не завершилась. 11 березня 1946 року МЗС ЧСР отримало радіограму з наступним змістом: «Повідомте Томана. Володимир Павлов (заступник комісара закордонних справ СРСР Молотова та особистий перекладач Сталіна – *П.Х.*) в телефонній розмові з Ужгородом, з'ясував, що інформація про перешкоджання в прийомі заяв з боку радянських органів у Перечині та Іршаві є неправдивою. Про це він повідомив Горака. Прийом заяв проходить гладко і без проблем, на даний час їх прийнято вже кілька тисяч» [123]. Через три дні, а саме 14 березня, З. Томан надіслав до Праги листа з грифом «Таємно. Особисто». В листі він надає пояснення щодо твердження В. Павлова та закарпатських органів про неправдивість перешкоджання процесу оптації. «Люди приходять до нашої комісії – пише З. Томан – тому що їхні оптаційні заяви окружними народними комітетами не приймаються. Я розповів про це пану Устименку, котрий твердив з самого

початку, що це є винятком. Проте, нагодою він опинився у мене в кабінеті в той час, коли оптанти почали скаржитися на випадки відмов у прийомі заяв». Далі Зденек Томан подає список осіб, що отримали відмову: Севлюшський окружним народним комітетом (ОНК) – 5 осіб, Перечинський ОНК – 9 осіб, Іршавський ОНК – 1 особа, Тячівський ОНК – 7 осіб, Ужгородським ОНК – 29 осіб, Мукачівським ОНК – 1 особа, Волівським ОНК – 2 особи, Берегівським ОНК– 5 осіб, Ясінянським ОНК – 1 особа та Хустським ОНК – 4 особи. Як наголошує далі З. Томан: «Це були випадки, про які ми дізналися завдяки тому, що ці особи випадково почули про нашу діяльність. Скоріш за все – продовжує він – багато оптантів ані не знають про існування оптаційної комісії в Ужгороді, тому що радянські органи не бажають надати цю інформацію для громадськості». З. Томан, тим не менше пише, що надалі просити продовження терміну прийому заяв не потрібно і вказує орієнтовну кількість заяв, що прийняли місцеві органи – 3000 штук, тобто, якщо розрахувати по три особи на заяву – вказує він – то це, приблизно, 9000 оптантів [77].

Підводячи підсумок, варто зазначити, що перші місяці процесу оптації на Закарпатті відзначалися неоднозначністю та труднощами. Прийом заяв розпочався, фактично, на початку січня 1946 року (проте, все одно, тільки в Ужгороді), хоча повинен був – на кілька місяців раніше. По суті, активно розпочато прийом заяв на вибір громадянства аж на початку лютого 1946 року. Початкова дата закінчення кілька разів змінювалась і, в кінцевому випадку, була перенесена аж на три місяці – до 1 квітня 1946. Спостерігалася неоднозначність в трактуванні положень договору, протоколу до нього, та інших документів, що регламентували оптацію. Чітко видно затягування процесу зі сторони радянської влади. Про це свідчать численні телеграми, депеші та звіти представників чехословацької влади. Процес гальмування відбувався на місцях, тобто закарпатськими радянськими органами влади, але на думку автора, не без вказівок з Києва та Москви. Бачимо також і певну боротьбу на дипломатичних фронтах. Радянська дипломатія діє чітко, жорстко в рамках власних інтересів, але в жодному разі не виказуючи явної протидії

процесам обміну населенням, хоча вже весною 1946 року бачимо конфлікт щодо небажання місцевих органів приймати заяви, цього факту однак не визнає радянська сторона. Основною ключовою фігурою першого етапу оптації на Закарпатті автор вважає уповноваженого чехословацького уряду з питань оптації Зденека Томана.

Отже, перший етап оптації на Закарпатті (29 червня 1945 – 1 квітня 1946) характеризувався відвертою протидією з боку радянських органів влади, небажанням співпрацювати з чехословацькою стороною та хаотичністю перебігу через недостатню обізнаність чехословацької сторони з реаліями та механізмами втілення радянської внутрішньої та зовнішньої політики. Все це в сукупності призвело до таких наслідків: заяв прийнято набагато менше, ніж було можливо це зробити, тобто значна кількість людей не змогла оптувати громадянство ЧСР; особи, які під оптацію не підпадали (мали реєстрацію в Чехословаччині, приїхали в гості тощо) не змогли вчасно виїхати в ЧСР, хоча мали на це повне право.

3.2. Перебіг процесу оптації та «неофіційні» транспорти (квітень 1946 - березень 1947)

Прийом заяв щодо оптації завершився 1 квітня 1946 року. Згідно восьмого параграфу постанови чехословацького уряду від 24 серпня 1945 року, особи, котрі використовують своє право на оптацію повинні змінити своє місце проживання протягом 12 місяців з дня надання їм права оптувати [194]. Як згодом стане зрозуміло, своєрідне затягування характерне було не тільки на етапі прийому заяв, але й в період безпосереднього перебігу оптації: створення комісії щодо розгляду заяв, відправці перших транспортів та активній фазі переселення. У звіті уповноваженого чехословацького уряду щодо оптації Зденека Томана вказано орієнтовне число поданих заяв – 3000 [77]. Він підсумовує, що загалом процес відбувся нормально і немає потреби просити радянський уряд продовжити термін подачі заяв. Проте, Міністерство оборони Чехословацької республіки в своєму листі до Міністерства закордонних справ від 16 квітня 1946 року, тобто через два тижні після звіту З. Томана, вказує, що можливість для подачі заяв була надана не всім. Маються на увазі колишні вояки закордонного чехословацького корпусу Людвіга Свободи. В листі констатується, що окружні народні комітети не приймають від них заяви. Запропоновано припустити можливість продовження терміну подачі, але тільки для вояків чехословацького корпусу [46]. Ця категорія оптантів була однією з найбільш проблемних впродовж усього процесу вибору громадянства та переселення. Колишнім воякам української та російської національності та їх сім’ям надано право оптації постановою уряду ЧСР [194] та декретом президента Едуарда Бенеша [193]. Протидія виїзду воїнам Л. Свободи зі сторони місцевої закарпатської радянської влади і особисто уповноваженого з питань оптації та голови обласного виконкому КП(б)У Івана Туряниці перетворилась (особливо влітку 1947 року) майже у фарс, про що детальніше йтиметься в наступному підрозділі.

Ще 23 березня 1946 року МЗС ЧСР отримало телеграму про те, що

З.Томан домовився із заступником голови НКЗС УРСР, котрий був спеціально відісланий до Ужгороду для вирішення питань щодо оптації, про заснування оптаційної комісії. В ній повинно було бути по три члени з кожної сторони. Ця ідея була активно підхоплена міністерством і вже кінцем квітня до Москви було відіслано пропозицію щодо утворення такої комісії. В даному листі від імені державного секретаря закордонних справ Владіміра Клементіса, було також запропоновано, аби оптант набував чехословацького громадянства лише отриманням позитивної відповіді, щодо його заяви, без потреби надання дозволу від радянської влади про вихід з громадянства СРСР. В разі незгоди утворити комісію пропонувалось представникам від обох урядів спільно розглянути заяви, адже, як доволі логічно вказувалось, «вирішення питання хто є чех або словак лежить виключно в компетенції чехословацької влади, так само як вирішення хто є українець чи росіянин – радянської» [110].

13 травня 1946 року З. Томан подає черговий звіт до Праги. В ньому він вказує, що оптаційні заяви досі не розглянуті, хоча прийом заяв завершився ще 30 березня. З. Томан вважає доцільним поділити оптантів на дві категорії. Перші – ті хто подав заяви на території Закарпаття. Наразі – пише уповноважений – ці документи знаходяться в радянських окружних народних комітетах і чехословацькі представники не мають змоги їх розглянути. Друга категорія – це особи, котрі подали заяви про бажання оптувати чехословацьке громадянство перебуваючи на території ЧСР [78]. Згодом, в добових документах та у вітчизняній і зарубіжній історіографії виникне термін «Празька акція». Він стосується саме питань осіб, що брали участь в оптації громадянства Чехословаччини вже перебуваючи на території цієї країни. Більшість заяв таких оптантів було відхилено, тому МВС ЧСР вимагав, ще до вручення заявникам офіційної відмови на оптацію, передавати відомості про прізвища та місце проживання таких осіб правоохоронним органам для їх наступної примусової репатріації до СРСР [217, с. 396]. Подання З. Томана містить нагадування про те, що особи котрі не мають право на оптацію, але перебувають на території ЧСР повинні бути переселені компетентними

органами Радянського Союзу назад до Закарпаття. Це твердження повністю збігається з лейтмотивом його листа, написаного особисто до Івана Туряниці 5 жовтня 1945 року, де Зденек Томан обґрунтовує необхідність негайної репатріації таких осіб до СРСР [5, арк.1].

28 серпня 1946 року з відділу політичної розвідки Міністерства внутрішніх справ до Міністерства закордонних справ Чехословаччини надійшли списки відхилених оптаційних заяв від осіб, котрі «необґрунтовано перебувають на території Чехословацької республіки». В документі також вказано, що цей самий список в червні надіслано в посольство СРСР в Празі. Загальна кількість осіб у даних списках – 2867 чоловік. Вони розміщені у вигляді таблиць в алфавітному порядку згідно першої букви прізвища. Таблиця розділена на стовпчики: порядковий номер, ім'я особи, місце народження, місце реєстрації (в оригіналі «dom. obec»), національність та місце проживання станом на 29 червня 1945 року [106]. Пропонуємо вашій увазі дані згідно критерію національності зведені в таблицю та діаграму (див. Додаток В. та Додаток Г.).

Даний список осіб цікавий не лише з точки зору історії процесу оптації, але й з багатьох інших контекстів, зокрема його можна назвати своєрідними зрізом, зменшеною моделлю закарпатського суспільства перших повоєнних років. На основі цих даних спробуємо проаналізувати деякі аспекти, що торкаються питань самоідентифікації та національної приналежності.

Отже, аналізуючи дані варто розшифрувати детальніше деякі моменти, зокрема позначення національностей. Національність «Žid.» – означає «єврей». Тут варто зазначити, що 18 чоловік ідентифікували себе в заявах щодо оптації як «Izr.», тобто ізраїльська національність, що по-суті теж має означати єврей, але, можливо, ці особи належали до сіоністського напрямку. Також бачимо двох осіб, котрі вказали національність «Čes.- Žid.», тут мається на увазі особливе явище в історії євреїв Чехословаччини міжвоєнного періоду, так звані «čechožidé» – «чехо-євреї». Це євреї, що інтегрувалися в чеський культурницький простір, вважали себе частиною чеської державотворчої

парадигми, в побуті користувалися чеською мовою, а також були під впливом чи брали активну участь в «чехо-єврейських» громадських організаціях [313, с.10]. Поверхнево глянувши на дані зі списків можна зробити висновок, що більшістю осіб, котрим відмовили в праві на оптацію були саме євреї. Де-юре – це так, але де-факто трохи більше, ніж 50 % складали особи східнослов'янського етнічного елементу, народжені на території Закарпаття (з деякими незначними винятками), що ідентифікували себе, проте, різними назвами. Особливий інтерес викликають саме такі національності як: «Ukr.,Ukraj.», «Rus.», «Rusin.», «Zak.Ukr.», «Kar. Ukr.», «Pod. Rus.» та «Malorus». Зупинимось детальніше на кожній з даних назв. «Ukr.,Ukraj.» – українець, таку національність вказала майже одна четверта частина списку. Національність «Rus., Ruska.» в даному випадку постає як найбільш контраверсійна. Перекладатись вона повинна як «росіянин», проте більшість людей, звісно, мали на увазі «руську» національність, вважаючи себе «руськими людьми». Хоча, в рідкісних випадках, під словом «Rus., Ruska.» все ж малось на увазі «росіян», як наприклад у випадку дипломата, інженера Євгена Воропаєва, що народився 1901 р. у Воронежі. Особи, котрі самоідентифікувалися як «Rusin.» – «русин» становили теж приблизно 12% від загального числа, як і ті хто вказав національність «Rus., Ruska.». Цікаво, що незначна кількість осіб назвала себе «закарпатськими українцями» («Zak.Ukr.»), вірогідно, це можна вважати наслідком короткострокового існування квазідержавного утворення Закарпатська Україна в 1944-1945 роках. В списках з'являються такі національності як «підкарпатський русин», «малорос» чи, навіть, «карпатський українець». Автор схильний вважати, що всі ці (з одиничними винятками) назви позначають одну й ту саму національність жителів Підкарпаття (Закарпаття, Північного Потисся тощо), котрі після Другої світової війни, в переважній більшості, стали називатися українцями. Дані списки підтверджують висновок П.Р. Магочі, про існування в післявоєнний період як української, так і російської та руської ідентичностей в Закарпатті [247, с.166].

Зденек Томан, крім іншого, вказує на потребу створення комісії і на те, що існує нагальна потреба в наданні дозволу на переселення для дружин та неповнолітніх дітей чехословацьких вояків, що досі перебувають на території Закарпаття. Особливу увагу сконцентровано на тому, що інваліди (колишні вояки чехословацького корпусу) не отримують жодну фінансову допомогу. А інших оптантів «безупинно турбують вояки, котрі вимагають очистити і віддати житло» [79]. Отож бачимо, що люди, котрі бажали скористатися правом на обрання чехословацького громадянства опинилися не тільки в скрутному матеріальному становищі, але й у незрозумілому та невизначеному правовому статусі. Громадянство ЧСР їм ще не було надано, але де-факто вони перестали бути громадянами СРСР. Дегуманізація суспільних процесів в сталінському Радянському Союзі відобразилася в повній мірі на долі цих людей. Особистісний людський фактор вкотре був принесений в жертву бюрократизму нової епохи.

Цікавим в плані відображення пришвидшеної радянізації Закарпаття з усіма її побічними наслідками (колективізацією та репресивними заходами [238]) є лист Зденека Томана від 29 травня 1946 року. Він торкається питання переселення жителів села Новий Кленовець Мукачівського округу. Село було майже суцільно словацьким і тому практично всі подали заяви на оптацію чехословацького громадянства. З. Томан повідомляв, що радянські органи записують осіб з німецькими прізвищами, тому що вважають їх німцями, хоч вони такими не є. Ще при чехословацьких переписах ідентифікували себе як словаки. Є небезпека їх виселення – пише він [80]. 15 січня 1946 р. було видано розпорядження НКДБ Радянського Союзу №1034, на основі якого у східні області, переважно в Тюменську, було виселено з сім’ями 2 тисячі закарпатських німців [347]. Натомість про розгортання колективізації свідчить донесення Томана в цьому ж листі про те, що 12 господарів села Новий Кленовець мають молотарки (молотильні машини), але не зможуть взяти їх з собою, оскільки тепер це державна власність [80]. Разом зі своїм документом З. Томан подає колективно листа від жителів села Новий Кленовець, підписаного

куратором євангельського церковного збору, вчителем та головою місцевої народної ради з датою – 6 січня 1946 року. В ньому вказано, що селяни ще в квітні 1945 року вирішили подати 800 заяв на репатріацію, що і було зроблено в Братиславі. Восени того ж року вирішили самостійно переселятися в Словаччину, але отримали наказ з Братислави нікуди не йти і дочекатися проведенню офіційного переселення. Селяни пишуть, що ними в даний час проводиться інвентаризація рухомого та нерухомого майна і до 20 січня вони сподіваються її завершити. Також просять дозволити їм забрати з собою церковний архів, оскільки в селі залишиться лише близько 15 осіб [63]. Забігаючи наперед відмітимо, що жителі Нового Кленовця зможуть здійснити бажане переселення в Словаччину тільки 1 травня 1947 року в процесі активної фази відправки транспортів з оптантами із Закарпаття [326, с. 178].

В наступному звіті до Праги, уже 4 червня 1946 року, уповноважений чехословацького уряду з питань оптації на Закарпатті Зденек Томан вкотре вказує, що жодна праця по розгляду заяв проведена не була. Міністерство внутрішніх справ – за його словами – не розуміє, чому радянська влада не дає відповіді на чехословацькі звернення щодо оптації. З. Томан припускає, що оптація буде проведена в серпні 1946 року під приводом того, що процес в цьому місяці формально закінчиться, оскільки пройде 12 місяців з часу урядової постанови з 24 серпня 1945 року [81]. Тут він помилився, тому що в постанові вказано, що до 12 місяців повинно пройти з часу затвердження заяви на оптацію.

20 червня відбулися перемовини в Москві щодо так званої «Волинської акції». Володимир Павлов (помічник комісара закордонних справ СРСР Молотова) на цій нараді вказав, що органи, котрі будуть займатися переселенням людей з Волині повинні вирішити і питання оптантів із Закарпаття [69]. Фактично, це була перша офіційна згадка про можливість об’єднати два процеси, котрі завжди і чехословацька, і радянська влади вважали окремими: «Волинську» та «Закарпатську» оптації. Дослідник І.Вовканич вказує, що відбувалося свідоме затягування закарпатського процесу

в 1945-1946 роках для того, щоб вирішити питання переселенців «в пакеті», тобто провести переселення одночасно з «волинськими чехами». Однак, далі робить висновки він, вигідніше все ж, це було саме чехословацькій стороні для вирішення так званого «українського питання» на Східній Словаччині. Чехословацькій владі було вигідно, щоб чим більша кількість українців Пряшівщини переселилася до Радянського Союзу, тим самим, укріплюючи популярну в той час тезу про успішність моноетнічних держав [217, с. 338-339].

Практична реалізація переселення оптантів на базі чехословацько-радянського договору від 29 червня 1945 року затягувалася. Проте в липні відбулася дивна, досить форс-мажорна ситуація: місцевими органами влади було ініційовано відправку перших транспортів з оптантами. Досі було відомо, що список оптантів, котрі виїхали в перших транспортах відповідно 5 червня та 23 серпня 1946 року складає загалом 223 особи [217, с.391]. Є підстави вважати, що закралась прикра технічна помилка, а саме щодо дати відправки першого транспорту. Він прибув на територію Чехословаччини не 5 червня, а 5 липня 1946 року. Автором були виявлені кілька документів в архіві Міністерства закордонних справ Чеської республіки на підтвердження цього факту. Це можна зрозуміти зі звітів начальника станції Б`єл (село в Словаччині на сучасному кордоні Словаччини, України та Угорщини) прапорщика Лукача та поручика Кьоніга. У звіті Лукача присутній детальний список 74 осіб з вказаними їх датами народження, адресами, віросповіданнями, національностями та професіями. Серед цих осіб 57 – дорослі, 17 – діти. Віросповідання вказувалося лише в дорослих, таким чином з 57 чоловік було 18 греко-католиків, троє «ізраїльського» віросповідання та одна реформатка, всі інші – римо-католики. Під списком начальник станції звітує, що вказані особи могли взяти з собою 10 центнерів (в оригіналі 10g, але повинно бути 10q, тобто 10 центнерів – 1000 кілограм – *П.Х.*) рухомого майна та тисячу рублів на одну особу. На кордоні ЧСР – СРСР, продовжує Лукач, осіб ретельно обшукали радянські прикордонники з метою недопущення перевезення більшої кількості рухомого майна. У Августина Філча, котрий значився під номером 22 в списку,

радянські прикордонники відібрали 9168 рублів, котрі були понад суми дозволених 1000. Далі Лукач пише, що радянські органи провели транспорт оптантів тільки до кордону, а також те, що вказані в списку оптанти були перевірені і відповідають вимогам оптації.

Поручик Кьоніг, в контексті важкості співпраці з радянськими органами безпеки, розповідає випадок, що стався на станції Б`єл. Він разом з капітаном Мосоряком спробував зателефонувати зі станції Б`єл до Чопу, аби запитати чи поїзд з оптантами вже в Чопі, чи ще в Ужгороді. Проте їм ніхто не відповів. Тому вони пішли пішки в сторону державного кордону з СРСР. Зупинилися за 150 метрів до прикордонного будиночку, біля якого, за словами Кьоніга, зупиняються всі поїзди, котрі їдуть в СРСР. Чехословацький поручик та капітан побачили п’ятьох радянських прикордонників і почали до них гукати, свистіти в свистки та подавати сигнали. Хоча прикордонники їх помітили, вони не вийшли їм на зустріч і не підійшли ближче. Таким чином, службовці ЧСР не змогли дізнатися більше про транспорт з переселенцями. Наостанок, поручик Кьоніг повідомив, що оптанти були переважно словацької національності і частково чеської. Кожен з них відправився до родичів відповідно в Словаччину та Чехію і тому не було потреби, навіть, повідомляти обласне відділення комісії для переселенців в м. Кошіце [64].

Цікаво, що ще 4 липня доктор Шкода з Міністерства внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомив до Міністерства закордонних справ, що радянські органи концентрують на кордоні з ЧСР осіб, яких ідентифікують як оптантів. В листі вказано і місця концентрації людей: Чоп та Вишнє Нємецке. Дану інформацію шифрограмою було передано до посольства ЧСР в Москву [42]. Досі в історіографії було відомо про два перші транспорти з оптантами – 5 липня та 24 серпня 1946 року. Виявляється, був ще один – 7 липня того ж року, і, як не дивно, реалізований він був не звичайним чином, тобто залізницею через місто Чоп, а пішохідно-автомобільним переходом на кордоні Ужгород – Вишнє Нємєцке.

Вже 8 липня 1946 року уповноважений з процесу оптації Зденек Томан

повідомляє В. Клементіса про те, що особи, котрих радянські прикордонні органи ідентифікують як оптантів були передані чехословацькій стороні 7 липня у селі Вишнє Німецке. З. Томан відверто не схвалює дії радянської сторони, пишучи, що вони діють не правильно. Зокрема, у листі він подає дані, що оптанти змогли взяти з собою тільки «найнеобхідніші речі зі свого рухомого майна». Посилаючись на другий абзац другої статті протоколу до договору від 29 червня 1945 року, вказує, що переселенці повинні мати можливість взяти все рухоме майно. Важливим реченням у листі З. Томана є наступне: «Можна припустити, що місцеві органи на Закарпатській Україні поступають самовільно і про їхні дії в Москві не знають» [82]. Іван Туряниця, справді, восени 1946 року стверджував представникам чехословацької оптаційної комісії, що він під власну відповідальність відправив два транспорти влітку; [217, с. 390]. Проте, жодного слова про транспорт з Вишнього Німецкого, датований 7 липня, повідомлено не було.

Про прибуття перших транспортів з переселенцями було повідомлено державного секретаря МЗС ЧСР Владіміра Клементіса, який в свою чергу провів розмову з послом СРСР в Празі В. Зоріним. Про це дізнаємося із запису їхньої розмови від 8 липня 1946 року. Владімір Клементіс повідомляє, що отримав відомості зі Словаччини про приїзд на територію ЧСР оптантів з Закарпаття, число яких досягло вже кілька тисяч. «Перший поїзд вже прибув до міста Кошіце. Такі дії місцевої української влади йдуть наперекір нашим домовленостям – продовжує держсекретар. Українська місцева влада виділяє оптантам термін 24 години і забороняє везти все рухоме майно, як було домовлено попередньо». В. Клементіс просить, аби акція була негайно зупинена та, щоб оптанти було знову повернуті до своїх домівок [146]. Про дану ситуацію було повідомлено генерального уповноваженого посла ЧСР в Москві Їржі Горака. Він, в свою чергу, провів бесіду із заступником міністра закордонних справ СРСР Молотова Володимиром Павловим, котрий вказав, що «було би дивно, якби кілька тисяч чоловік було переміщено з СРСР до ЧСР без відома чехословацької сторони». Але в той же час він наголосив, що якщо

переміщення відбулося, то потрібно з цим змиритися, а господарські питання стосовно оптантів вирішить у майбутньому оптаційна комісія. Крім того, В. Павлов передав Ї. Гораку списки закарпатських оптантів, згідно яких нараховувалося 3876 осіб оптантів та 2241 дитина (діти до 14 років оптаційні заяви самостійно не заповнювали – *П.Х.*). Згадано було і про необхідність розпочати функціонування ліквідаційної комісії. Щодо цього Павлов не мав жодних претензій [61].

Відносну крапку у питанні стосовно переміщення у так званому «кошицькому транспорті» від 5 липня та в «таємничому» транспорті з с. Вишнє Нємецке поклала розмова В. Кламентіса та В. Зоріна 16 липня 1946 року. У витязі з розмови вказано, що Міністерство закордонних справ СРСР вияснило дані про кількість оптантів переміщених на територію ЧСР. Їх не було кілька тисяч, а загалом 171 особа в 11 вагонах. Процедура їх відправки не тривала 24 години, як було відомо згідно інформації чехословацької сторони, але їм надано було один місяць на підготовку до переселення та дозволено взяти з собою 1 тону рухомого майна на особу [141].

Таким чином, дані з розмови В. Клементіса та В. Зоріна допомагають пролити світло на питання транспорту з оптантами, переміщеними 7 липня 1946 року на кордоні Ужгород – Вишнє Нємецке. Відомий список осіб з «кошицького транспорту» – 74 людини. Можемо припустити, що віднявши число осіб транспорту 5 липня від загального числа в 171 особу, про яке повідомив В. Зорін, матимемо кількість оптантів переміщених 7 липня в с. Вишнє Нємецке – 97 осіб.

Не менш цікавою була ситуація навколо третього транспорту, що прибув 24 серпня 1946 року в місто Кошіце. Історія розпочалася ще 30 липня, саме цього дня в Міністерство закордонних справ ЧСР надходить повідомлення з Парижу від Владіміра Клементіса. За день до цього там розпочинається Паризька мирна конференція (29 липня – 15 жовтня 1946). В. Клементіс пише, що за наполяганням Дмитра Мануїльського (в той час – заступник голови Ради міністрів УРСР і міністр закордонних справ УРСР) та після розмови з В.

Молотовим, він (В. Клементіс) погодився на те, щоб, як виняток, на територію Чехословаччини було пропущено з Ужгорода 40 родин оптантів. За словами В. Клементіса, Д. Мануїльський запевняв, що всі вони перевірені, право на оптацію мають і дуже наполягають на своєму виїзді. Держсекретар МЗС ЧСР дав розпорядження словацьким органам влади пропустити оптантів [108]. 14 серпня в Париж була відіслана відповідь про те, що Відділ внутрішніх справ Словаччини (Poverníctvo vnútra SNR) готовий був прийняти переселенців ще з 2 серпня, проте з радянської сторони жодні транспорти з оптантами не приходять. 19 серпня в МЗС у Прагу надходить телеграма за підписом «Чехословацькі оптанти із Закарапатської України». В ній йдеться про те, що: «Другий транспорт оптантів завантажений у поїзд ще 6 липня, але переселення було зупинено і оптанти з рухомим майном досі в вагонах на станції Ужгород, без яких-небудь засобів існування. Кажуть, що потрібно чекати на приїзд чехословацької оптаційної комісії. Просимо пришвидшити переселення» [108]. Ще 15 серпня, згідно інформації капітана Півоварніка з Собранець та інспектора фінансової сторожі з Вишнього Нємецкого Баруза, в Ужгороді знаходиться не 40, а 140 родин оптантів, готових до переселення. Прага видає розпорядження, що для переселення осіб в Ужгород буде направлена тричленна комісія (З. Томан, Ф. Кураціна, М. Тшіскалова), але вони не встигли отримати вступні візи, оскільки в 9 годині ранку 24 серпня на станцію Кошіце прибув потяг у складі 22 вагонів з 46 родинами (158 осіб). Про це було повідомлено Владіміру Клементісу в Париж [60]. Не зважаючи на слова Івана Туряниці про його власну відповідальність за відправку транспортів, як мінімум, у когось з поїзда від 24 серпня повинно було бути потужне лобі, в тому числі у Москві, адже його було відправлене на особисте прохання Дмитра Мануїльського.

Перша оптаційна комісія майора Ф. Кураціни

16 липня 1946 року міністерство закордонних справ ЧСР отримало чергового листа від З. Томана. В ньому він вказує на необхідність створення

спеціалізованої змішаної оптаційної комісії. З. Томан пише, що процес оптації має бути проведено до кінця жовтня і під час транспортування потрібно вести перевірку національності оптантів. Місцезнаходженням комісії З. Томан пропонує Ужгород або Київ («Ужгород – було б вигідніше для нас» – пише він). На голову комісії він пропонує себе, а членами – уповноважених міністерства внутрішніх справ доктора Ф. Шкоду та майора Ф. Кураціну, а також секретарку Міладу Тшіскалову [83]. 18 липня надійшла інформація з Москви, що посол Ї. Горак мав зустріч з А. Вишинським, на якій були узгоджені питання щодо змішаної комісії. Зокрема, як ідеться в депеші, А. Вишинський, в присутності Ї. Горака, дав наказ В. Павлову, щоб терміново розпочалися переговори про створення змішаної комісії. А. Вишинський наголосив, що в жодному разі оптанти, котрі вже перебувають на території Чехословаччини, не повинні повернутися назад в СРСР. Він відмітив також, що комісія буде створена для врегулювання майнових питань, а саме: ліквідації власності та відшкодування можливих збитків «поспішних репатріантів» (малися на увазі, звісно, оптанти з двох «кошицьких» та «вишньо-нємецкого» транспортів – *П.Х.*) [115]. Уже через два дні після цієї інформації до Праги надійшла чергова шифрограма від посла Ї. Горака. У розмові з В. Павловим радянська сторона почала наполягати на тому, щоб комісія засідала в Празі, а не в Ужгороді. А тим часом процес переселення активно так і не розпочинався. Про це свідчить лист до Міністерства закордонних справ ЧСР під заголовком «Чехословацькі оптанти на Закарпатській Русі волають про допомогу», що надійшов 7 листопада 1946 року. В листі вказано, що в Ужгороді близько 500 чоловік, а по всій закарпатській території приблизно 3-4 тис. оптантів просять розпочати процес переселення до Чехословаччини. Далі йдеться про те, що весь процес оптації натикається на шалений опір з боку місцевої влади. Причому, закарпатські органи влади на вимоги оптантів відповідають: «У всьому винна ваша чехословацька влада і допоки в СРСР не приїде чехословацька оптаційна комісія ми не можемо нічого зробити». Деякі ужгородські оптанти отримали від місцевої влади підтвердження про дозвіл на переселення до ЧСР з грифом

«Рада міністрів української РСР», та, проте, перепустку на виїзд отримати вони не можуть, і таким чином втрачають надію та сподівання на уряд ЧСР. Лист завершується проханням про радіоповідомлення з інформацією, чи буде дана можливість (і коли) оптантам на переселення [62].

Тим часом, на території Чехословаччини на початку листопада 1946 року було створено ще одну структуру, діяльність котрої стосується процесу оптації – Комісія для оптантів при обласній канцелярії Управління по переселенню для Словаччини в м. Кошіце. У листі до Міністерства закордонних справ ЧСР вказувалось, що комісія створена для того, щоб взяти на себе всю технічну, організаційну та адміністративну працю пов'язану з переселенням оптантів та їх «інтеграцією до трудового процесу». В листі висувається прохання надати інформацію про переселенців: повну кількість оптантів (кількість родин) та їх професії, щоб мати змогу знайти для них працевлаштування і місця для проживання. Також цікавим є те, що в листі комісія просить надати конкретні деталі про прихід транспортів, а саме: де комісія повинна зустрічати транспорти, яким видом (залізничним чи автотранспортом) будуть переміщені особи, чи повинен при зустрічі передачі оптантів до чехословацьких транспортів бути присутній представник цієї комісії. Крім того, комісія просить про налагодження зв'язку з майором Ф. Кураціною, через якого є можливість контактувати з радянськими відповідальними за оптацію органами. За даними листа комісія має відомості про те, що вже готуються на відправку перші транспорти і ратує, що відсутня детальна інформація про це [43], [217, с. 392]. Цей лист може бути ще одним підтвердження неузгодженості дій між центром та периферією щодо процесу оптації.

12 листопада 1946 року Міністерство внутрішніх справ ЧСР відсилає листа з грифом «таємно», за підписом З. Томана, до МЗС Чехословаччини. Тема чітко вказувала на його сутність: «Процес оптації. Складнощі зі сторони місцевих урядів Закарпатської України». Вказується, що 25 жовтня на територію Закарпаття відправився майор Ф. Кураціна та секретарка пані М. Тшіскалова для проведення процесу переселення оптантів. Телефоном Ф.

Кураціна повідомив, що радянські органи заборонили проведення оптації посилаючись на те, що переселення неможливе доки в Ужгород не прибуде комісія з Москви, що повинна перевірити, чи всі умови оптації виконані вірно. МВС наголошує, що оптація повинна була бути проведена ще рік тому назад і просить МЗС повідомити радянські органи в Москві про те, що оптація не реалізовується внаслідок небажання місцевих радянських органів на Закарпатській Україні. Далі вказано причину по якій майора Ф. Кураціну, пані М. Тшіскалову та доктора З. Томана було направлено до Ужгорода: після того, як перші два транспорти з оптантами були направлені в ЧСР. А саме, для контролю, оскільки, читаємо в листі: «як виявилося згодом, в перших транспортах були переважно особи угорської національності, або ті, хто з огляду ЧСР були державно чи національно ненадійними елементами» [84]. Тут варто додати те, що згідно, як мінімум, списку осіб першого транспорту від 5 липня 1946, всі, окрім двох осіб чеської національності, вказані словаками [64]. Лист продовжується побоюванням, що оптація не буде здійснена взагалі. Аргументується це фактом того, що майор Ф. Кураціна відіслав 6 листів до Праги, жоден з яких не дійшов, тому що майор має право користуватися тільки звичайною поштою. МВС просить про потребу дозволити Ф. Кураціні перетинати кордон у Вишньому Нємєцкому, щоб відсилати листи та телеграми з території Чехословацької республіки. Також вказувалося на потребу змінити представникам комісії візи з можливістю одного вступу на тривалі (з багаторазовим вступом) [84].

Наступного дня, 13 листопада, місцеві радянські органи з метою затягнути процес оптації і перешкоди діяльності уповноваженого майора Ф. Кураціни, стали вимагати від нього офіційне доручення чехословацької влади [85]. Проте, вже 29 листопада 1946 оптаційна комісія повернулася з Ужгорода в Чехословаччину так і не одержавши продовження віз, котрі були видані лише до 27 листопада [86]. Після першої поїздки Франтішек Кураціна 3 грудня 1946 звітував у Празі. Він рекомендував чехословацькому уряду підняти питання про додатковий процес оптації для певних категорій осіб. Для чехів та словаків,

яким радянські органи раніше чинили перешкоди для подання оптаційних заяв; для українців та росіян – колишніх воїнів чехословацьких збройних сил; для чехословацьких громадян, які в другій половині 1945 року за відкритості чехословацько-радянського кордону без особових документів заїхали на територію Закарпаття, а після закриття кордону в 1946 не змогли повернутися в ЧСР (представники Закарпатського облвиконкому стверджували,що такі особи можуть виїхати в ЧСР тільки за наявності чехословацького закордонного паспорту); для жінок чеської та словацької національності – громадянок ЧСР, які мали чоловіків українців та росіян і були репатрійовані разом з ними з ЧСР до СРСР, а потім розлучилися [217, с.393].

Отже, перебуваючи приблизно один місяць (28 жовтня – 26 листопада 1946 р.) на території Закарпатської області перша оптаційна комісія під керівництвом майора Кураціни не добилась практично жодних вагомих результатів. Чехословацькі уповноважені зіткнулися з опором з боку місцевої влади на чолі з Іваном Туряницею. Він заявив 22 листопада 1946, що, аж по закінченню підготовчих робіт, не може бути дозволена відправка транспортів з оптантами [343, с.171]. Бачимо також факти перешкоджання діяльності майору Ф. Кураціні шляхом застосування цензури чи банального вилучення його кореспонденції. У звіті майора Франтішка Кураціни стверджується про невтішне становище оптантів-жителів Закарпаття. Вони подали заяви ще в другій половині 1945 р., а питання про їх виїзд досі не вирішено. Багатьох з них було позбавлено місця роботи та виселено з квартир. Як майбутні громадяни іноземної держави, вони не мали можливості отримати картки на продукти харчування (в СРСР ще діяла карткова система). Ці люди були залишені майже без засобів до існування і для того, щоб вижити, змушені були продавати своє останнє майно – меблі, одяг, взуття тощо. Члени чехословацької оптаційної комісії подали прохання місцевим органам влади. Перша спроба врегулювання та прискорення відправки осіб згідно процесу оптації була провалена.

Друга оптаційна комісія майора Ф. Кураціни

Змішана чехословацько-радянська комісія для Закарпатської України на своєму засіданні в Празі 5 грудня 1946 року постановила, що на Закарпаття знову буде вислана тричленна чехословацька делегація, котра буде займатися справами, пов'язаними з переселення оптантів на територію ЧСР. Комісія була іменована і уповноважена міністром внутрішніх справ Чехословаччини і складалася з трьох осіб: майор Франтішек Кураціна (голова), Станіслав Кубін і майор Франтішек Шіманек як члени комісії, а також Мілада Тшіскалова та Франтішек Страка – допоміжний персонал. Міністерство закордонних справ листом просить посольство Радянського Союзу, щоб місцеві радянські органи влади у Закарпатті надали всю необхідну інформацію для якнайшвидшого переселення чехів та словаків, а також українців і росіян із сім'ями, вояків чехословацького корпусу, на територію ЧСР. Також, МЗС просить радянське посольство посприяти в тому, аби місцеві органи влади надали чехословацькій комісії списки оптантів. Останнє прохання в листі – якнайшвидша видача радянських віз [57].

Водночас, 11 грудня 1946 року, те ж МЗС Чехословаччини направляє меморандум до посольства СРСР в Празі. Лейтмотивом меморандуму є «печальне» становище оптантів, які очікують переселення до ЧСР. Зокрема, вказано, що декотрі з них в очікуванні швидкого переселення вже продали своє нерухоме майно. Міністерство закордонних справ наголосило, що вважає непорозумінням застосування щодо оптантів із Закарпатської України норм договору від 10 липня 1946 («Волинська акція» – *П.Х.*), котрі стосуються дозволу на перевезення рухомого майна. Згідно цього договору сільські жителі мають право на вивезення 2 тон майна, міські – 1 тони. МЗС нагадало, що оптація на Закарпатті регламентується іншим договором (від 29 червня 1945 року), згідно якого оптанти мають право взяти з собою все своє рухоме майно [29]. 21 грудня 1946 посольство ЧСР в Москві направляє листа в Міністерство закордонних справ Чехословаччини, в якому вказує, що тимчасово припиняє

працювати з оптаційними заявами, оскільки вважає, що справа оптація має бути в компетенції Ліквідаційної змішаної чехословацько-радянської комісії, що була створена згідно протоколу до договору від 29 червня 1945 р. [128].

Посол Чехословаччини в СРСР Ї. Горак 11 січня 1947 року відсилає листа до МЗС ЧСР. В ньому вказує, що планує візит до А. Вишинського з питань оптантів та їх майна і просить Прагу конкретизувати ситуацію навколо процесу оптації, чи відбулись певні зміни і як питання оптантів вирішувалось на засіданнях ліквідаційної комісії [116]. Міністерство закордонних справ ЧСР відповіло Ї. Гораку телеграмою. В ній йшлося про те, що чехословацька делегація в ліквідаційній комісії запропонувала радянській стороні, аби реалізацією оптації зайнялась дана комісія. Радянські делегати виступили проти цього, не вважаючи процес оптації питанням, що стосується компетенції ліквідаційної комісії, проте не мали жодних претензій проти відсилання до Ужгорода комісії на чолі з майором Ф. Кураціною для проведення оптації. «МЗС направив заяву щодо цього, але офіційної відповіді досі не отримав. Радянська делегація вважає за оптантів тільки тих осіб, на заяви котрих радянські органи уже дали згоду. Згідно цієї концепції – далі йдеться в телеграмі – особи, на виїзд яких дало згоду міністерство внутрішніх справ Чехословаччини без співучасті радянських органів, втрачають право на відшкодування майна». Радянські органи вважали цих оптантів особами, що незаконно виїхали з території Закарпатської України. Вони керувалися твердженням про те, що всі особи, котрі на момент підписання договору про Закарпатську Україну 29 червня 1945 року проживали на території Закарпаття автоматично стали громадянами СРСР, а відтак потребують дозволу радянської влади на виїзд. Згідно з цим подвійним трактування процесу оптації, більшість переселенців була б позбавлена права на відшкодування. Ще одним цікавим аспектом було трактування радянською делегацією поняття нерухомого майна: тільки як будинок, і в жодному разі не як господарські прибудови, земельні ділянки, виноградники, сади тощо, як вважала чехословацька делегація [105]. На рахунок останнього питання зрозуміло, що готувався ґрунт для майбутньої

колективізації, тому радянською владою було наперед вирішено, що компенсацію виплатять тільки за житлове нерухоме майно. Також, радянська делегація не вважала змішану комісію компетентною у питаннях ліквідації приватних боргових вимог чехословацьких кредиторів щодо боржників із Закарпаття [105].

15 січня 1947 року Президія МВС просить Міністерство закордонних справ ЧСР сприяти тому, щоб член ліквідаційної змішаної чехословацько-радянської комісії доктор Ф. Шкода став уповноваженим по контактах з радянськими органами в питання прискорення реалізації процесу оптації чехів та словаків, згідно договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року [56].

В кінці січня 1947 року посольство СРСР в Празі надало Міністерству закордонних справ ЧСР списки на 158 листах осіб чеської та словацької національності, що проживали на території Закарпаття і бажали оптувати чехословацьке громадянство, згідно договору від 29 червня 1945 року. В меморандумі, що додавався до списків вказано прохання до чехословацьких органів надати пойменованим особам дозвіл на в'їзд до ЧСР. Також зафіксовано, що аналогічні списки були вже передані посольству ЧСР в Москві в липні 1946 року, але «досі чехословацькі представники не повідомили радянських про погодження на переселення осіб, що вказані в списках» [34].

Вже 5 лютого 1947 року МЗС ЧСР відправило до посольства Радянського Союзу офіційну ноту про те, що дозвіл на переселення буде наданий тільки тоді, коли компетентним чехословацьким органам буде запропонована радянською владою можливість розглянути в Ужгороді заявки про оптацію даних осіб [32]. Як бачимо, чехословацький уряд мав небезпідставні, зважаючи на попередні три транспорти з переселенцями, побоювання щодо прийому оптантів. В звітах про попередні транспорти (5 липня, 7 липня і 23 серпня) вказувалося, що на територію ЧСР були відправлені небажані особи.

5 березня 1947 року до Ужгорода прибула делегація з ЧСР для управління процесом оптації. Вона складалася з двох членів Ліквідаційної комісії (доктор

Л. Гінко та доктор А. Чакрт), а також трьох представників міністерства внутрішніх справ (майор Ф. Кураціна (голова), С. Кубін та М. Вагеншлехтова). Наступного дня вони зустрілися з головою облвиконкому І. Туряницею та полковником І. Чугуновим – членом радянської сторони в Ліквідаційній комісії. Делегати попросили, щоб особи, котрі подали оптаційні заяви в Братиславі та Празі і до теперішнього часу не були включені в існуючі списки оптантів отримали право на оптацію та можливість перевезти все своє рухоме майно. І. Туряниця сказав, що ті чехи та словаки, котрі отримали оптаційне посвідчення в міністерстві внутрішніх справ в Празі матимуть змогу переселитися і забрати все своє рухоме майно. Також вказано, що в Мукачеві знаходиться тричленна чехословацька транспортна делегація, що займається відправкою волинських чехів, з її допомогою буде проведено безпосередню відправку осіб і в рамках оптації із Закарпатської України [40].

Обговорено з Іваном Туряницею було, крім іншого, питання трансферу грошей та цінностей оптантів. Вирішено, що переселенці залишать свої рублі, ощадні книжки, цінні папери в певній фінансовій організації в Радянському Союзі, а виплати будуть проводитися по міждержавному договору згодом [40]. Проте, як стало зрозуміло через деякий час, більшість оптантів брала рублі з собою в Чехословаччину трактуючи, справедливо кажучи – логічно, їх як рухоме майно, яке згідно Договору від 29 червня 1945, вони мало право забрати в повному обсязі. Таким чином, вже 9 травня 1947 року, міністерство соціальної опіки пише до МЗС листа, щодо ситуацій, коли оптанти приносять до Національного банку суми в рублях для обміну на крони. Проте, радянські рублі вважалися в ЧСР внутрішньою валютою СРСР і обміну не підлягали. Частину грошей в оптантів було відібрано радянськими прикордонниками, під розписку, що потягом 6 місяців люди можуть повернути собі ці кошти, приїхавши в СРСР, в іншому разі – вони будуть реквізовані на користь Радянського Союзу. Міністерство соціальної опіки далі вказує, що, очевидно, оптанти не повертатимуться за грошима в СРСР, таким чином, їм може бути завдано матеріальної шкоди. На цей лист міністерство закордонних справ

відповіло тільки посиланням на слова І. Туряниці від 6 березня [48].

Отже, з квітня 1946 року по кінець березня 1947 року тривав своєрідний проміжний етап, між прийомом заяв про оптацію та бузпосереднім переселенням оптантів. Він характеризувався подальшим спротивом органів радянської влади. Перша оптаційна комісія, перебуваючи всього один місяць в Закарпатті, не досягла жодних результатів. Проте, влітку було відправлено 329 осіб в рамках трьох «неофіційних» транспортів.

3.3. Масове переселення оптантів

26 березня 1947 року було проведено міжміністерську консультацію з приводу майбутнього приходу першого транспорту з оптантами до Кошіц. Було вирішено, що до його приїзду потрібно виготовити особливі формуляри для оптантів, в яких буде вказано національність, професію, та інформацію про родичів. Міністерство соціальної опіки вказувало, що термін «оптант» є не до кінця визначеним, і тому потрібне виготовлення нових формулярів для переселенців, щоб вважати цю акцію окремою. Оптанти-чехи одразу по приїзді будуть проживати 10 днів в місцях призначених для переселенців з Угорщини [143].

31 березня міністерство соціальної опіки, додатком до попереднього рішення на міжміністерській консультації, видає кілька пунктів стосовно переселенців: 1) оптантів із Закарпатської України потрібно вважати за реемігрантів з усіма наслідками, що звідси наступають (тобто, вони отримають місце проживання, харчування і кишенькові гроші, а також будуть проведені потрібні дії, щодо їх розселення); 2) оптанти, котрі хочуть поїхати до своїх родичів, будуть негайно відправлені з Кошіц, куди потрібно; 3) робітники (особи чеської і, за власним бажанням, словацької національностей) будуть відіслані до Праги; 4) торговці, чиновники, самостійні землероби, якщо вони словацької національності будуть віддані в диспозицію Управління по переселенню для Словаччини (якщо чеської – для Чехії); 5) робітники, котрі не бажають їхати в Чехію, будуть розміщені Окружним управління охорони праці в Кошіце чи в іншому місті в Словаччині. Загалом, вся акція по переселенню буде проведена Управлінням по переселенню для Словаччини від імені міністерства соціальної опіки – йшлося в додатку [47].

Перший транспорт прибув в Кошіце 28 березня 1947 року, а не 31 березня, як можемо зустріти в історіографії [343, с.173]. Згідно доповіді 12-го відділу Міністерства соціальної опіки зі «Станції переселення Кошіце», того

дня в словацьке місто прибуло 107 осіб, в тому числі 12 дітей. Кожен з них отримав документ з написом «Оптант з СРСР» та 300 чехословацьких крон. 5 осіб визнали свою національність як чеську, інші – вказані словаками. 17 родин відправили далі в інші місця призначення, 45 осіб залишилося в Кошіце. І тільки 8 оптантів виявили бажання заповнити заяву про залишене на Закарпатті нерухоме майно для майбутнього відшкодування, всі інші сказали, що нерухомого майна на Закарпатті не мають [165]. В період активної фази переселення, з 28 березня по 26 вересня 1947 року, в Чехословаччину було відправлено 25 поїздів з оптантами [312, с.17]. Пропонуємо таблицю (Додаток Ґ.), яка ілюструє кількість осіб в транспортах:

Соціальна структура оптантів була наступною: 476 господарських одиниць (г.о.) створювали селянські родини, 407 г.о. – торговці і пенсіонери, 194 г.о. – безробітні, 128 г.о. – чиновники, 118 г.о. – робітники, 67 г.о. – учителі, 67 г.о. – залізничники, 16 г.о. – студенти та 5 г.о. – лікарі [312, с. 18].

При розселенні оптантів теж виникали проблеми. Найяскравіше це ілюструє опис розміщення осіб з т.зв. транспортів з селянськими родинами. Перший такий транспорт прийшов 22 квітня 1947 в кількості 196 осіб, переважно селяни з сіл Оноківці та Доманинці. Спочатку їх направили до району Рімавської Соботи та Торналі, вони повинні були бути розміщені частково в будинках угорців, котрі були відправлені на відновлювальні роботи до Чехії. Загалом, це було незаконно, оскільки угорці були переміщені тільки тимчасово, а їх земля та будинки не були конфісковані. Оптантів не розмістили там тільки з причин недостатньої кількості землі для них, далі вони були перевезені до Коларова в окрузі Комарно. Там вони теж повинні були жити в будинках угорців, але відмовились, і тоді їх тимчасово розмістили в районі Левіц, і, тільки у вересні 1947 року, їх остаточно відправили в села поблизу Кошіц. Селяни з Нового Кленовця ще в 1945 році просили, аби їх розмістили всіх одному селі. Обіцянку дотримали – кленовчани були розміщені в селі Свети Краль (округ Рімавска Собота) [312, с.21]. Село Новий Кленовець Мукачівського району виникло в 1827-1830 роках в зв’язку з тим, що словаки з

села Кленовець вирішили переїхати на землі графа Шенборна. Населення села було євангельського віросповідання. Історія словацького Нового Кленовця на Закарпатті протривала 120 років, проте переселенці згадують позитивно свою колишню маленьку батьківщину [326, с. 178].

Щодо відношення до оптантів з боку місцевих жителів, то, достеменно, воно невідоме. Проте можемо припустити, що ставлення до оптантів-словаків на території Словаччини було позитивним, оскільки їх переважно заселяли в колишні угорські та німецькі села, а представники цих національностей здискредитували себе в очах словаків на протязі Другої світової війни. Отже, коли їх місце в суспільстві зайняли інші особи, але зі спільними традиціями, культурою та мовою, це не повинно було зустріти опору серед місцевого словацького населення. Натомість, щодо оптантів, представників інших національностей, було знайдено анонімного листа в Архіві МЗС Чехії. Лист написаний від руки чеською мовою, адресований Міністерству внутрішніх справ Чехословаччини і підписаний «Партизан». Процитуємо частину з листа: «Відберіть оптаційні обіцянки у всіх, хто не може надати документи про чеське чи словацьке походження своїх батьків, крім гарантованих осіб з рядів армії Свободи. Німці творять 5-ту колону. Українці, поляки, усташі, старі петлюрівці, власівці, бандерівці, січовики, російські емігранти, дезертири – 6-та колона! Має бути вказано нашим відомствам, послу СРСР Зоріну щодо оптації на Підкарпатській Україні, де оптують більшість цих елементів без необхідних документів. Бачимо німців і що вони роблять. Ці слов'янські оптанти – гірше німців! Не давайте їм час! Відправте руських до СРСР, їх там більше потребують. Припиніть штучне русофільство!» [157]. Тут, звісно, під поняттям руських малося на увазі переважно закарпатців. Цей лист, звичайно, не може ілюструвати вороже ставлення по відношенню до всіх оптантів-закарпатців, але вказує, що і негативне сприйняття таких осіб мало місце.

А тим часом переселення тривало, Ф. Кураціна з 31 березня по 8 квітня перебував у Москві, де в розмові з послом ЧСР Ї. Гораком просив про продовження віз для його делегації (візи були тільки на місяць). Крім того, він

попросив дозволити прямий поштовий зв'язок між Ужгородом і Прагою, шляхом перевезення пошти в село Вишнє Німецке. До слова, це так і не було йому дозволено, таким чином пошта продовжувала йти по дипломатичним каналам через Москву, що, безумовно, ускладнювало і затягувало процес оптації [50]. Візу Ф. Кураціна та члени комісії отримали аж 8 квітня на термін до 15 травня 1947 року, а тим часом, уже в процесі безпосереднього переселення оптантів, 9 квітня 1947 року, в Прагу поступає інформація про те, що Туряниця викреслює близько 20 % осіб з готових списків [129].

Вже 14 травня, Ф. Кураціна подає дані в міністерство внутрішніх справ, що Туряниця ініціював перегляд списків оптантів місцевими радянськими органами влади. МВС ЧСР вимагає пояснень від посольства ЧСР в Москві і наполягає на тому, що посвідчення оптантів видані раніше повинні бути безапеляційно підтвердженими і не мають переглядатися [52]. За інформацією Ф. Кураціни, при розгляді так званих спірних оптаційних випадків І. Туряниця відмовив у переселенні 39 родинам з села Оноківці, аргументуючи це тим, що всі особи греко-католицького віросповідання є українцями, а отже, не мають право на оптацію. Родини попросили пред'явити документи, котрі б підтверджували національність, яку вони вказували під час угорського правління [54; 343, с.173]. Тільки 18 родин змогли надати такі документи – їм було дозволено переселення, іншим, не зважаючи на протести чехословацької оптаційної комісії, відмовили у виїзді. Ф. Кураціна чітко вказує, що родини, котрі не змогли отримати право на переселення є словацькими. Таким чином, МВС пропонує створити ще одну змішану чехословацько-радянську комісію з питань оптація, котра буде вирішувати подібні спірні питання, щодо національності переселенців [55].

В середині травня закінчилась радянська віза у Франтішека Кураціни і було вирішено подавати прохання на наступну, але цього разу, вимогою майора була також видача вступної візи до СРСР для його дружини Маргарити Кураціни та трьохмісячної доньки Надії. Мотивував голова комісії тим, що роботи ще занадто багато і процес оптації може затягнутися на довго. Ще

важливішою вимогою Ф. Кураціни був дозвіл на прямий поштовий зв'язок між Ужгородом і Прагою. Він знову, цього разу вже офіційно, просив дозволити йому відсилати до 300 грам кореспонденції прямо до Праги через кордон у Вишньому Нємецкому. Причому, він згоден був на цензурування листів з боку радянських компетентних органів [28]. Питання прямого поштового зв’язку підіймалося ще кілька разів: 17 липня 1947 року в посольство ЧСР в Москві поступає лист за підписом Ф. Кураціни, в якому він наполягає на необхідності прямого поштового контакту з Прагою, оскільки багато оптантів, що очікують на переселення потребують перевірки їх даних у місцевих народних радах чи інших органах влади Чехословаччини. Щоб отримати ці додаткові документи з ЧСР пряме поштове з’єднання є необхідним. Проілюстрував потребу в ньому Ф. Кураціна наступним прикладом: лист, котрий був відправлений з Кошіц 26 квітня 1947 року оптаційна комісія в Ужгороді отримала аж 15 липня. Прохання Ф. Кураціни закінчується словами, що в разі відмови в прямому поштовому зв’язку оптаційна комісія не бере на себе відповідальність щодо швидкого завершення процесу оптації [99]. 14 серпня, тобто через місяць після даного листа, посол ЧСР в Москві Ї. Кашпарек відсилає телеграму про розмову з головою IV Європейського відділу міністерства закордонних справ Олександром Александровим щодо даного питання. О. Александров визнав його більше не актуальним, оскільки, за його словами, процес оптації вже майже закінчено, а окремі особи, що залишилися будуть переселені найближчими днями [96]. Таким чином, прямий поштовий зв'язок Ужгород – Прага, котрого так наполегливо вимагала чехословацька сторона, так і не був санкціонований радянськими органами. Це може в чергове свідчити про штучні перепони на шляху проведення оптації, котрі створювали органи СРСР.

Вже 21 травня О. Александров відмовляє у видачі візи для дружини Ф. Кураціни, оскільки радянські органи вважають, що процес оптації буде закінчено швидко, на протязі двох місяців [93]. Проте, 3 червня 1947 року Міністерство внутрішніх справ ЧСР подає пропозицію до уряду та МЗС щодо продовження терміну оптації (тобто подачі заяв на оптацію) ще на 3 місяці.

МВС подає кілька аргументів щодо цього: а) на Закарпатті залишилися віддалені міста, де населення не було інформоване про можливість оптації; б) багато військових осіб були в добі прийому заяв у лікарнях у віддалених частинах СРСР; в) по закриттю кордонів, особи, що бажали оптувати, не могли отримати потрібні документи з Чехословаччини, таким чином, не мали змоги подавати заяви на переселення. Приблизну кількість осіб, котрі ще могли б оптувати чехословацьке громадянство, Міністерство внутрішніх справ оцінило в 2,5 – 3 тисячі чоловік [53]. В Міністерстві закордонних справ, однак, скептично поставилися до цієї ідеї, аргументуючи тим, що терміни і так були двічі вже продовжені, до 15 лютого та 31 березня 1946, тому радянська влада навряд чи піде на ще одне продовження [88]. Проте, уряд ЧСР на своєму 94-му засіданні уповноважив Міністерство закордонних справ офіційно попросити радянську сторону продовжити термін подачі заяв. 24 липня посол ЧСР в Москві Їржі Горак мав розмову з приводу даного питання із заступником міністра закордонних справ СРСР Яковом Маликом. Радянський дипломат запевнив колегу, що пройшло вже надто багато часу з дати закінчення прийому заяв для того, аби відновити його, а також, вказав, що і переселення, по великому рахунку, вже практично закінчене. Я. Малик дипломатично пообіцяв клопотати з даного питання, але, навіть, якщо продовження не буде дозволено, то, щоб особам, котрі мають на це право, дали «via facti» можливість переселитися [94]. Крім того, Ї. Горак попросив Я. Малика, щоб можливість переселитися отримали також і так звані «прямі оптанти», або учасники «Празької акції», тобто особи, котрі подали оптаційні заяви прямо до чехословацьких владних органів у Празі та Братиславі. 26 липня майор Ф. Кураціна телефонував до Москви послу Ї. Кашпареку і повідомив, що 95% осіб, що подавали оптаційні заяви через радянські органи влади, вже переселено. Ф. Кураціна оцінює кількість осіб, котрі бажають оптувати подавши заяви через чехословацькі органи, в 2 – 2,5 тисячі чоловік, з яких на Закарпатті знаходиться лише частина. Натомість, Міністерство закордонних справ вказує, що таких осіб є не більше 1,5 тисячі і вони залишилися переважно на Закарпатті. Крім

того, майор оцінив кількість осіб, котрі могли б взяти участь у додатковому етапі подачі документів в 1 тисячу чоловік [87]. Тут бачимо суперечливі відомості зі сторони Кураціни та МЗС не тільки щодо кількості, але й відносно місця перебування т.зв. учасників «празької акції».

4 серпня 1947 року головний штаб Міністерства оборони ЧСР відсилає до посольства Чехословаччини в Москву ноту, в якій вказує, що у всіх 13 транспортах з оптантами, котрі прийшли із Закарпаття з кінця березня 1947 року значна кількість осіб розмовляє між собою по-угорські, хоча згідно оптаційних посвідчень, це повинні бути чехи та словаки. В 13-тому транспорті, що прибув в Б`єл 21 липня, близько четвертої частини осіб розмовляла між собою угорською мовою. В 14-тому транспорті, тільки з певними винятками, всі розмовляють угорською, а кожен голова сім`ї стверджує, що його родина чеської чи словацької національності. «Прізвища цих родин: Harani, Neméti, Pap, Uram, Kalnaszy, Gilayi, Balog – не свідчать про їх чеську чи словацьку національність» – йдеться листі [107], [343, с.173]. Митниця в Краловському Хлумці теж подає звіт про те, що при огляді оптантів поговорити з ними словацькою та чеською не вдається, бо вони їх не знать, проте у вагонах між собою весело «мондокують» («mondokují» – саркастично-зневажливий вираз про спілкування угорською мовою – *П.Х.*) [342, с.281]. Через тиждень після даного листа Міністерство закордонних справ ЧСР висловило свою думку з приводу цього питання. За їх твердженням радянські органи влади роблять все можливе, щоб якомога менша кількість росіян та українців скористалася оптацією, в той час як на питанні виїзду угорців (якщо вони не становлять небезпеки) влада не наполягає. Тому Ф. Кураціна повинен детальніше досліджувати національний склад оптантів, і тільки це повинно стати головним превентивним заходом щодо переселення великої кількості угорців до ЧСР [139].

Головний штаб Міноборони ЧСР ще в кінці липня отримав досить цікаві відомості від працівників військово-залізничних органів, котрі в свою чергу, дістали дану інформацію безпосередньо від оптантів. Йшлося про те, що І.

Туряниця вимагає від кожного оптанта перед виїздом підтвердження чеської чи словацької національності, а хто не може надати таке посвідчення, того він одразу на готовому оптаційному листі викреслює зі списків. Посвідчення, яке вимагає І. Туряниця, в СРСР ніхто не виготовляє, а поштовий зв'язок з органами влади ЧСР не налагоджено. Оптанти скаржаться, що все тепер залежить від волі І. Туряниці, який викреслює зі списків тих, кого захоче, таким чином зводячи нанівець і перетворюючи на сізіфову працю роботу оптаційної комісії в Ужгороді, що повинна, буквально, боротися за кожного переселенця. Ян Пожіцькі торговець вином з Мукачева повідомив, що в Закарпатті ще дуже багато «наших людей, «чехів і словаків як поліно, душею і тілом відданих нашій державі, а, проте, пан Туряниця не дозволяє їм переселення на батьківщину, хоча вони й мають на це право» [44]. Але на цьому не завершились проблеми, пов’язані з позицією Івана Туряниці. 23 липня Ф. Кураціна повідомляє з Ужгорода, що голова облвиконкому не визнає у оптантів національність «чехословацьку», яка вказується у випсках з перепису населення. І. Туряниця апелював до майора Ф. Кураціни, що жодної національності «чехословак» не існує, а існує тільки «чех» та «словак». В суперечці, яка виникла внаслідок цього голова оптаційної комісії спробував пояснювати голові облвиконкому, що в першій Чехословацькій республіці «чехословацька національність» активно пропагувалася, тому значна кількість людей вказала її на переписі 1930 року. Проте, всі аргументи Ф. Курціни залишилися безрезультатними, тому він попросив у Міністерства внутрішніх справ, аби компетентним радянським органам було запропоновано визнати національність «чехословак» на рівні з національностями «чех» та «словак» [100]. Зазначимо, що досвідчений політичний діяч довоєнної Чехословаччини Іван Іванович Туряниця не міг не знати про рух «чехословакізму», а тому певно, що це було навмисне і цілеспрямоване саботування процесу.

2 серпня майор Ф. Кураціна телефонує до Праги у справі про чергову розмову з І. Туряницею. Голова облвиконкому запросив членів оптаційної комісії на прийом на 9 ранку 2 серпня, після двохгодинного очікування І.

Туряниця все ж прийняв їх і сказав майору, що планує завершити всю акцію з переселення до 10 серпня. На запитання Ф. Кураціни, хто встановив цю дату, І. Туряниця відповів, що вона була затверджена на нараді ліквідаційної комісії. Майор повідомляє, що на скільки йому відомо нарада закінчилась невдало і жодного рішення прийнято не було, тому він запротестував проти рішення І. Туряниці. При цьому, голова закарпатського облвиконкому «навіть чути не хотів про Празьких оптантів». В телефонній розмові Ф. Кураціна наголошує, що вимагає чітких інструкцій з Праги, щодо того чи буде проведена «Празька акція» чи ні, оскільки не проведення її суперечило б договору від 29 червня 1945. Франтішек Кураціна також наголосив Івану Туряниці щодо дозволу на переселення для родичів вояків чехословацького війська, котрі досі затримуються на Закарпатті. І. Туряниця погодився на їх відправку до ЧСР, проте тільки з дозволу Києва чи Москви [101]. Ф. Кураціна, в зв'язку з даною розмовою, звернувся до посла ЧСР в Москву Ї. Кашпарека, котрий провів розмову з О. Александровим. Голова Європейського відділу МЗС СРСР запевнив, що питання «Празької акції» досі не підіймалося і тому він не може чітко пояснити вимоги І. Туряниці [95].

13 серпня 1947 року Міністерство закордонних справ Радянського Союзу відіслало пам'ятну записку до посольства ЧСР в Москві у відповідь на лист з 21 липня. В ній йшлося про те, що СРСР не має змоги продовжити етап прийому заяв, оскільки ще в січні 1946 року Зденек Томан подав І. Туряниці близько 900 заяв, а це означає, що особи, котрі бажали оптувати були повідомлені про це і всі бажаючі подали прохання [33]. Згадаймо, що З. Томан тоді говорив, що зібрав за січень в Ужгороді 1200 заяв, як бачимо ця цифра «магічно» скоротилася в радянських документах на 300 одиниць. Але цікавішим, в даному випадку, є донесення посла доктора Ї. Кашпарека в Прагу з приводу отримання даної пам'ятної записки МЗС СРСР. При її передачі, в усній розмові, О. Александров наголошує, що питання «прямих оптантів», тобто тих, що подавали заяви безпосередньо до чехословацьких урядів, є вирішеним. Не визнається жоден інший спосіб оптації, крім того, коли оптаційні заяви були

розглянуті радянськими органами. «І не зважаючи на те, що в пам'ятній записці письмово мова не йде про «прямих оптантів», тон радянського документу свідчить про те, що СРСР визнає тільки оптаційну акцію проведену закарпато-українськими органами влади за участі чехословацьких представників» – усно наголошує О. Александров. Він також додав, що здивований, чому щодо питання про «празьку акцію» чехословацька влада висловила прохання так пізно, коли переселення вже майже завершилося. Щодо осіб, котрі подавали заяви на оптацію в чехословацькі органи влади, не перебуваючи на території Закарпаття, за словами О. Александрова, мова взагалі не йде, оскільки вони в критичний момент не набули громадянства СРСР, бо не перебували на території Закарпатської України, тому не можуть претендувати на участь в оптаційному процесі. Ї. Кашпарек додав, що О. Александров чітко так і не висловився щодо цих осіб і пов'язаних з даним питанням можливих майново-правових аспектів [70]. Частина даних осіб підлягала процесу примусової репатріації до СРСР, якої вони уникали різноманітними можливими методами: натуралізацією, втечею, зміною національності, фіктивними шлюбами тощо.

18 серпня 1947 року в Москві пройшла зустріч Ї. Кашпарека та А. Вишинського. На ній представник посольства ЧСР знову підняв актуальні питання щодо оптації: в першу чергу, запитав щодо можливості продовження терміну прийому заяв, на що отримав ідентичну як від О. Александрова відповідь, що це не може бути втілено. Головним питанням, все ж, була «Празька акція» і прохання про дозвіл на переселення «прямих оптантів». Ї. Кашпарек повідомив А. Вишинського, що О. Александров трактує пам'ятну записку як негативний висновок щодо дозволу на проведення цієї акції, хоча в записці прямим текстом це не вказано. На це А. Вишинський відповів, що «ні текст договору, ні протокол до нього ніде не вказує як має бути проведена оптація, тобто органи котрої сторони відповідають за її проведення. Чехословацька сторона жодного разу не висловила свою незгоду зі способом збору заяв про оптацію і була повністю в курсі процесу – таким чином вона виразила свою повну згоду з методами проведення оптації» – зазначив А.

Вишинський. Ї. Кашпарек у відповідь подає аргумент, що згідно параграфу 2 протоколу до договору оптація повинна відбуватися за чехословацькими законами. Тому влада ЧСР видала урядову постанову №61/45, згідно якої оптація проходить тільки у чехословацьких органів (Ї. Кашпарек передав А. Вишинському текст збірки законів з цією постановою). Чехословацький дипломат також сказав радянському колезі: «Ніде не вказано про те, що оптація з допомогою радянських органів є більш релевантною, ніж у чехословацьких і те, що ми не були зобов'язані договором подавати відомості щодо оптації органам СРСР, а тому є безумовно необхідно, щоб ці заяви були розглянуті». На це А. Вишинський відповів жорстким дипломатичним аргументом про те, що чехословацька влада повинна була або протестувати в процесі проведення оптації, або хоча б повідомити радянські органи, що теж приймає заяви на оптацію. В результаті Ї. Кашпарек повинен був погодитись з тим, що Чехословаччина вчасно не звернулася до СРСР щодо оптації, а А. Вишинський відповів, що справа є «заплутаною», але він спробує знайти таке рішення, яке б заспокоїло чехословацьку сторону [97]. Дані переговори можна трактувати як однозначну перемогу радянської дипломатії, хоча вона і досягнута безкомпромісними та не зовсім «гладкими» аргументами. Ці переговори, як і численні попередні, велися з позиції сили СРСР, практично не зважаючи на думки і аргументи дипломатів ЧСР.

Проте питання «прямих оптантів» так і залишалося невирішеним. 26 серпня 1947 року Міністерство закордонних справ Чехословаччини подає листа в посольство ЧСР до Москви, в якому вказано, що Прага наполягає на законності заяв, поданих безпосередньо до чехословацьких урядів. Наголошується на тому, що при проведенні оптації радянського громадянства заяви подавалися виключно в посольство СРСР в Празі та консульства в Братиславі, і рішення щодо надання громадянства приймалися тільки компетентними органами влади Радянського Союзу. В листі йдеться далі про те, що в час подачі заяв на оптацію чехословацького громадянства на території Закарпатської України не було жодної дипломатичної установи ЧСР, тому

заяви подавалися безпосередньо представникам міністерства внутрішніх справ (спочатку Ервіну Полаку, а згодом Зденеку Томану). Проте радянську сторону не влаштовувала схема Полак – Томан, тому влада ЧСР запропонувала створення оптаційної комісії, але СРСР повідомив, що питаннями оптації займеться ліквідаційна комісія. Вона була створена, але питаннями «прямих оптантів» зайнятися відмовилася через «недостатню компетенцію в питанні». Іван Туряниця спочатку визнавав «прямих оптантів», а згодом відмовився це робити. Лист МЗС завершується словами, що чехословацька влада не може погодитись на те, що «прямим оптантам» буде відмовлено в переселенні. В той же час, дипломатам ЧСР була дана інструкція, що в разі згоди радянської сторони на проведення «празької акції», більше не наполягати на додатковому терміні подачі заяв [97]. Отож чехословацька дипломатія була змушена піти на вимушені поступки, сподіваючись, хоча б на позитивний результат щодо «празької акції», нехтуючи наполяганням на проведенні ще одного етапу прийому заяв. Варто нагадати, що число осіб, які могли б взяти участь у додатковій подачі заяв Ф. Кураціна оцінював в 1 тисячу чоловік.

27 серпня 1947 року майор Франтішек Кураціна відправляє офіційного листа першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу у справі оптації. В листі він пояснює, що згідно протоколу до договору від 29 червня 1945 року оптаційні заяви потрібно було подати до 31 грудня 1945 року. Проте жодних органів, котрі б приймали заяви на території Закарпатської України ще не існувало. Тому, бажаючі оптувати вважали за само-собою зрозумілий факт, що заяви потрібно подавати на території Чехословаччини, адже, як мінімум до ратифікації згаданого договору, Закарпатська Україна юридично була частиною ЧСР. Після 1 січня 1946 року заяви почала приймати оптаційна комісія на чолі з Зденеком Томаном, а пізніше, згідно додаткової угоди, це почали робити місцеві органи влади. Особи, котрі подали вже заяви чехословацьким органам розуміли, що ані з юридичної, ані з логічної точки зору вони не повинні подавати заяви повторно, цього разу радянським органам. Більшість з тих, хто подавав оптаційні заяви в Празі, докладали до них оригінальні документи, і

навіть, якщо певні особи хотіли подати повторну заяви, то не могли цього зробити, оскільки дістати копію документів було складно, а місцеві радянські органи не хотіли без потрібної документації заяви приймати. Ускладнювалося питання ще й тим, що деякі представники радянських органів абсолютно безпідставно наполягали на тому, що особи народжені на території Закарпаття не мають право на оптацію, а тому приймати заяви від них взагалі відмовлялися. Коли після довгих приготувань – вказує далі Ф. Кураціна – весною 1947 року дійшло до масового переселення оптантів, І. Туряниця заявив, що пропустить тільки тих осіб, котрі подавали заяви в радянських органів влади. Ф. Кураціна просить Л. Кагановича зробити все можливе для вирішення даних проблем [103].

30 серпня майор Франтішек Кураціна знову телефонує в Москву у справі надання візи для його дружини. Посол Ї. Кашпарек запитує О. Александрова щодо цього. Радянський дипломат відповідає, що це питання не є актуальним більше, оскільки в телефонній розмові І. Туряниця повідомив, що процес переселення майже завершено і Ф. Кураціна через кілька днів може їхати додому. Ї. Кашпарек був відверто здивований і сказав, що переселення не може бути завершене, тому що питання «прямих оптантів» не вирішено досі. На це О. Александров сказав, що вирішення питання щодо «прямих оптантів» не залежить від перебування Ф. Кураціни в Закарпатській області і він може повертатися в Чехословаччину [98]. І справді, за день перед цією розмовою 29 серпня майор Ф. Кураціна був на прийомі в І. Туряниці, котрий сказав йому, що оскільки «празька акція» буде вирішена тільки через 4-5 місяців, то змісту залишатися чехословацькому представнику в Ужгороді немає. На пропозицію поїхати геть Ф. Кураціна відмовився, аргументуючи тим, що «а) чехословацька комісія може покинути територію Закарпаття тільки після розпорядження посольства ЧСР; б) переселення ще не закінчено, оскільки мінімально 300-400 родин очікує на документи, які їм відіслані з Чехословаччини, але досі не прийшли» [104]. А тим часом, 30 серпня Валеріан Зорін (з березня 1947 року заступник міністра закордонних справ СРСР, а два роки перед тим займав

посаду посла СРСР в Чехословаччині) у розмові з Ї. Кашпареком згадує про Ф. Кураціну. Зорін наголосив, що інформація є повністю приватною. Йшлося про те, що радянському дипломату стало відомо з особистих джерел, що Кураціна пообіцяв певним особам можливість оптувати чехословацьке громадянство, але за особисту винагороду. Зорін вказує, що документальних підтверджень у нього немає, але джерелам вірити можна. На це Ї. Кашпарек відповів, що про такі підозри чує вперше і якщо вони виявляться правдою, то, звісно, Ф. Кураціну буде покарано. Про це можна прочитати в листі з грифом «таємно», надісланому Ї. Кашпареком в МЗС ЧСР. Цікавим є те, що посол Чехословаччини вказує можливі причини та джерела таких чуток. Він пише, що знає про особистий конфлікт Ф. Кураціни та І. Туряниці, таким чином вважає, що Туряниця і є розповсюджувачем цієї інформації [158]. Справді, можемо припустити, що Іван Туряниця міг зателефонувати до Москви і повідомити інформацію, котра могла дискредитувати Ф. Кураціну, оскільки це відбулося одразу наступного дня після досить різкої розмови цих двох осіб.

Ф. Кураціна повідомляв в кінці серпня і про те, що деякі одружені особи не можуть переселитися через заборону І. Туряниці. Йшлося про родини, де один з членів подав заяву на оптацію в зазначений термін, а одружився в період між закінченням терміну подачі заяв та активною фазою переселення (йшлося про 1 рік, від 31 березня 1946 до 31 березня 1947 – *П.Х.*). З таких родин І. Туряниця пропускав тільки тих членів сім`ї, хто вчасно подав заяву [102].

На початку вересня серед чехословацьких дипломатичних кіл з'являється інформація про те, що внаслідок оголошення про продовження терміну прийому заяв на оптацію в газеті «Закарпатская Украина» від жовтня 1946 року на Закарпатті було прийнято ще 2 тис. заяв восени 1946 року [95]. Оголошення справді надрукували в цьому друкованому виданні, але це була, скоріш за все, неуважність редакторів, адже продовження оптації стосувалося тільки «Волинської акції», про що свідчить речення: «…переселения предусмотренного Советско-Чехословацким соглашением от 10 июля 1946» [267, с.1]. Згадка про ці «нові 2 тис. заяв» надалі ні в українських документах,

ні в чехословацьких більше не з'являється, тому вважаємо, що це були всього лиш панічні настрої дипломатів ЧСР.

19 вересня 1947 голова оптаційної комісії на Закарпатті (офіційно вона називалася – допоміжна комісія з питань оптації при ліквідаційній комісії) Франтішек Кураціна подає звіт про діяльність. В ньому, крім інформації про те, що на вимогу Туряниці про повернення в ЧСР він не реагує, майор вказує, що, як йому стало відомо, органи державної безпеки СРСР на території Закарпатської області конфісковують всі телеграми та листи в яких є документи для оптантів, котрі ті замовляють з Чехословаччини. Ф. Кураціна пише, що після перевірки даної інформації вона підтвердилась. Члени родин оптантів – продовжує майор – змушені нелегальними каналами передавати на Закарпаття потрібні документи, виготовляючи по 5 і більше копій. Щоб вирішити дану проблему, Ф. Кураціна знову просить налагодити пряме поштове сполучення. Але ще цікавішою деталлю стала нова вимога І. Туряниці, яку він висловив під час затвердження списку осіб з транспорту 15 червня. Йшлося про те, що І. Туряниця даватиме дозвіл на виїзд тільки тим членам чехословацької армії української та російської національностей, котрі вступили до лав війська перед штурмом перевалу Дукля. За словами голови облвиконкому, ті хто вступив до чехословацького війська після Дуклі не мали на це право, бо мали служити в Червоній армії, а отже не мають право і на оптацію. Проти цього Ф. Кураціна, звісно, висловив протест, сказавши, що таких умов немає в параграфі 2 протоколу до договору. На завершення звіту майор констатує, що внаслідок того, що процес оптації триває вже два роки, але ніяк не може завершитися, багато осіб, котрі ще очікують на переселення перебувають у важкому становищі: багатьох радянська влада звільнила з роботи, не отримують картки на харчування та одяг, частина оптантів потрапила до в'язниць за спробу нелегального перетину кордону з ЧСР, дехто з прикордонних районів переселений до внутрішніх регіонів Закарпатської області, дехто був змушений залишити свої будинки, а на деяких осіб навіть чиниться тиск, щоб вони відкликали свої оптаційні заяви [109].

8 жовтня 1947 року в Москві посол ЧСР Їржі Горак мав розмову з О. Александровим. Радянський дипломат повідомив, що в столицю СРСР приїздив І. Петрущак, який подав реферат щодо ходу процесу оптації. На запитання Ї. Горака, яку позицію займає місцеве керівництво Закарпатської області, О. Александров сказав, що вони вважають процес завершеним. Але МЗС СРСР не дотримується такої ж позиції, про що свідчить, за словами Ї. Горака, не сприйняття міністерством дискримінаційного принципу І. Туриниці, відносно вояків чехословацької армії [117].

10 жовтня Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини відкликає оптаційну комісію на чолі з майором Ф. Кураціною з Ужгорода назад в ЧСР. Як було вказано в листі процес оптації є, в принципі, завершено. Подальший прогрес у цій справі можливий тільки внаслідок дипломатичних зустрічей в Москві з представниками Міністерства закордонних справ СРСР. Для цих зустрічей буде виготовлено список оптантів т.зв. «Празької акції», родичів чехословацьких вояків, та т.зв. «осіб, що приїхали в гості» [145].

Процес безпосереднього переселення осіб не проходив без ексцесів. В листі Міністерства оборони Чехословаччини до МЗС ЧСР від 6 жовтня 1947 року вказано про один з таких випадків. Мова йшла про оптанта словака євангельського священика Войтєха Нітраї. Він довгий час не міг отримати дозвіл на переселення від ужгородської міліції і тільки за особистого наполягання Ф. Кураціни і С. Кубіна йому було дозволено переїзд в 22-ому транспорті 6 вересня 1947 року. По приїзду транспорту до Чопу радянські залізничники почали лякати Войтєха, що якщо прикордонники знайдуть у нього рублі, то не випустять. Священик віддав залізничникам всі гроші, котрі мав, а саме 100 рублів. Проте через кілька годин залізничники прийшли знову і сказали, що транспорт прикордонники не випускають. Тоді Войтєх продав їм трохи пшениці, яку мав з собою, аби отримати гроші на дорогу до Ужгороду. Повернувшись в місто дістав десь ще 300 рублів, приїхав назад в Чоп і віддав їх залізничникам. Тільки після цього транспорт зміг перетнути кордон. В листі вказано, що «викуп дороги» у залізничників, що є звичним явищем для

«Волинської оптаційної акції», сьогодні в меншій мірі поширився і на «закарпатську акцію» [45].

22 жовтня посол ЧСР Їржі Горак зустрівся з В'ячеславом Молотовим для перемовин щодо «Празької акції». В. Молотов вже був поінформований і висловився наступним чином: «Громадяни, про яких ви говорите, повинні були подавати заяви українським органам влади. Тому давайте з цією справою закінчимо, оскільки вона вносить занепокоєння серед населення». Ї. Горак надав В. Молотову всі аргументи і наголосив на тому, щоб він звернув увагу на попередні меморандуми щодо цього питання. В. Молотов пообіцяв розглянути справу детально ще раз, але Ї. Горак в доповіді про зустріч, підготовану для Праги, вказав: «Думаю, що В. Молотов на своїй позиції наполягатиме» [118]. 27 жовтня Ї. Горак зустрівся цього разу вже з Я. Маликом, знову наполягаючи на аргументах чехословацької влади щодо необхідності проведення «Празької акції». Я. Малик аргументи вислухав і пообіцяв звернутися цим питанням до вищого керівництва. Результату все ж не було жодного, про що свідчить факт ще однієї зустрічі Ї. Горака і Я. Малика, цього разу вже 15 листопада. І знову – безрезультатно.

28 листопада 1947 в Празі було проведено міжміністерську нараду, на котрій було підведені деякі підсумки. Доктор Вернер з Міністерства внутрішніх справ вказує, що на даний час до ЧСР було переміщено близько 6 тисяч осіб з Закарпаття. Точних чисел йому не було відомо. Проте, далі мова пішла про категорії осіб, яким дозвіл на переселення досі не було видано: 1) вояки і члени їх родин – 1000-1200 осіб; 2) близько 100 оптантів чехів, заяви котрих були в Міністерстві внутрішніх справ в Празі вирішені позитивно; 3) група близько 600 чоловік, переважно словаків, заяви яких разом з документами взяв з собою майор Ф. Кураціна на Закарпаття, де вони і залишилися. Вони не були розглянуті Прагою; 4) особи, які поїхали в гості до закриття кордонів. Разом з тим, в січні 1946 року доктор Зденек Томан віддав близько 3 тисяч заяв (маються на увазі «прямі оптанти» чи т.зв. «Празька акція») доктору Поповичу, чиновнику Закарпатської України. Вони були відіслані до Києва. Нарада була

завершена рішенням, що матеріали з Києва потрібно повернути, оскільки тільки на основі них можна реконструювати списки осіб «Празької акції» [148]. Отже, можна констатувати, що на осінь 1947 року на території Закарпатської області все ще залишалося до 5 тисяч осіб, котрі повинні були отримати право на переселення, але через численні суб'єктивні фактори не мали змоги оптувати.

Згідно положень Протоколу до Договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 українцям та росіянам з Чехословаччини було надано право на переселення до Радянського Союзу. Загалом було переселено 3845 осіб, а безпосередній процес з невеликими виключеннями співпав з «Волинською оптацією». Справа в тому, що бажаючих оптувати громадянство СРСР, за договором про Закарпатську Україну було менше, ніж осіб, що хотіли переселитися в Чехословаччину. Тому було прийнято рішення про додаткову оптаційну акцію в рамках «Волинської оптації» за договором від 10 липня 1946 року. Оптанти, які прибули до весни 1947 року ідентифікувалися як репатріанти з ЧСР. Всі інші, а це переважна більшість, були переселені на Волинь [337; 346].

Офіційно, як було вказано в звіті міністерства праці і соціальної опіки Чехословаччини в 1950 році, згідно протоколу до Договору між ЧСР та СРСР про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року, із Закарпаття в Чехословаччину було переселено 5 377 осіб [164, арк.17]. Радянсько-чехословацька угода про кінцеве розв'язання майнових та фінансових питань, пов'язаних з приєднанням Закарпатської України до Української РСР була підписана аж 8 січня 1958 року. Майже через півстоліття громадяни Чехії, предки яких залишили майно на Закарпатті отримали шанс дістати грошову компенсацію до 2 млн. крон [238, с.283]. Проте, багато хто не зміг отримати відшкодування, оскільки в законі було обумовлено, що отримати гроші може тільки власник чи його діти. В 2015 році група депутатів чеського парламенту запропонувала розширення новели законопроекту в питанні одержувачів на внуків та осіб, записаних у заповіті [338].

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що процес оптації проходив

з численними труднощами, як на дипломатичному полі, так і, безпосередньо, в ході переселення. Радянський Союз створював постійні перешкоди у реалізації оптації, починаючи від етапу прийому заяв і закінчуючи останніми переселенцями. В першу чергу винні у затягуванні та ускладненні процесу місцеві органи. Вважаємо, що основною причиною цього було те, що вся вертикаль влади Радянського Союзу (від місцевих органів до московських урядовців) бажала мінімізувати кількість політичних емігрантів українців і росіян, що хотіли скористатися можливістю набути чехословацьке громадянство. Для цього був зроблений основоположний крок: в момент прийому заяв СРСР «міняє правила гри», подавати заяви з січня 1946 можна лише в радянські органи влади. Це і стало переломним моментом, адже в результаті переселитись змогли тільки такі особи. Так звана «Празька акція», оптація осіб, що подавали заяви чехословацьким органам, не була доведена до кінця.

РОЗДІЛ IV. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ МІЖ ЧСР ТА СРСР

4.1. Добровільна та примусова репатріація з Чехословаччини

Репатріація – (від. лат. Repatriate – повернення на батьківщину) процес повернення на батьківщину з поновленням громадянських прав, військовополонених та цивільних осіб, які під час війни опинилися за межами своєї країни чи перебували тривалий час поза батьківщиною. Після Другої світової війни постала проблема повернення численної кількості осіб, що знаходилися на території німецьких окупаційних зон, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та інших країн. Вона була закріплена вперше в матеріалах засідання Кримської (Ялтинської) конференції керівників трьох союзних держав – США, Великобританії та СРСР (4-11 лютого 1945 року). На ній було підписано «Угоди між союзними державами у справах військовополонених та цивільних осіб цих держав», де вказувалася необхідність репатріації громадян даних країн [180, с.275-279].

Згадана тема у радянській історіографії не піднімалася, оскільки побутувало твердження, що всі радянські громадяни, які за різних обставин і причин опинилися в роки Другої світової війни поза межами СРСР, одразу ж після закінчення війни повернулися на Батьківщину. Питання ж про те, що репатріація досить часто носила примусовий характер, взагалі не розглядалося. Репатріація радянських громадян після війни відноситься до примусових міграцій населення не тому, що ніхто не хотів повертатися, її примусовий характер зумовлено ялтинськими угодами, що принципово ігнорували індивідуальне волевиявлення [348].

До 1 липня 1952 г. було репатрійовано 4 305 035 радянських громадян, серед яких 42 706 чоловік з Чехословаччини. Активна фаза репатріації тривала до 1948 року включно, потім кількість переміщених різко йде на спад [345]. Від примусової репатріації, згідно Ялтинського договору, звільнялися дві

категорії осіб, котрі були на 22 червня 1941 року громадянами СРСР: 1) бессарабці і буковинці, що оформили румунське громадянство (таких було близько 4 тисяч); 2) жінки, що вийшли заміж за іноземців і мали від них дітей (таких на початок 50-тих. рр. було близько 30 тис.). На тій же Ялтинській конференції було прийнято рішення вважати громадянами СРСР осіб, що проживали в Радянському союзі до 1 вересня 1939 року. Таким чином, дослідник Земсков ділить репатріантів на дві групи: т.зв. «східняків» – осіб, що проживали на території СРСР до 1 вересня 1939 року, та «західників» – жителів Західної Молдови, Західної Білорусі, Західної України, Прибалтики і Північної Буковини. Дотримуючись класифікації російського вченого, все ж, пропонуємо жителів Закарпаття (Підкарпатської Русі) віднести до окремої категорії, оскільки вони, навіть формально, не були до січня 1946 року громадянами СРСР.

Процес репатріації тісно пов'язаний з іншими міграційними процесами, що відбувалися на території Закарпаття починаючи з 1945 року. Зокрема з процесом оптації (добровільного вибору громадянства), що регламентувався протоколом до договору між Закарпатською Україною та Чехословаччиною від 29 червня 1945 року. Реальний перебіг цих процесів був суперечливим та складним. Паралельно з безпосереднім виїздом осіб, що обрали чехословацьке громадянство, відбувався зустрічний рух – повернення на батьківщину закарпатців, котрі вимушено виїхали в чеські та словацькі землі після окупації Підкарпатської Русі Угорщиною в 1938-1939, чи виїхали з різноманітних причин на територію Чехії, Моравії та Словаччини ще раніше. Офіційна радянська система обліку в 1945-1948 роках всіх їх віднесла до категорії «репатріантів». Основна група з них, звісно, були закарпатці – колишні в’язні нацистських концтаборів, чи особи, примусово вивезені під час війни на роботу в Німеччину та інші країни гітлерівського блоку [217, с.385].

Проте, надзвичайно цікавим в контексті репатріації з ЧСР є, згадуваний в попередньому розділі лист від 5 жовтня 1945 року за підписом Зденека Томана, адресований голові Народної ради Закарпатської України Івану Туряниці. Суть

листа зводиться до наступного: «В Чехословацькій республіці, переважно в Богемії, осіли громадяни Закарпатської України. Правдоподібно, що вони бояться радянського режиму і вважають, що зможуть в Чехословаччині торгувати нелегально («на чорно») і розвивати так зване «спекулянтство». Є між ними і лікарі, переважно єврейського походження. Думаю, що ми маємо вести себе згідно чехословацько-радянської угоди і тільки тих громадян Закарпатської України залишити в Чехословаччині, котрі мають словацьку чи чеську національність. Скоріш за все між тими особами теж будуть люди, котрі підлягають кримінальному переслідуванню у Вас, а тому було би добре, якби ти мені надіслав імена осіб, котрих особливо бажаєте для видачі. Я говорив товаришу Носкові (міністр внутрішніх справ ЧСР – *П.Х.*), що радянська влада могла б вважати за неприятельський акт, якби ми дозволили громадянам Закарпатської України проживання на нашій території, тому маємо намір спіймати громадян Закарпатської України та передати їх Вам» [5, арк.1]. Скоріш за все, мова йде не про звичайних громадян, а про так званих «політично неблагонадійних» втікачів з території Закарпатської України. Це перша згадка про можливість примусової репатріації та, водночас, сигнал, що процес буде толеруватися чехословацькими органами влади.

Перший транспорт репатріантів з Чехословаччини, яких І. Вовканич вважає оптантами, прибув у складі 97 чол. у Закарпаття 11 грудня 1945 року. Згідно супроводжувального листа, що знаходиться у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), від 4 грудня 1945 р., котрий був виданий Комітетом громадян Закарпатської України в Празі, репатріанти їдуть «на все» (тобто назавжди –*П.Х.*) в Закарпатську Україну «везучи зі собою весь свій рухомий маєток згідно договору з дня 29 червня між правительством ЧСР та СРСР» (збережено мову оригіналу – *П.Х*). Варто вказати дещо про дану організацію, котра займалася багатьма речами, пов’язаними з проблемою репатріації. Ще 8 травня 1945 року в Празі було засновано так званий Національний комітет Закарпатських українців. Він виник на базі підпільної організації «Совітська військова організація» (СВО), котра діяла в роки

німецької окупації в Празі. Засновником Національного комітету Закарпатських українців став Юрій Гривняк [264, с.38]. В часи Підкарпатської Русі навчався в Торгівельній академії в Мукачеві, в 1935 році закінчив учительську семінарію і був направлений учителем і село Кібляри. Там долучається до активного громадсько-політичного життя, засновує товариство «Просвіта», театральний гурток, працює з молоддю. Після служби в армії повертається в 1938 році учителює в с. Глибоке, а після окупації Карпатської України потрапляє до угорського концентраційного табору Вор'юлопош. Після звільнення втікає до Братіслави, а згодом до Праги, де навчається в Українському вільному університеті та стає активним антифашистським діячем у складі СВО [265, с.23-24]. Отже, напіввійськова партизанська організація Національний комітет закарпатських українців, щоб не бути роззброєною і відправленою в СРСР, вже 12 травня 1945 року реєструється в Центральному комітеті Праги під назвою Національний комітет карпатських українців. Одним із пунктів програми її діяльності зазначалося: «підготовка й організація повернення окремих осіб додому». А вже 12 червня, за порадою НРЗУ, організацію було перейменовано в Комітет громадян Закарпатської України (КГЗУ). 18 липня делегація комітету відвідала посла СРСР Валеріана Зоріна. Юрій Гривняк наголосив йому, що він ще 19 листопада 1938 року виступав за приєднання Закарпаття до СРСР. Організація поставила собі за мету сприяти посольству в організації добровільної репатріації закарпатських українців. Як єдина легально діюча організація українців на Чеських землях, комітет оголосив себе спадкоємцем всіх українських організацій, що діяли в ЧСР до 1945 року [264, с.38]. У питаннях репатріації КГЗУ працювало в тісній співпраці з Народною радою Закарпатської України. Комітет навіть отримав від НРЗУ 83 200 крон на свою діяльність [264, с.39].

У Празі в 1945 році було арештовано і примусово репатрійовано організацією «СМЕРШ» цілий ряд діячів Карпатської України та ОУН. Одного з перших ще 15 травня арештували і переправили в Лефортівську в'язницю Августина Волошина. Ю. Гривняк розповідав академіку М. Мушинці, що він,

знаючи ситуацію в Празі, кілька разів попереджав свого професора УВУ А. Волошина, щоб він емігрував на захід. Проте президент Карпатської України категорично відмовився, будучи переконаним, що чехословацькі і радянські органи залишать його в спокої. Він, мовляв, антирадянської політичної роботи не проводив, а навпаки, створенням Карпатської України заклав підвалини для Закарпатської України [264, с.40]. Згодом, така ж доля спіткала С. Клочурака, Ю. Перевузника, М. Долиная, В. Бірчака та багатьох інших [233, с.62-63]. Володимира Бірчака, на відміну від попередньо вказаних осіб, було відправлено в Мукачево, а не літаком до Москви [231, с.328]. Вважаємо це першим проявом політично-вмотивованої, незаконної примусової репатріації закарпатців з Чехословаччини.

Комітет громадян Закарпатської України робив значні зусилля, щоб повернути членів уряду Карпатської України. КГЗУ звернувся до уряду ЧСР, щоб він, в зв'язку з судовим процесом над колаборaційним урядом, вимагав повернення цих діячів як важливих свідків. Спроби були, звісно, невдалими. Проте, комітетові вдалося врятувати від примусової репатріації відомого професора Івана Панькевича [264, с.39].

1 вересня 1945 року Юрій Гривняк став співробітником відділу Уповноваженого НРЗУ в справах соціальної опіки з питань громадян Закарпатської України в Чехословаччині. На цій посаді він установив тісний контакт з представником уповноваженого РМ СРСР у справах репатріації підполковником І. Дєєвим. Кожен репатріант отримував від комітету довідку про політичну «благонадійність», що забезпечувало йому відсутність зайвих запитань з боку НКДБ після повернення на Закарпатську Україну. Активну роботу по репатріації земляків КГЗУ проводив до кінця 1945 року. В 1946 його діяльність була направлена, переважно, на допомогу закарпатцям воякам 1-го Чехословацького корпусу, а з 1 січня 1947 року діяльність комітету була припинена і його офіційно розпущено, «оскільки комітет виконав всі завдання, що стояли в програмі його діяльності» [264, с.39]. КГЗУ виконав важливу роботу на перших етапах проведення процесу репатріації, особливо з

гуманістичної точки зору, видаючи довідки, котрі могли врятувати осіб від переслідування органів державної безпеки СРСР.

Вже з початку 1946 року відправкою репатріантів з Чехословаччини займався представник Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справі репатріації в ЧСР (січень-липень 1946 р. – підполковник Дєєв, з серпня 1946 р. – підполковник Кувиркін) через радянський збірний пересильний пункт (табір) №301 у Празі [217, с.385].

В той же час, в доповідній записці начальника відділу контррозвідки «СМЕРШ» підполковника Овчіннікова за 7 січня 1946 року, вказано, що в грудні з Чехословаччини прибули 600 емігрантів, в тому числі членів КПЧ з Англії [170, с.706]. Вважаємо це число перебільшеним, з метою прикрасити ситуацію перед керівництвом.

Із загальної чисельності репатріантів з Чехословаччини виділяють ще два транспорти – 10 січня та в березні 1946, осіб в яких можна класифікувати як оптантів, або добровільних репатріантів. З'ясувати точніше, наразі, не є можливим. Проте, професор І. Вовканич вказує на одну особливість, що радянські органи, котрі займались репатріацією, зазвичай, позначали в супровідних листах по кожному транспорту дані про репатріантів. Часто, це означення їх як «радянських громадян Закарпатської України, звільнених військами Червоної Армії» чи «особи вивезені гітлерівцями на роботу в Західну Європу», котрих везуть через збірно-пересильний пункт в Празі. У випадку цих двох транспортів вказано тільки про «репатріантів з ЧСР у Закарпатську Україну» [217, с.385-386].

28 травня 1946 року підполковник І. Дєєв звертається до міністра внутрішніх справ ЧСР Вацлава Носека з приводу репатріації до СРСР. Він повідомляє В. Носека, що в інтересах Чехословаччини та Радянського Союзу, аби радянські громадяни, що перебувають на території ЧСР були якнайраніше репатрійовані на батьківщину. Тому, І. Дєєв просив міністра МВС, щоби той віддав наказ народним комітетам та Корпусу національної безпеки (SNB) (служба безпеки Чехословаччини – *П.Х*), аби вони провели в період з 1-го по

10-червня 1946 року в округах своєї діяльності операцію по виявленню, затриманню і доставці на збірно-пересильний пункт в Празі тих громадян СРСР, котрі неправомірно перебувають на території Чехословаччини. Він також наголошував, що репатріації підлягають громадяни СРСР військові злочинці, або ті, що порушили чехословацькі закони і знаходяться у в'язницях республіки. В той же час, не підлягають репатріації особи, котрі емігрували в ЧСР до 1939-1940 років, і ті, що мають дійсні закордонні паспорти з візами, виданими після війни [151].

Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини «відповідально» поставилося до акції виявлення і примусової репатріації закарпатців. Справді, бачимо, що найбільша кількість репатрійованих осіб (крім перших транспортів, котрі, як зазначалося, могли складатися з добровольців – *П.Х.*) припадає на період з кінця травня до початку серпня 1946 року (див. Додаток Д.). Цікавий випадок, котрий характеризує ставлення органів влади ЧСР до прохання І. Дєєва, стався весною 1946 року. До міністерства внутрішніх справ надійшов лист від Центральної соціальної служби міста Прага. В ньому йшлося про те, що в притулках та будинках сиріт чехословацької столиці перебуває ряд дітей, котрі походять родом з Підкарпатської Русі. «Серед них є частина дітей – вказано в зверненні, котрі мають ментальні вади розвитку, тобто розумову відсталість. Про них потрібно буде піклуватися дуже довгий час». Соціальна служба запитує в МВС, як діяти, якщо ці діти будуть визнані громадянами СРСР і чи підлягатимуть вони репатріації [154]. МВС, очевидно, звернулося за інструкціями до Міністерства зовнішніх справ. Відповідь надійшла акурат в день початку операції, про яку просив уповноважений з питань репатріації радянський підполковник І. Дєєв, а саме 1 червня 1946 року. МЗС відповів: «Про дітей української національності, без огляду на їх стан здоров'я, міська адміністрація Праги зобов'язана повідомити радянське репатріаційне відомство, з метою їх подальшої відправки до СРСР» [153].

Операцію по виявленню радянських громадян службі безпеки Чехословаччини в певних населених пунктах було проводити досить легко,

оскільки ще з початку 1946 року проходили описи проживаючих громадян української і російської національностей. Так, в місті Моравска Тршебова та трьох навколишніх селах, станом на 9 квітня 1946 року проживало 23 вихідця із Закарпатської України. Навпроти кожного прізвища особа ставила свій підпис [155].

Були випадки, коли під час «червневої операції спецслужб ЧСР» чехословацькі організації ставали на захист вихідців із Закарпаття. Наприклад, 6 червня Кооперативний союз чеських землеробів в Празі надіслав листа до Міністерства землеробства Чехословаччини, а воно, в свою чергу, переправило його до Міністерства внутрішніх справ. Йшлося про те, що «російські органи збирають осіб з колишньої Підкарпатської Русі для того, щоб їх репатріювати». Вказано, що ці особи подали оптаційні заяви, на які досі немає відповіді. Союз землеробів просить не відсилати цих людей до СРСР, бо «вони працюють в землеробстві на чеських земля, де катастрофічно не вистачає робочої сили, тому ці особи є незамінними» [152].

Ще одне окреме додаткове рішення щодо репатріації було прийняте для Словаччини відділом внутрішніх справ у Братиславі 13 травня 1947 року. Згідно нього, всі особи української та російської національностей, котрі виїхали з Росії після 1940 року, з України після 1939 року та із Закарпатської України після 1938 року, і перебувають на території ЧСР без особливого дозволу СРСР, повинні бути відправлені до репатріаційної комісії в Прагу для подальшої відправки на батьківщину [167]. Вважаємо, що у випадку Закарпаття, хронологічну планку знижено до року Віденського арбітражу через питання вихідців з Карпатської України, щоб цих «ворожих для радянської системи елементів» репатріювати.

Загалом, згідно зі звітом обласного відділу у справах репатріації виконавчого комітету Закарпатської обласної Ради, на 1 січня 1948 року з Чехословацької республіки в Закарпаття прибули 1973 репатріанти [21, арк. 4]. Ми проаналізували детально списки транспортів і отримали наступні дані. Загальна чисельність поїздів з 11 грудня 1945 по 15 грудня 1947 року склала 39.

Основна маса репатріантів була перевезена в 1946 році – 1657 чоловік. В 1945 році – 111 чоловік, та в 1947 – 205 осіб. За статистичними даними станом на період з 1 січня по 1 жовтня 1948 року в Закарпатську область додатково ще прибули з Чехословаччини 113 чоловік [24, арк. 14]. Таким чином, загальне число осіб, що офіційно іменувались репатріантами з Чехословацької республіки та прибули в Закарпатську область у період з грудня 1945 року по жовтень 1948 року складає 2086 чоловік. Пропонуємо таблицю для унаочнення даних по всіх транспортах з 1945 по 1948 роки (див. Додаток Д.) [12, арк. 1-293]. З них: чоловіків – 1163, жінок – 895, дітей – 344. Крім того, із загально числа осіб тільки 37 чоловік були у віці від 55 і вище, відповідно – 1705 працездатних осіб обох статей [21, арк.11], [24, арк.7]. Загальне число репатріантів, що повернулися в область станом на 1 жовтня 1948 року становить 21086 осіб, таким чином репатріанти (в тому числі і оптанти) з Чехословаччини – це всього близько 10 % від загальної кількості [24, арк. 13].

Після приєднання Закарпаття до Радянської України відповідальним за роботу по прийому репатріантів був Обласний відділ соціального забезпечення. З 1 квітня 1946 року створений відділ в справах репатріації при облвиконкомі. На відділ покладалися наступні функції: прийом, облік, надання допомоги репатріантам з питань працевлаштування, матеріального забезпечення, медичного та культурного обслуговування, забезпечення пенсіями, паспортизації, та ін. [8, арк.38]. Згідно постанови Ради міністрів УРСР та ЦК КПУ від 22.10.1953 № 161-17с, відділ репатріації при РМ УРСР та обласні відділи репатріації при виконкомах Обласних рад депутатів трудящих ліквідовувались з 1 березня 1953 року [7, арк.42]. Все ж, більшість репатріантів з Чехословаччини прибула протягом 1945-1948 років, тому автор акцентує увагу саме на даних хронологічних межах.

В 1947 році, на відміну від попередніх років, серед списків репатрійованих з’являюся особи, навпроти прізвищ яких від руки дописано «сбежал с пути», «сбежал на станции в Чехословакии», «не прибыл», «отстал по дороге…» тощо. В середньому на кожен другий транспорт нараховувалось

кілька таких осіб. Серед репатріантів були також і особи, котрі були, скоріш за все, насильно відправлені до СРСР, оскільки їх затримали органи держбезпеки Чехословаччини за нелегальний перетин кордону. Щодо таких відділ у справах репатріації на станції Чоп складав акти та направляв доповідні записки управлінню УМВС в Закарпатській області. Осіб передавали в руки представників управління Міністерства внутрішніх справ. Проте не всі люди, котрі були «впіймані» чехословацькою владою і передані в збірно-пересильний пункт для подальшої відправки в СРСР потрапили в руки радянських каральних органів. Зокрема, 12 лютого 1947 року, в листі до в.о. начальника відділу репатріації облвиконкому Белловича, капітан Анісімов, повноважний представник СРСР в справах репатріації в Чехословаччині, писав, що передає разом з репатріантами двох осіб, котрі нелегально перетнули кордон – громадян В. Кость і І. Бабич [19, арк.12]. В акті прийому репатрійованих громадян з Чехословаччини, складеному на станції Чоп 14 лютого того ж року, вказано, що в.о. начальника Белловичем прийнято 28 чоловік як репатріантів, за виключенням громадян В. Кость та І. Бабич. Громадянина І. Бабич було передано органам МВС, а, щодо громадянина Кость Василя, то в акті «скромно» вказано, що він залишився на території Чехословаччини [20, арк.13]. Оскільки, з Праги він виїхав, про що свідчить лист Анісімова, то найвірогідніше – йому вдалось утекти з потягу. Цікавим в цьому аспекті є список репатріантів радянських громадян, які нелегально перейшли кордон і були направлені в СРСР в 1947 році, проте під час повернення втекти з транспорту по дорозі. Таких в списку міститься 27 осіб (17 чоловіків та 10 жінок). Середній вік «подвійних втікачів» – 25 років, наймолодшій особі Лупину Юрку з села Сімер було всього 14 років, десять чоловік були віком до 20 років, а найстаршій особі – Добряковій Александрі Павлівні було 77 років [20, арк.174]. Отже, репатріація до Закарпаття не була цілком добровільним явище і характеризувалася особливостями, такими як: нелегальний перехід кордону, втеча з транспортів тощо. В 1946 році ці явища не набули ще значного поширення, натомість, в 1947 році вони стають досить частими. Можемо

пояснити це тим, що жителі Закарпатської області, розуміючи не найкращі тенденції, котрі вносило в суспільний устрій радянське правління передавали занепокоєння особам, що перебували в Чехословаччині. Не виключено, що інформація могла поступати і від вже репатрійованих осіб, що призвело до чисельного зменшення бажаючих повертатись в Закарпаття чи, навіть, втеч та нелегальних перетинів кордону.

Незважаючи на те, що велика кількість репатріантів з Чехословаччини уже прибула в Закарпаття, обласний виконавчий комітет тільки 10 липня 1946 року видає рішення, щодо утворення комісій по прийому та влаштуванню репатрійованих. Згідно даного рішення на протязі п’яти днів голови окружних та міських виконкомів були зобов’язані утворити комісії по прийому та влаштуванню осіб, які на підставі права оптації прибувають на територію Закарпатської області. Крім того, комісії були зобов’язані взяти на облік нерухоме майно (землю та будівлі) громадян, які оптували чехословацьке громадянство і одержали право на виїзд до ЧСР. Комісіям було заборонено самовільно розпоряджатися цим майном (крім видачі ордерів на квартири в містах). Встановлювалось також, що дане майно є державною власністю, котра призначалась для подальшого забезпечення громадян, що прибували на підставі права оптації на територію Закарпатської області [11, арк.4]. Ще раніше, в травні 1946 року Закарпатський облвиконком видає рішення «Про заходи по прийому, обліку трудовому влаштуванню, матеріальної допомоги репатрійованим радянським громадянам». Згідно даного рішення виділено 23 850 крб. на матеріальну допомогу «гостропотребуючим репатрійованим громадянам» в сумі, що не перевищує 300 крб. на одну особу [11, арк.2]. Це рішення стосувалося усіх громадян, що підлягали репатріації, в тому числі насильно вивезених з території Закарпаття. Як бачимо, облвиконкомом щодо репатрійованих осіб з Чехословаччини було видане окреме рішення, в документі бачимо чітку специфікацію: питання майнового перерозподілу стосується конкретно осіб, котрі прибували згідно процесу оптації, що регламентувався протоколом до радянсько-чехословацького договору від 29

червня 1945 р. Натомість, грошова допомога в розмірі 300 крб. особам, які прибували з Чехословаччини за процесом оптації передбачена не була. Факти видачі матеріальної допомоги сім'ям оптантів-репатріантів з Чехословаччини існували, але передбачалися окремими рішеннями обласного виконавчого комітету, як це було у випадку кількох сімей з села Великі Лучки. В рішенні про видачу їм коштів в розмірі 100 крб. на особу було вказано, що дана сума виділена з позабюджетних коштів фонду «Допомоги жертвам фашистського терору» [11, арк.10]. Таким чином, хоч вони і були офіційно в документах вказані під означенням «репатріанти», проте не були забезпечені всіма тими ж правами і можливостями, що й репатріанти з інших країн. Це підтверджується, зокрема, довідкою виданою обласним відділом у справах репатріації громадянці Кулчар-Фенчак Олені Антонівні в тому, що її заява про надання грошової допомоги не може бути задоволена, оскільки вона прибула в Закарпатську область не в порядку репатріації, а в порядку оптації [18, арк.126]. Ця проблема «дійшла» в кінці 1947 року (фактично на завершальній стадії переселення) навіть до Москви. З приводу даного питання відділ у справах репатріації закарпатського облвиконкому 18 грудня 1947 року звернувся до представника уповноваженого Ради міністрів СРСР в справах оптації в Чехословаччини підполковника Панова. Зокрема, в зверненні вказано, що на основі Постанови Ради міністрів УРСР репатрійовані радянські громадяни з таких країн як Франція, Болгарія і Румунія при їх поверненні в область мають відповідні пільги, але про репатріантів з Чехословаччини нічого у всіх постановах не сказано. На запит закарпатського відділу по справам репатріації до відповідного вищого за підпорядкуванням відділу при Раді міністрів УРСР отримано відповідь, що особи переселені з Чехословаччини не можуть претендувати на пільги, оскільки вони не є репатріантами, а належать до категорії переселенців. В свою чергу, після звернення до відділу у справах переселенців Ради Міністрів УРСР отримано відповідь, що ці особи є не переселенцям, а репатріантами [20, арк.93]. Як бачимо, радянські органи влади на республіканському рівні не хотіли брати на себе відповідальність за

подальшу доля майже 2 тисяч осіб переселених з Чехословаччини в Закарпатську область протягом 1945-1947 років. Виникає враження, що чіткого розмежування між оптантами, що переселялись згідно договору від 29 червня 1945 року та репатріантами з Чехословаччини навмисно проведено не було, проте, бачимо, що в важливих для влади питаннях, як от фінансове, розділення на оптантів та «інших переселенців», все ж, відбувалося. Це може свідчити про дегуманізований характер радянської «бюрократичної машини».

Щодо влаштування репатрійованих громадян на роботу, то в доповіді від 15 лютого 1947 року, поданій представнику уповноваженого Ради міністрів СРСР у справах репатріації з Чехословаччини, йшлося про те, що репатрійовані громадяни влаштовуються на роботу в більшості випадків в одноосібні господарства своїх батьків і родичів. Репатріанти, що звертаються по допомогу з питань влаштування на роботу, влаштовуються обласним відділом репатріації чи окружними/міськими виконкомами по спеціальності (в швейно-взуттєві фабрики, трест столових і ресторанів, вугільне шахтоуправління, автомобільний трест, авторемонтні контори та ін.). Влаштування на роботу ускладнене тим, що в грудні 1946 року обласне бюро по набору і розподілу робочої сили було ліквідовано і в даний час – далі вказано в доповіді – в області немає організації, яка б планомірно займалась обліком та розподілом робочої сили. Ще гірші справи з наданням житла особам, котрі не мають рідних. Міста області настільки переповнені, що органи житлового управління не в змозі забезпечити всіх квартирами, тому репатріанти повинні підшуковувати собі житло в приватному секторі, що є значно дорожче, і вони на це нарікають. Покращення положення можна очікувати тільки після виїзду оптантів до Чехословаччини – йдеться в доповіді. Тим репатріантам з Чехословаччини, котрі гостро потребували матеріальної допомоги, станом на лютий 1947 року було видано загалом 69 тис. карбованців в розмірі до 300 крб. на одну особу. Таких репатріантів було 438 чоловік [18, арк.28].

За офіційними даними, з числа чехословацьких репатріантів, котрі приїхали в область у 1945-1948 рр., в промисловості були працевлаштовані 544

особи, в сільському господарстві – 551 особа та в інших організаціях та установах – 94 репатріанта [21, арк.11; 24, арк.15]. Проте, про «сухість» офіційної радянської статистики в плані реального відображення соціалістичної дійсності можемо судити по листі Матяш Івана Васильовича, бригадира Хустського хлібозаводу, котрого він відіслав 17 січня 1948 року до відділу соцзабезпечення міськради Хуста. В ньому вказано, що Іван Васильович народився в сім'ї бідного робітника, що складалася з 6 осіб. Не знайшовши роботи на Підкарпатській Русі, він в 1927 році виїхав до Чехії, де влаштувався на хлібозавод. Пропрацював там до 1946 року і повернувся в СРСР як репатріант. Влаштувавшись бригадиром хустського хлібозаводу, за свою зарплатню він не може прогодувати, навіть, свою родину з двох осіб, тому просить виділити йому матеріальну допомогу [22, арк.13].

Одним з найважливіших питань функціонування сталінської радянської системи була так звана «робота на ідеологічному фронті». Громадське і політичне життя мало бути підпорядковане ідеології, а, найголовніше, в ньому повинні були брати участь всі верстви суспільства. Звичайно, нагоду показати «демократизм» політичної сфери життя в Радянському Союзі партія не могла проґавити. Тому завідувач відділу у справам репатріації закарпатського облвиконкому отримує в лютому 1947 року листа-вказівку з Києва від республіканського керівництва, про те, що «включення в списки виборців репатріантів має велике значення» [17, арк.2].

Цікавим щодо питання національного складу репатріантів є доповідь мукачівського відділу по державному забезпеченню і побутовому влаштуванню сімей військовослужбовців, подана до відділу у справах репатріації облвиконкому 29 червня 1946 року. В ній подаються відомості, зокрема, що з загальної кількості репатріантів (не лише з Чехословаччини) приблизно 75 % виїхало, найбільше до ЧСР, таким чином в Мукачеві залишилось близько 800 осіб. Частина осіб, що залишились намагається «пристосовуватися до радянського устрою і брати участь у відновленні народного господарства», проте в іншої частини прагнення направлені на виїзд з території СРСР закордон

(на жаль, співвідношення цих частин у кількісних показниках не вказано – *П.Х.*). Також зазначено, що близько 95 % всіх, хто повернувся – єврейської національності. Більшість осіб відноситься до «суспільно-політичного життя взагалі індиферентно». Вказано, що: «громадськість не проявляє особливу прихильність до тієї частини репатрійованих, котра не бажає, чи згідно свого станового походження, не в змозі пристосовуватися до радянської влади» [15, арк.32-33]. Натомість, згідно офіційних даних довідки, поданої під грифом «секретно», відділом репатріації обласному комітету КП(б)У бачимо інші відомості. Із репатрійованих в область з Чехословацької республіки за національністю: українців – 1816 чол., чехів – 67, угорців – 36, євреїв – 31, словаків – 23, росіян – 10, три румуна та по дві особи, відповідно, латишів та ромів (в довідці – циган – *П.Х.)* [18, арк.215] . Про переважаючу чисельність єврейського населення серед репатріантів та їх «незначну участь у суспільно-політичному житті» бачимо відомості також у звіті відділу державного забезпечення при окружному виконкомі в місті Ужгороді, поданому до відділу у справах репатріації [15, арк.22].

Отже, кількість осіб репатрійованих з Чехословаччини до Закарпаття в 1945-1948 роках становила 2086 чоловік, або 10 % від загального числа репатріантів. Репатріація була складна та суперечлива, оскільки пересікалася з такими міграційними процесами як оптація та нелегальний перехід кордону. Загалом, до літа 1946 року можна говорити про переважно добровільний характер репатріації. На початку червня відбулась чехословацька репатріаційна 10-денна акція, внаслідок якої кількість примусово репатрійованих суттєво зросла. З початком 1947 року почастішали випадки примусової репатріації, особливо вона стосувалися осіб, що нелегально перебували на території Чехословаччини – нелегальні втікачі чи особи котрим відмовили в праві оптації (таких нараховувалося майже 3 тис. осіб). Щодо чіткого розмежування процесів чехословацької репатріації та оптації, то це питання потребує детальнішого вивчення і ми плануємо розглянути його в подальших розвідках. Для цього вважаємо за потрібне дослідити фонд «Міністерство внутрішніх справ – новий

реєстр» (Ministerstvo Vnitra – Nova Registratura), що знаходиться в Національному архіві Чеської республіки в місті Прага. Щодо національного складу репатріантів, то офіційні дані твердять про переважаюче число українського населення, проте кілька документів, навпаки, вказують на переважання єврейського елементу. Підводячи підсумок, варто зазначити, що офіційні джерела радянської доби (в тому числі і з питання процесу репатріації), звісно, повинні піддаватись критичному аналізу та «перехресним» компаративним підходом зіставлятись з іншими видами джерел, що, в свою чергу, має хоч трохи мінімізувати суб’єктивність висновків.

4.2. Міграційні процеси, пов’язані зі встановленням чехословацько-радянського кордону

За словами представників сучасної історіографії, border studies (дослідження пограниччя – borderlands) є вдячним полем для мікроісторичних досліджень. Ці дослідження аналізують впливи межового становища та кордонів на населення по обидва боки кордону. Особливий інтерес викликає питання, яким чином зміна кордонів впливає на населення. Тихі провінційні містечка можуть перетворитися на жваві торгівельні й транспортні пограничні пункти. З іншого боку, встановлення нових кордонів розділяє колись взаємопов’язані політичні та економічні комунікаційні простори та життєсвіти. В Центральній та Східній Європі XX століття такі процеси були особливо частими, й нерідко їх супроводжували добровільні та примусові переселення й «етнічні чистки» [275, с.52].

Невдовзі, після ратифікації договору між ЧСР та СРСР про Закарпатську Україну, Радянський Союз закрив кордони. З 1945 року на західному кордоні СРСР починає формуватися «велетенська дикунська споруда з вишок, багатоярусного колючого дроту, слідчих смуг, електросигналізації, КПП, застав, комендатур, патрулів, постів та вівчарок» [251, с.52]. Створення штучного бар’єру стало перепоною для тисяч людей по обидва боки прикордонної смуги, а сотням, на довгі роки, змінило звичний хід життя.

Процес переміщення осіб через умовний кордон Словаччини і Закарпаття розпочався з моменту закінчення бойових операцій в Східній Словаччині, тобто з початку 1945 року. Значна кількість осіб отримала нагоду приїхати з Чехословаччини на колишню найсхіднішу частину республіки вперше після гортіївської окупації та шести років угорського правління. Переважно, причини приїзду були побутовими: їхали в гості до родичів, друзів, провідати рідних та близьких, забрати рухоме, або поглянути на своє колишня нерухоме майно, чи поселитися знов. В чехословацьких добових документах таких осіб названо

«návštěvníci» (з чес. návštěva –відвідини, візит) , тобто «ті, що приїхали в гості», чи «візитери». Пропонуємо, для полегшення розуміння, в подальшому розгляді вживати відносно них саме термін «візитери».

Вперше цих людей чехословацька влада згадала на початку січня 1946 року. 7 січня Зденек Томан, котрого щойно призначили уповноваженим з питань реалізації процесу оптації, надсилає свій перший звіт до Міністерства закордонних справ ЧСР. У ньому він виділив три проблеми, окрім власне осіб, що підпадають під термін «оптанти» (вони значились третім пунктом), З. Томан вказав, що є: 1) чехи та словаки, з реєстрацією місця проживання (Domovské právo) в Чехії чи Словаччині, котрі затрималися до 29 червня 1945 року на Закарпатській Україні і перебувають тут досі. «Якщо мова йде про цих осіб – далі йшлося у звіті – то потрібно розпочати перемовини в Москві з метою їх репатріації, адже таких осіб повинні вважати за репатріантів. Їм мають видати дозвіл на терміновий виїзд до ЧСР, причому вони мають виїздити організованим транспортом так, щоб могли взяти з собою все рухоме майно. Є потреба вказати на те, що від'їзд радянських репатріантів з нашої (чехословацької – *П.Х.*) сторони всіма можливими способами підтримується». 2) Громадяни ЧСР, котрі приїхали на Закарпатську Україну перед ратифікацією угоди та закриттям кордонів. Мова йде про чехословацьких громадян, особливо вояків чехословацької армії і їх родини, а також про тих, котрі мають родичів на Закарпатській Україні і приїхали в гості перед закриттям кордонів. З. Томан пише, що цим особам зараз заборонено виїзд, багато з них без засобів для існування і знаходяться в тяжкій економічній та житловій ситуації. «Немає жодних причин, чому б цим нашим громадянам радянська влада забороняла від'їзд на батьківщину. Найкраще було би, щоб СРСР негайно дозволив їм виїзд. «Про це я веду переговори з місцевою владою, а особливо з Іваном Івановичем Туряницею, головою Народної ради Закарпатської України» – писав він. Проте, чиновник ЧСР все ж визнавав, що вирішальне слово в цьому питанні має Москва. Звіт завершує твердженням, що «особливо потрібно наголосити про групу осіб (залізничники, поштові працівники, дорожники та

ін.), котрі безпосередньо перед закриттям кордонів виїхали в дорогу до ЧСР, але були затримані в Чопі. Щодня вони до нас звертаються по допомогу, але ми їм допомогти не можемо нічим, тому що ми тут з місцевими органами без дозволу Москви безсилі. Ми маємо економічний та державний інтерес, щоб ці люди повернулися якомога раніше до ЧСР і щоб оптаційний процес був чимшвидше завершеним» [71].

Одразу того ж дня в листі до І. Туряниці З. Томан подає кілька пропозицій, чи то прохань. Зокрема, перші дві категорії громадян, вказані у звіті (ті, котрі мають реєстрацію на території Чехії і Словаччини та ті, що «приїхали в гості») об'єднані в одну, і вказано, що вони залишилися на території Закарпатської України не по своїй вині. Підкреслюється, що їх ніхто не попереджав про неможливість вільного виїзду, та надається прохання про дозвіл на їх щонайшвидшу відправку до Чехословаччини. Досить логічно З. Томан вказує, що немає причин для подальшого утримування цих осіб на Закарпатті [72].

В кінці січня 1946 року уповноважений з процесу оптації, цього разу вже в листі до державного секретаря В. Клементіса нагадує, що велика кількість осіб з чеською та словацькою реєстрацією, а також громадян Чехословаччини (вояків чехословацької армії та їх родичів), що приїхали в гості на Закарпатську Україну, знаходяться досі у важкому економічному положенні на території Закарпаття і не мають права на виїзд [74].

Між тим, все поступово йшло до того, що так звані «візитери» можуть опинитися поза законом, адже терміни їх дозволів на перебування, паспортів та військових відпусток стрімко спливали. 1 лютого до Праги відіслав звіт заступник уповноваженого з питань оптації Є. Земан. Чиновник пише, що воякам у відпустці і т.зв. гостям, які приїхали на Закарпатську Україну він особисто продовжував термін дії перепусток і закордонних паспортів. Ще в попередніх повідомленнях З. Томан писав, що необхідно провести аудієнцію для Ї. Горака (посла ЧСР) у В. Молотова з приводу цього питання. Є. Земан констатує, що досі не отримав жодних інструкцій з Москви від посла [149].

13 лютого З. Томан в Ужгороді мав розмову із заступником голови народного комісаріату закордонних справ УРСР Устименком. Радянський чиновник спеціально відвідав Закарпаття для вирішення спірних і проблемних питань оптаційного процесу. Одним з питань, яке підняв З. Томан у цій розмові була ситуація щодо чехословацьких громадян, що приїхали в гості і досі не можуть виїхати з території СРСР. У відповідь, він отримав обіцянку, що ті особи, котрі мають чехословацькі документи швидко зможуть поїхати на батьківщину [75].

Обіцянку надали, але вона не була дотримана. В 1946 році осіб, котрі опинилися на Закарпатській Україні перед закриттям кордону і не змогли виїхати, з СРСР не випустили. Натомість, один з фактів характеризує вибірковість і абсурдність радянської політики стосовно свого «нібито союзника» в Другій світовій війні Чехословаччини. Державний секретар ЧСР Владімір Клементіс 8 липня 1946 року під час розмови з послом СРСР в Празі Валеріаном Зоріним виразив свою незгоду з діями радянської влади. Виявляється, три тижні перед даною розмовою СРСР привіз на кордон в Чоп 1400 чехословацьких громадян полонених Червоною армією в ході війни. Їм було віддано розпорядження переходити державний кордон, без того, аби чехословацькі прикордонні органи та органи державної безпеки мали можливість проконтролювати їх, і затримати тих, проти кого кримінальні справи повинні бути продовжені. В. Клементіс говорив, що «Чехословаччина і надалі наполягає на видачі всіх своїх громадян, заарештованих Червоною армією, але, в подальшому, ми вимагаємо надавати нам списки цих осіб». В. Зорін пообіцяв терміново у справі розібратися [146]. 11 липня В. Клементіс відсилає депешу в посольство ЧСР про цей випадок з інтернованими, «випущеними» через кордон Чехословаччини. Виявилося, що більшість серед них була по національності німці та угорці. Держсекретар пояснює це тим, що начальники бараків в таборах інтернованих – німці, а тому вони допомагали своїм «одноплемінникам» [38]. Отже, бачимо, що замість вирішення справи «візитерів», залізничників чи інших службовців ЧСР, багато з яких мали навіть

документи, СРСР робить безпрецедентні з дипломатичної точки зору речі стосовно «сусідньої, дружньої, союзницької держави». Радянська безкомпромісна дипломатія, базована на «верховенстві сильнішого», і надалі проявлялася у стосунках між ЧСР та СРСР.

На адресу Міністерства закордонних справ 7 листопада 1946 надходить лист від закарпатських оптантів, в якому вони вказують орієнтовну кількість осіб, що бажають переселитися – 3-4 тис. чол. З цього числа близько 10% складають залізничники, котрі внаслідок оптації втратили роботу і не отримують від 4 до 12 місяців талони на продукти харчування. Вони опинилися без можливості заробітку, перебувають в найскрутнішому становищі і змушені продавати своє рухоме майно на ринках для того, щоб прокормити родини. Своєрідний «лист розпачу» завершується словами: «Хочемо вірити, що наша влада піклується про нас і не дозволить, щоб державні службовці розпродавали своє майно, аби вижити. Допоможіть нам!» [62]. Отже, з цього моменту можна судити про приблизну кількість службовців – 300-400 чоловік.

А тим часом радянські державні органи в Закарпатській області теж ретельно моніторять ситуацію. Ужгородський міський відділ у справах репатріації облвиконкому в 1946 році підготував список осіб, котрі перетнули кордон СРСР в 1945 році і, у зв'язку з закриттям кордону, не змогли повернутися. В списку значилось 36 людей. З них: 19 словаків, 9 євреїв, 6 чехів та 2 українця. Записували також мету приїзду, зокрема: 16 осіб їхали на зустріч чи пошуки рідних, 8 – «за речами» (євреї, словаки та чехи), 7 – «в зв'язку з військовими діями» (словаки). В списку зазначалася і графа «громадянство», у всіх вказане чехословацьке [13, арк.1-2]. Як з'ясується згодом, це був один з перших списків, а осіб, що підпадають під дану категорію, було разів в 10 більше.

Про категорію «візитерів» в Празі 3 грудня 1946 у своєму звіті згадує майор Ф. Кураціна, голова чехословацької комісії з вирішення питань оптації. Його пропозиція до уряду ЧСР полягала в проведенні додаткового етапу прийому заяв, в якому взяли б участь, в тому числі, і дані особи [217, с.393]. В

кінці місяця, 21 грудня, чехословацьке посольство в Москві в телеграмі до свого МЗС уточнило запитання стосовно «візитерів». Посольство вимагало відповіді від міністерства: «Чи повинні до них надалі поступати оптаційні заяви від чехословацьких громадян, які зосталися на території Закарпаття після закриття кордонів?» [128]. Перша чехословацька оптаційна комісія (в повноваженнях котрої було також і питання «тих, що приїхали в гості»), що перебувала протягом місяця (кінець жовтня – кінець листопада 1946 р.) в Ужгороді, через відверту протидію радянських органів, зазнала фіаско і повернулася Прагу. Проте, вдруге вона повернулася в Закарпатську область у березні 1947 року. Одразу на першій зустрічі з І. Туряницею, 6 березня 1947 року, ключовим пунктом було прохання внести в список оптантів так званих «візитерів». Іван Іванович Туряниця дав обіцянку, зробити все можливе для цього, але конкретно він нічого не повідомив [144].

Активна фаза переселення розпочалася 26 березня 1947 року, але питання «візитерів», що стояло на порядку денному, так і не було вирішене. 9 квітня Ф. Кураціна телеграфує з Москви, що закарпатська влада готова випустити цих осіб, але вимагає, аби їм всім видали чехословацькі закордонні паспорти [35]. 10 травня 1947 року Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини надіслало внутрішнього листа до МЗС ЧСР в якому вказує, що на Закарпатті знаходяться близько 250 чехословацьких громадян, котрі можуть підтвердити це новими паспортами чи документами прописки, виданими після травня 1945 року. МВС рекомендує дипломатичному відомству наполягати в Москві, щоб цих осіб репатріювали до Чехословаччини [51]. Вже 16 травня в МЗС було вирішено уповноважити Франтішека Кураціну видавати закордонні паспорти тим особам в Закарпатті, котрі зможуть надати потрібні документи. Ці закордонні паспорти мали бути дійсними тільки для повернення до ЧСР. В червні уряд Чехословаччини уповноважив МЗС провести переговори в Москві щодо додаткового етапу оптаційного процесу, аби надати можливість, в тому числі і так званим «візитерам», повернутися на батьківщину. Проте, переговори 24 липня посла ЧСР з заступником міністра закордонних справ СРСР Маликом

успіхом не увінчалися. Єдине, що радянський дипломат сказав напевне – це те, що «навіть, якщо додаткова оптація оголошена не буде, він клопотатиме про необхідність переселення таких осіб» [94].

27 серпня чехословацький уповноважений Франтішек Кураціна надсилає листа до Лазаря Кагановича в Київ. Крім питання про «прямих оптантів», Ф. Кураціна в листі до Л. Кагановича згадав і про осіб, які приїхали в гості, але не змогли виїхати після закриття кордонів, та про людей, котрі бажають теж подати на оптацію, але не встигли цього зробити (були в полоні, повернулися з концентраційного табору, перебували в лікарні тощо) [103]. А 1 вересня 1947 року завідувач закарпатського обласного відділу у справах репатріації Онуфрієв відсилає листа з грифом «секретно» до заввідділом у справах репатріації при Раді міністрів УРСР Зозуленка. Онуфрієв пише, що в області знаходяться особи, котрі не змогли виїхати вчасно, через закриття кордону. Частина з них паспортизована, а частина має паспорти ЧСР. Закарпатський відділ просить київський і всесоюзний відділи у справам репатріації посприяти, щоб цих осіб репатріювали до ЧСР, «оскільки більшість з них не мають житлової площі, а наближається зимній період» [19, арк.23].

10 жовтня 1947 діяльність оптаційної комісії була припинена, Ф. Кураціна відкликаний назад до Праги. Питання «осіб, що поїхали в гості», як зазначало МВС ЧСР, буде вирішено в ході подальших дипломатичних переговорів [145]. Проте такі перемовини жодного результату не приносили. Вже 28 листопада 1947 року, на міжміністерській нараді уряду Чехословаччини в Празі, доктор Вернер з МВС знову згадав про «візитерів», в контексті близько 5000 осіб, які можуть ще претендувати на оптацію із Закарпаття [148].

Справа цих осіб просувалася повільно. 25 грудня 1947, а потім 19 січня 1948 року Їржі Горак мав бесіди з А. Вишинським та О. Александровим щодо «візитерів». На других перемовинах А. Вишинський, котрий, як здалося Ї. Гораку, був не надто в курсі справи, констатував, що: «Звісно, особи котрі приїхали тільки в гості мають повне право повернутися додому, якщо щодо цього немає протесту, наприклад в політичному плані». А. Вишинський

розпорядився, щоб О. Александров ще раз дослідив це питання і надав висновки [119].

21 січня 1948 року було проведено ще одну нараду з О. Александровим та В. Зоріним. О. Александров повідомив, що органи влади Закарпатської області мають список близько 100 осіб, котрі бажають виїхати в ЧСР та мають чехословацькі паспорти. 6 березня 1948 року Александров вручив Кашпарекові пам'ятну записку в якій вказано, що Радянський Союз готовий передати чехословацькій владі «осіб, котрі приїхали в гості» і не змогли виїхати в зв'язку з закриттям кордонів у листопаді 1945 року. Передача може відбутися будь-коли, починаючи з 8 березня і, як тільки чехословацька влада призначить уповноваженого з даного питання, котрий прийме осіб від полковника Рудевського в Чопі [120]. Такого уповноваженого чеський уряд назначив 19 березня – ним став доктор права Ян Скоржепа. Офіційно його посада звучала як «уповноважений з проведення договору між ЧСР і СРСР про Закарпатську Україну з питань репатріації чехословацьких громадян та інших питань, пов'язаних реемігрaцією їх родичів та військових осіб». Основною задачею Я. Скоржепи був прийом т. зв. "осіб, що перебували в гостях». 27 квітня 1947 року начальник 2 відділу УМДБ Закарпатської області підполковник Воробйов надіслав секретного листа голові відділу у справах репатріації при облвиконкомі Онуфрієву. В ньому вказано, що у списку з 228 осіб, котрі підлягають переселенню до ЧСР є 5 осіб, проти виїзду яких виступає обласне правління міністерства державної безпеки [23, арк.12].

10 травня з Чопа доктор Ян Скоржепа надсилає листа до Праги. В ньому він пише, що прибув туди 21 квітня. Хотів поїхати до Ужгорода, але його віза була з написом «до Чопа», тому його не випустили нікуди. На першу інформацію і комісію з Ужгорода та Мукачева, для того щоб розпочати процес переселення, Я. Скоржепі та помічниці пані Голій прийшлось чекати аж до 4 травня, таким чином перший транспорт з 87 особами було відправлено тільки 6 травня. В день відсилання листа 10 травня повинен був бути відправлений другий транспорт, але чехословацький уповноважений пише, що ніхто не

приїхав і зв’язку з Ужгородом немає. Він побоюється, що з такими темпами процес не закінчиться до 20 травня (дата закінчення візи). Разом з тим, Я. Скоржепа пише про фінансові проблеми, з якими вони зіткнулися. 450 доларів (близько 2 407 рублів по тодішньому курсу), які вони отримали на витрати не вистачає на життя, тому він змушений був позичати гроші. Він просить про можливість повернення найближчим транспортом. Проте чехословацька влада залишає його ще до 20 червня, переказавши 13 тисяч рублів [41]. Ще два транспорти прибули до Кошіц 14 травня (67 осіб) та 20 травня (15 осіб). Отже, загалом повернутися змогли лише 169 «візитерів». Таким чином, справа громадян ЧСР, котрі потрапили на Закарпатську Україну в першій половині 1945 року, і в зв’язку із закриттям кордонів в листопаді 1945 року не змогли повернутися, була тільки частково вирішена аж через три роки влітку 1948 року. Частина людей (у фондах Державного архіву Закарпатської області зберігаються списки близько 500 осіб, так званих «візитерів» [23, арк.1-155]) все ж змогла повернутися на батьківщину, не зважаючи на потужний спротив бюрократичної системи, пройшовши через численні проблеми протягом трьох років.

Нелегальний перетин чехословацького кордону

Ще одним явищем, яке виникло внаслідок встановлення «залізної завіси» між СРСР та Чехословаччиною в листопаді 1945 року, став нелегальний перехід кордону. Воно було тісно пов’язане з іншими міграційними процесами, що відбувалися на Закарпатті в 1945 – 1948 роках, зокрема з процесами: оптації, репатріації до СРСР, міграції єврейського населення, що повернулося з концентраційних таборів, та еміграції з політичних причин.

В радянських документах перша відома нам згадка про нелегальний перетин кордону з Чехословаччиною датується 7 січня 1946 року. Йдеться про доповідь, щодо настроїв населення Закарпатської області, начальника відділу контррозвідки «СМЕРШ» підполковника Овчіннікова. У ній він розділяє

закарпатських емігрантів, українців і росіян, які емігрували до ЧСР протягом останніх 5 місяців, і які мешкали там, на дві групи: українського і російського напрямів. «Група українського напряму – пише він – висловлює недовіру щодо щирості політики Радянської України на Закарпатській Україні, і бояться, що будуть притягнуті органами держбезпеки до відповідальності за свої самостійницькі переконання, а також за контакт і працю з німцями». Про російський напрям він згадує, що вони виступають проти «українізації Закарпатської України» та залучення колишніх членів уряду А. Волошина до керівництва областю. Крім того, Овчінніков пише про тенденції до створення емігрантами нелегальних організацій на території Чехословаччини, що ставлять за мету проведення плебісциту за від'єднання Закарпаття від ЧСР. Підполковник пише, що «в ЧСР організована нелегальна партія чехословацьких легіонерів, які ставлять за мету приєднання Закарпатської України до Чехословаччини» [171, с.706-707].

Вперше згадка у офіційних чехословацьких документах про осіб, що нелегально переходять кордон, з'являється 11 березня 1946 року. Зденек Томан, чехословацький уповноважений з питань прийому заяв на оптацію, у листі до Міністерства закордонних справ ЧСР пише, що в Чехословаччину регулярно продовжують нелегально переходити особи, переважно єврейської національності. «Більшість з них – продовжує З. Томан – не розмовляє ні по-чеськи, ні по-словацькі взагалі. Та й з деяких інших причин їх проживання в Чехословаччині буде небажаним». Які це причини чиновник, на жаль, не уточнив. Він продовжує лист, що серед втікачів є і українці. «На Закарпатській Україні, між цими людьми переважає думка, що вони отримають чехословацьке громадянство. Вони аргументують цю свою думку тим, що чехословацькі ради (З. Томан має на увазі місцеві органи влади – *П.Х.*) відносяться до таких перебіжчиків більш ніж прихильно». Чиновник стверджує, що в цьому питанні, нарешті, потрібно зробити порядок і пропонує МЗС негайно обговорити його з радянською владою [76].

Відповідь надійшла З. Томану 20 березня 1946 року. В телефонограмі

полковнику Е. Перкові до Кошіц передана для нього інформація. Одним із пунктів даного повідомлення було наступне: «Інформуйте українських бажаючих, а особливо євреїв, щоб не переходили із Закарпатської України до ЧСР, тому що, вони є громадянами СРСР і не можуть, згідно договору, оптувати наше громадянство. Якщо були в декого з цих осіб прийняті заяви, то вони не будуть позитивно вирішені. Радянська влада наполягає на тому, аби таких осіб повертати до СРСР» [112]. Отже, тільки з даного речення видно, що особа, учасник міграційних процесів на Закарпатті в післявоєнні роки, могла перебувати одночасно в кількох юридично-термінологічних площинах: оптант, нелегальний порушник кордону та репатріант. В разі отримання відмови на оптацію, особа перетнувши кордон ставала порушником, а якщо була впіймана органами державної безпеки ЧСР і передана в руки радянській владі, то ставала примусовим репатріантом. Такі випадки мали місце.

У повідомленні про діяльність першої чехословацької оптаційної комісії 3 грудня 1946 року Зденек Томан наводить дані про, приблизно, 150 чоловік (переважно ті, котрим відмовили в оптації), які були засуджені радянськими судами за спробу нелегального переходу кордону [150]. Таку ж цифру називають і деякі дослідники [222, с.4]. З. Томан продовжує у повідомленні: «Ці особи були засуджені до тюремного ув’язнення строком від 6 місяців до 3 років. Частина з них була уже відтранспортована до різних трудових таборів в СРСР. При останній розмові з Іваном Туряницею було членам оптаційної комісії обіцяно, що ці люди будуть передані в ЧСР разом з іншими оптантами» [150].

Натомість, вже через 4 місяці 30 березня 1947 року Франтішек Кураціна відсилає звіт в чехословацько-радянську ліквідаційну комісію, в котрому наводить цифру «150-200 осіб, яким радянські суди призначили ув’язнення за нелегальний перетин кордону від 6 місяців до 2 років». Він, так само як і Зденек Томан, наводить інформацію, що частина з них вже відправлена до трудових таборів. Ф. Кураціна просить комісію обговорити дане питання та винести рішення про звільнення цих осіб [166].

За спробу нелегального переходу чи за нелегальний перехід кордону громадян СРСР судили за статтею 80 Кримінального кодексу УРСР, згідно якої засуджували «За виїзд за кордон, або в'їзд до Союзу РСР без установленого паспорта або дозволу належної влади». Вона передбачала «ув'язнення в табір на строк від одного до трьох років». Значна кількість громадян була засуджена за статтею 56-25, в якій наголошувалося, що: «За сприяння незаконному переходові державних кордонів, вчинених як промисел або службовими особами застосовується позбавлення волі на строк не менше як 1 рік». 60% осіб з числа «перебіжчиків» було засуджено саме за цими двома статтями. Хоча, були поодинокі випадки інкримінування важких політичних статей – «За зраду батьківщини», що передбачали засудження на термін 25 років трудових таборів [222, с.5-6].

А тим часом, радянські органи влади складали списки осіб, котрі нелегально покинули область і втекли в Чехословаччину, починаючи з 1945 року. Облвиконком в 1946 розпочав з перевірки власних відділів. Так, 14 жовтня 1946 року голова фінансового відділу повідомляв, що з його відомства втекли двоє працівників: Іван Кирлюк та Микола Булиця [14, арк.1]. 21 жовтня 1946 року міськвиконком Хуста пересилає в облвиконком списки осіб, які без дозволу покинули область з 21 жовтня 1946 по 1 січня 1946 року і проживали в Хусті. В списках зазначено 329 чоловік, переважаюча більшість з них – єврейської національності. Тільки 45 осіб, тобто близько 15%, гіпотетично, могли бути українцями, словаками чи угорцями (графа національність відсутня, тому про це судимо на основі прізвищ та імен осіб – *П.Х.*) [14, арк.2-16].

Ще в січні 1945 року монсеньйор Франтішек Гала, член чехословацької урядової делегації Ф. Нємеца, писав в таємних депешах з Хуста, що інтелігенція переважно проти приєднання Закарпаття до СРСР, тому багато хто виїздить в Чехословаччину. Його слова знайшли підтвердження в списках втікачів-учителів. Наприклад з міста Ужгорода втекло 10 вчителів. Останнім в списку значиться Гошовський Володимир Леонтійович (тут помилка, повинно бути Леонідович – *П.Х.*) 1922 року народження, навпроти його прізвища стоїть

примітка: «Повернувся згідно процесу оптації як репатріант» [14, арк.17]. Відомий в майбутньому фольклорист, етномузиколог В. Гошовський нелегально перетнув кордон Чехословаччини у вересні 1946 року, а потім в одному з перших транспортів повернувся разом з дружиною та 1-річною дитиною на Закарпаття. Скоріш за все, його репатріація була не примусовою, оскільки Володимир Леонтійович не мав проблем із законом, працював в закарпатському краєзнавчому музеї, а згодом зробив карколомну кар'єру в сфері наукової музикології у Львові.

26 жовтня 1946 року міськвиконком Мукачева теж подав список осіб, котрі втекли в Чехословаччину. В ньому – 20 осіб, а першим в списку значиться Драгула Микола Іванович, в графі професія значилось «голова міськради». Він був першим головою міського народного комітету та відкривав роботу першого З'їзду народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1946 року. Крім нього, з представників інтелігенції в списку значиться директор міського відділу народної освіти, директор професійної сільськогосподарської школи Андрій Попович та три викладачі цієї ж школи, три лікаря, два юриста, зубний технік та адвокат. В примітках навпроти прізвищ М. Драгули та А. Поповича було зазначено: «Дружина проживає в Мукачеві» [14, арк.19]. З міста Хуст в Чехословаччину теж втекло 9 вчителів [14, арк.20]. Хустський окружний виконавчий комітет подав список 47 осіб втікачів, переважно євреїв [14, арк.21-23].

Точну кількість нелегальних втікачів, що перетнули чехословацький кордон встановити важко, адже їх метою стала натуралізація, щоб не потрапити до репатріаційних органів Радянського Союзу.

4.3. Закарпатські євреї у міграційних процесах між ЧСР та СРСР

Після того як угорська та німецька армії відступили з регіону почалося повернення вцілілих після Голокосту євреїв. Певна частина ховалася в горах – після звільнення Закарпаття вони змогли вийти. На момент початку Карпато-Ужгородської операції залишитися в живих змогли і ті євреї, котрі служили в 1-ому чехословацькому корпусі, якщо звісно пережили сталінські табори та бойовий шлях від Соколова до Дуклі. З просуванням фронту на захід закарпатські євреї почали повертатися додому [235, с.402].

Згідно з підсумковими даними обласної Надзвичайної комісії з виявлення та обліку наслідків фашистської окупації, із Закарпаття в роки Другої світової війни було вивезено 112500 євреїв, з них загинуло в гітлерівських концентраційних таборах 104117 осіб. Тобто, за офіційними даними в живих залишилося 8383 євреїв Закарпаття [217, с.386]. Деякі авторитетні дослідники-юдаїсти припускають, що число осіб, котрі вижили є середнім, між 12 та 25 тисяч чоловік [235, с.402]. З Чехословаччини до Радянського Союзу в перші повоєнні роки було репатрійовано близько двох тисяч чоловік, з них, згідно секретної довідки відділу в справах репатріації при закарпатському облвиконкомі, тільки 31 єврей [18, арк.215].

Дехто з євреїв при поверненні на Закарпаття, побачивши масштаби винищення власної національності, негайно перетинали кордон, покидаючи край. Так було з перших місяців по звільненню і до встановлення «залізної завіси». Євреї, котрі мали намір залишитися в Закарпатті, переважно переселялися з сільських районів до міст. Згідно спогадів очевидців, деяких вцілілих тепло зустрічали їх колишні сусіди, повертали майно, залишене їм на зберігання, або врятоване від розкрадання. Деякі місцеві жителі надавали євреям притулок, як тільки вони зійшли з поїзда [235, с.404].

Були звичайно і випадки негативного відношення населення до повернення євреїв. Підтвердженням не надто прихильного ставлення місцевого

населення до репатріантів, конкретно єврейської національності можуть бути, в тому числі, і два протоколи народного комітету села Річка Волівського округу (тепер Міжгірський район – *П.Х.*). Один з них датовано 30 грудня 1944 року і у ньому вказано, що на своєму засіданні народний комітет одноголосно проголосував, що «особа єврейської національності Мошко Ліпшіц не має «прислушности» (походить від поняття з чес. Domovská příslušnost – «прописка» особи в певному населеному пункті. Інститут такої «прописки» почав існувати на чеських землях після реформи 1849 року і був ліквідований тільки в 1948 році. Відповідно, поширювався і на Підкарпатську Русь в 1919-1939 роках – *П.Х.*) в селі Річці з тої причини, що був жонатий у родині Давидйойна Золдан, а тота родина дуже зле поводилася з християнським народом при бувшій Ческословенській республіці» (тут і далі, збережено граматику та стилістику оригіналів – *П.Х.*). Далі вказано, що «український народ не бажає прийняти в селі Мошка Ліпшица», тому що він не народився в селі Річці. Тут бачимо, фактично, дві причини не пов'язані між собою [2, арк.10]. У другому протоколі, від 27 січня 1945 року, подано наступну інформацію: народний комітет встановив, що Симковичова Елена (Хая), дружину Найман Мойсея «жила в Річці, а чи купила землю і в кого, то нам не є відомо», «а на млин був іще спілник (співвласник – *П.Х.*) Найман Юдобир, млин не був самою власністю Найман Мойсея». Другим пунктом постанови народного комітету було те, що «Симкович Германа з Майдану (тепер село Міжгірського району Закарпатської обл. – *П.Х.*) не можемо ні в якому разі прияти за жителя села Річки, бо в Річці не народився, а з села Річка Палестину зробити не можна» [2, арк.11]. Ці протоколи, звісно, не мали законодавчої сили, проте могли бути вагомим психологічним фактором, що спричиняв активний від'їзд євреїв, котрі повернулись з концтаборів, закордон. Вони свідчать скоріше про факт побутового антисемітизму основаного на економічній складовій (згадування питання власності на млин), що був досить зрозумілим явищем в ситуації, що склалася після Другої світової війни в закарпатському селі (східнослов'янське корінне населення вперше отримало владні

повноваження). Про не надто теплий прийом, де вони колись проживали, згадують і деякі вцілілі євреї, що повертались в 1945 році [283, с.77].

Після підписання договору між СРСР та Чехословаччиною про Закарпатську Україну 29 червня 1945 року почався масовий відхід єврейського населення. За оцінками дослідників, в період з липня по листопад Закарпаття покинули близько 15 тисяч євреїв. Дехто відправлявся в Румунію та Угорщину, але більшість мала намір скористатися можливістю оптувати чехословацьке громадянство [235, с.405].

В особливому становищі виявилися євреї, котрі мали прописку в колишній Підкарпатській Русі, до угорської окупації були громадянами Чехословаччини, і пережили Голокост завдяки тому, що мігрували в заокеанські країни (Мексику, Колумбію, Аргентину, США та ін.). Практично одразу після підписання договору між ЧСР та СРСР дипломатичні відомства Чехословаччини почали надсилати до міністерства закордонних справ в Прагу депеші, щодо майбутньої долі таких осіб. Так, 27 серпня 1945 року посольство ЧСР в Боготі надсилає телеграму, в якій вказує, що послу досі не відомо, де проходитиме кордон між СРСР і Чехословаччиною, а також, згідно яких інструкцій діяти відносно тих, котрі бажають зберегти громадянство ЧСР. Посольство додає, що мова йде переважно про євреїв, «національність яких визначити буде дуже важко» [125].

Тут варто розшифрувати речення з колумбійської телеграми. Не зважаючи на те, що в протоколі до радянсько-чехословацького договору було чітко вказано, що право на оптацію громадянства ЧСР надається виключно особам чеської та словацької національностей, євреї, все ж масово подавали заяви на переселення. Пояснення цьому явищу досить просте: різне розуміння поняття «національність» і, головне, способу її визначення, в чехословацької та радянської влад. Чиновники ЧСР умови оптації, а конкретно питання національності визначали за принципом, котрий існував в чехословацькому правовому полі. Тобто, згідно суб’єктивного самовизначення оптанта, котре підкріплено об’єктивними ознаками: даними з перепису 1930 року, шкільною

освітою, походженням, мовою спілкування, участю в політичному, культурному, релігійному і громадському житті, вірогідністю асиміляції в майбутньому тощо. Як доказ повинні були додаватися різноманітні документи. Ця практика стосувалася переважно громадян, що сповідували юдаїзм, котрі в 1930 році записувалися євреями, проте, об'єктивно, могли надати докази, що відвідували чеські школи, мали контакти з чеською громадськістю, були членами чеських товариств, знайомі з чеською культурою тощо. Натомість, радянські органи такі підтвердження національності не визнавали, беручи єдиним аргументом лише дані перепису 1930 року [343, с.165]. Варто зазначити, що особливість чехословацького перепису була в тому, що національність визначалася прямим запитанням до респондента, але з'ясовувалася і вказувалася згідно рідної мови особи [352].

Через місяць після повідомлення з Колумбії, 27 вересня 1945 року до МЗС в Прагу надходить телеграма з Мехіко. Посольство запитує: «Як поступати з єврейськими громадянами з Підкарпатської Русі, котрі бажають оптувати до ЧСР, чи оголошують себе словаками?». У відповідь, міністерство повідомляє в Мексику, що, згідно договору оптувати можуть тільки чехи та словаки. Проте, якщо євреї записуються словаками або чехами, то вони повинні, по можливості, надати витяг з перепису населення 1930, підтвердити чеське виховання родини та чеські зв'язки. «Повідомте їх – йшлося далі – що ці дані будуть перевірені шляхом екзамену після приїзду, і, якщо вони не підтвердяться, то особи будуть вигнані». Цікавим реченням було і те, що від осіб, котрі вкажуть свою національність як німецьку чи угорську, вимагалося підтвердження їх участі в антифашистському опорі та позитивного ставлення відносно Чехословаччини [127]. Зі Сполучених Штатів Америки теж приходять телеграми подібного змісту, зокрема консульство в Пітсбурзі запитувало в жовтні, куди надсилати заявки, щодо уточнення національності потенційних оптантів [133]. Ці численні телеграми примусили МЗС Чехословаччини випрацювати інструкцію та надіслати її 12 жовтня 1945 року всім дипломатичним відомствам. В даному тексті йшлося, що національне питання

посольства і консульства повинні вирішувати, згідно чехословацьких законів, самостійно, але оптанти згодом будуть ще раз перевірені міністерством внутрішніх справ [90].

Тим часом, прийом заяв у Міністерстві внутрішніх справ та в закордонних дипломатичних установах тривав, хоча чехословацька влада, на той час не мала, навіть, узгоджених з СРСР інструкцій щодо проведення оптації. Вони не були прописані ні в договорі, ні в протокол, тому це спричиняло до своєрідного хаосу трактувань даного процесу.

Трохи інша ситуація виникла із закарпатськими євреями в Швеції. Після звільнення Західної Європи союзницькими військами Червоний Хрест перевозив вцілілих євреїв, в тому числі і до Швеції [235, с.405]. Тринадцятого листопада 1945 року зі Стокгольму до Чернінського палацу в Празі (будівля, де розташовувалось міністерство закордонних справ ЧСР, а зараз Чехії – *П.Х.*) надходить лист за підписом Едварда Таборського, цей соратник президента Е. Бенеша став після війни послом у Швеції. Текст листа ілюструє всю складність ситуації з євреями, що бажали оптувати чехословацьке громадянство. Е. Таборський пише, що в Швеції перебуває більше тисячі громадян з Закарпатської України, котрі були перевезені шведами з концентраційних таборів. Переважно, мова йде про осіб єврейської національності, рідна мова яких – угорська. «Більшість з них – веде далі посол – може так-сяк порозумітися чеською чи словацькою. Більшість хоче оптувати чехословацьке громадянство і вказують, що вони належать до словацької національності, хоча переважно – це неправда». Е. Таборський логічно резюмую, що згідно дотримання закону ці особи не мали б права оптувати, проте «більшість з них пройшли весь жах концентраційних таборів». Турбуючись про міжнародний авторитет і ставлення світу до Чехословаччини, досвідчений дипломат підсумовує: «Якби ми відмовили їм у праві оптації, це було б для нас не надто популярним рішенням. Тим самим ми переклали б їх проблеми на шведську сторону». Щодо позиції відносно репатріації до СРСР, то посол констатує, що цього хоче дуже мала кількість людей. Відносно схеми визначення

громадянства за останнім переписом населення, дипломат наводить чіткий і грамотний аргумент: «Мова йде переважно про молодих хлопців та дівчат, котрі в часи подій 1938-1939 років були ще надто малими, щоб навчитися нормально словацької мови. Запитуємо тому, як маємо поступати, і чи перепис населення 1930 року має бути основою для рішення, адже нагадуємо, в тому році вони, переважно, були ще малими дітьми». Е. Таборський завершує листа тезою, що, якби він мав поступати згідно букви закону, то це б означало, що більшість з цих євреїв не змогла б оптувати. «Це в свою чергу викликало б невідповідності між статусом осіб єврейської національності з німецькою чи угорською рідною мовою, родом з Закарпатської України та таких самих громадян, родом з Чехословаччини, оскільки другі можуть залишатися нашими громадянами не зважаючи на їх рідну мову». Посольство стояло перед альтернативою: 1) всі заяви відсилати в Прагу для подальшого вирішення на місці; 2) при отриманні заяв на оптацію провести з кожним бажаючим інтерв'ю на предмет можливості довести, що він словацької або чеської національності, або хоча б має достатні підстави, щоб його можна було вважати за чеха чи словака [130].

На блискучі і гуманістичні аргументи Едварда Таборського Прага відповіла «сухою відпискою» в стилі відповіді на попереднє звернення з Мексики. Проте справа зрушилась з мертвої точки: 14 грудня 1945 року було проведено урядову нараду, одним з ключових питань якої стала оптація євреїв. На цій зустрічі міністрами було прийнята постанова, згідно якої всім «демократично мислячим» євреям, котрі записувалися до єврейської національності, але не були мадяризовані чи онімечені, потрібно надавати чехословацьке громадянство, навіть, якщо їхньою рідною мовою є угорська чи німецька [136].

Проте перед владою ЧСР, а, особливо, перед чехословацькими дипломатичними установами стояла справді не проста задача. Потрібно було чітко визначити національність угорськомовних та німецькомовних євреїв, під значним тиском можливості помилитися і бути звинуваченим у відправці

«небажаних елементів» до ЧСР. Справа в тому, що, згідно Декрету президента Е. Бенеша №33 від 10 серпня 1945 року, всі особи угорської та німецької національності втрачали своє громадянство. В наступні кілька років із Судетських областей було примусово виселено 3 мільйона німців, а південь Словаччини було «ресловакізовано», шляхом виселення частини угорців [215, с.243], [212, с.107-114]. В контексті цього, особливо важким питанням ставали запити щодо оптації від осіб, котрі були в змішаних єврейсько-німецьких та єврейсько-угорських шлюбах, адже, стосовно чехословацького трактування, право на оптацію дружина чи чоловік оптанта отримує автоматично. Тут виник правовий казус, який вперше виявили завдяки телеграмі з лондонського посольства ЧСР [126].

Тим часом, заяви приймали, але, як виявилося, це триватиме не довго. Протягом першого місяця 1946 року між 5-тим та 6-тим відділом МЗС ЧСР відбулася внутрішня дискусія, стосовно трактування питань оптації закарпатських євреїв. А вже 24 січня 1946 року, згідно внутрішнього висновку 6-го відділу було вирішено, що прийняття заяв на оптацію від осіб, котрі в переписі 1930 року вказали відмінну від словацької чи чеської національностей, суперечить положенням протоколу до договору від 29 червня 1945 року. Зазначалося також, що Радянський Союз буде проти такого трактування спільного договору, і, в першу чергу, проти компенсації таким особам за нерухоме майно [138]. Внаслідок цього, кабінет Міністерства закордонних справ відсилає державному секретарю Владіміру Клементісу і цим двом відділам витяг з постанови уряду від 14 грудня з наступним реченням: «Постановою уряду доручається міністру внутрішніх справ, щоб євреї із Закарпатської України, котрі не мають право на оптацію, були виселені назад до Закарпатської України» [91]. Очевидно, в тій постанові уряду йшлося про «євреїв, котрі не мають право на оптацію», тобто тих, які вказали німецьку чи угорську національності, але МЗС трактувало це речення так, як було вигідніше в даний конкретний час. Не виключено, що на це трактування вплинули і радянські дипломати, адже саме в січні 1946 року в оптаційному процесі на

Закарпатті стався перелом. Радянська влада взяла жорсткий курс на протидію міграційним устремлінням населення, заборонивши прийом заяв не радянськими органами. Це й призвело в майбутньому до фіаско так званої «празької акції», заборони на переселення всім особам, хто подав заяви в чехословацькі органи влади. Отже, саме в січні 1946 року, оптація євреїв із Закарпаття до Чехословаччини теж зупинилася.

В свою чергу, це призвело до міжнародного резонансу. Вже 15 березня через посольство у Вашингтоні до ЧСР було передано листа від організації Світовий єврейський конгрес (World Jewish Congress). Ця структура одержала відомості від свого філіалу в Чехословаччині, що євреїв, котрі перебувають у таборах в чеському прикордонні, примусово репатріюють до СРСР на вимогу радянських органів влади. Згадана організація посилається на обіцянку президента Е. Бенеша, дану особисто Світовому єврейському конгресу, що євреї отримають право на оптацію, навіть, якщо це не передбачено протоколом до договору про Закарпатську Україну [134]. У відповідь держсекретар В. Клементіс повідомив в Англо-американський комітет з питань Палестини (The Anglo-American Committee of Inquiry), що згідно радянсько-чехословацької угоди євреї не мають право на оптацію. Проте, в той же час представники комітету переконалися, що питання видачі осіб радянським владним органам та їх подальшої примусової репатріації на порядку денному не стоїть. Про це посольство ЧСР у Вашингтоні мало повідомити і Світовий єврейський конгрес [111]. Варто уточнити, що Англо-американський комітет з питань Палестини – це авторитетна єврейська організація, створена в січні 1946 року, котра займалася виїздом вцілілих до Палестини та моніторингом таборів тимчасового перебування єврейського населення [319, с.139]. Отже, з телеграми В. Клементіса можна судити, що представники комітету відвідали табори з євреями, спеціально для уточнення, чи не загрожує їм примусова репатріація до СРСР. В даному конфлікті чітко бачимо прояви концепції післявоєнної зовнішньополітичної орієнтації Е. Бенеша, так званої позиції «50 на 50, між Сходом та Заходом» [213, с.145]. Президент ЧСР дає обіцянку світовим

єврейським організаціям, що євреям буде надано право оптації, в той же час, під тиском радянської дипломатії і відверто прокомуністичного курсу деяких представників владної верхівки Чехословаччини, він змушений недотримуватися своїх обіцянок. Це лавірування між західною та східною орієнтаціями в 1948 році остаточно зіграло з Е. Бенешом «злий жарт».

Разом з тим, підготовка до репатріації закарпатських євреїв до СРСР тривала. Про це в розмові з головою радянської репатріаційної місії майором Кувиркіним дізнався чехословацький дипломат Прохазка [147]. Це спричинило масову втечу євреїв в американську зону окупації і призвело до того, що американські окупаційні органи стали огороджувати свій сектор від потоку біженців. Частині євреїв прийшлося повернутися знову до Чехословаччини [235, с.410].

Проте міжнародний скандал не вщухав. На адресу канцелярії президента Е. Бенеша 22 березня 1946 року прийшла телеграма від Якоба Розенхайма, президента потужної організації ортодоксальних євреїв-ашкеназі Агудат Ісраел (Agudath Israel World Organization). В ньому він апелює до Е. Бенеша та його «всім добре відомого почуття справедливості і гуманності, у справі тисяч закарпатських оптантів-євреїв, котрих, з використанням насильства, примушують до репатріації в Росію». Я. Розенхайм пише, що в СРСР вони не матимуть змоги навчати своїх дітей в ортодоксальному релігійному дусі, а релігія для цих людей дорожча, навіть, за їхні життя. Він завершує реченням: «Примусова репатріація цих осіб означатиме найвищий моральний злочин» [92].

Закарпатські євреї, котрі перебували в інших країнах поступово виїздили до США чи Палестини, оскільки рішення про надання їм можливості оптувати чехословацьке громадянство все ще не було. Так, 1 липня 1946 року посол ЧСР в Швеції Е. Таборський надіслав листа до МЗС, до якого долучив 274 оптаційні заяви звід закарпатських євреїв. «Більшість з євреїв, котрі були в Швеції – пише він – виїхали в Палестину та Америку» [131]. Проаналізувавши його попередні листи, де вказувалося число – близько 1000 осіб, можна зробити висновок, що

залишилося тільки приблизно 20% бажаючих оптувати громадянство ЧСР. Через місяць, 1 серпня 1946 року, Е. Таборський в черговому листі пише про ще 370 оптантів, котрі подали заяви, але не реагують на звернення посольства. «Вони зробили це для того – робить висновок посол – аби тимчасово зберегти собі чехословацьке громадянство, на час, поки вони зможуть емігрувати до США чи в інші країни» [132]. Тут варто уточнити, що, згідно чехословацьких законів, оптант після подачі заяви і до остаточного рішення залишається громадянином ЧСР. Отже, крок закарпатських євреїв, в даному випадку, досить раціональний.

Варто зазначити, що уряду Чехословаччини вдалося зупинити примусову репатріацію до Радянського Союзу тих євреїв, заяви яких були ще в розгляді. Тобто влада ЧСР змогла настояти на позиції, що до моменту, поки заява вирішується особа вважається громадянином Чехословаччини [327, с.346-347]. Це означає, що надалі проводилися примусові репатріації тільки тих закарпатських євреїв, котрим відмовили в праві оптації. А таких теж було далеко не мало. В списках осіб, котрим відділ політичної розвідки МВС ЧСР в серпні 1946 року відхилив прохання про оптацію (загалом 2876 осіб), 1086 вказали свою національність як єврейська («žid.», або «izr.» – див. Додаток В. та Додаток Г. – *П.Х.*) [106]. Це були перші потенційні кандидати на примусову репатріацію до СРСР.

Репрезентантом євреїв в Чехословаччині була організація під назвою Рада єврейських релігійних громад (RŽNO). В жовтні 1946 року вона видала меморандум, в котрому зачіпала питання закарпатських євреїв. Зокрема, вказувалося на невідповідність між перекладами протоколу до договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року. В словацькому перекладі існує термін «domovská příslušnost», як специфічне явище «приналежності» особи до конкретного населеного пункту. В російському і українському перекладі – це поняття відсутнє. В чехословацькій правовій традиції постійне проживання певної особи (тривала прописка) може відрізнятися від її «приналежності» до певної місцевості. В радянському трактуванні на оптацію подавали тільки ті

особи, які мали постійне місце проживання на території Закарпатської України станом на 29 червня 1945 року. В словацькому перекладі, натомість, подавати на оптацію повинні були ті, що мали «domovsku příslušnost» в певному населеному пункті Закарпаття, або тривалу прописку. Причому, ці два поняття могли не співпадати. Тобто, згідно радянського перекладу, якщо особа не проживала на Закарпатті на момент підписання договору, то не набула автоматично радянського громадянства, що звільняло її від необхідності подавати заяву на оптацію. Таким чином, ця особа автоматично залишалася в громадянстві Чехословаччини. Натомість, уряд ЧСР взяв за основу саме словацький переклад, згідно якого, навіть в разі, якщо особа не проживала на Закарпатті в день підписання договору, вона повинна була подати заяву, а у випадку відмови – їй загрожувала репатріація до СРСР [343, с.168]. Під час візиту до міністра внутрішніх справ 24 січня 1947 року представники Ради наголосили, що вимагають внести зміни в законодавство і надалі проводити оптацію згідно радянського перекладу протоколу.

В меморандумі Ради єврейських релігійних громад також значилося, що в будинки євреїв, котрим відмовили в оптації вриваються представники органів державної безпеки (SNB) та, переважно це відбувається вночі, силою відводять їх до радянських репатріаційних органів [343, с.169]. Рада була занепокоєна цим, тому вимагала від МВС відкликати постанову та інструкції органам держбезпеки від лютого 1947 року, в яких були чіткі вказівки «розшукувати і передавати радянським репатріаційним органам осіб, що незаконно перебувають на території Чехословаччини». 16 березня 1947 року міністр інформації комуніст Вацлав Копецький заявив, що євреї, котрі вступили до Чехословацького корпусу, зробили це в останній момент і тільки з економічних міркувань. Це викликало бурю критики з боку єврейської громадськості, один вояк-єврей в знак протесту, навіть, покінчив з життям [235, с.410-411].

Не зважаючи на протести частини політичної еліти та громадських організацій, 24 грудня 1947 року уряд Чехословаччини видав постанову, в якій говорилося, що в інтересах дружніх відносин між ЧСР та СРСР, євреям не

повинні робити жодних винятків в питанні оптації та надання громадянства. Це, фактично, означало продовження практики примусової репатріації. Рада єврейських релігійних громад погрожувала міністерству внутрішніх справ, що в разі продовження нападів на євреїв, вони організовано нелегальним шляхом покинуть країну. МВС ЧСР такий ультиматум влаштовував в повній мірі і, навіть, надзвичайно вигідно співпадав з позицією побудови моноетнічної держави, де житимуть тільки чехи та словаки [343, с.169]. Дослідник Є. Єлінек припускає, що радянській владі репатріація євреїв теж не була потрібною, вони акцентували увагу скоріше на українцях, котрі з різних мотивів втікали з СРСР, тому примусове повернення євреїв було тільки приводом для репатріації представників інших національностей [235, с.409-410]. На початок 1948 року в Чехословаччині залишилося від 500 до 2 тисяч [246, с.11] закарпатських євреїв без громадянства, проте після комуністичного перевороту в лютому 1948 року більшість єврейського населення виїхало з ЧСР [235, с.411].

Багато євреїв, котрі виїхали після Другої світової війни із Закарпаття та ЧСР стали відомими особистостями: лауреат Нобелівської премії письменник Елі Візель з Мароморош-Сігета, історик Голокосту Лівія Роткірхен з Виноградова (Севлюша) та інші. Емігранти в Ізраїль пізніше заснували релігійні й культурні центри свого земляцтва, наприклад Мараморошський дім (Бет Мараморош) в місті Тель-Авів [246, с.11].

Звісно, не всі особи єврейської національності родом із Закарпаття не бажали повернутися на батьківщину. Група у складі 41 закарпатського єврея восени 1945 року звернулася до голови НРЗУ Івана Туряниці, аби він допоміг їм повернутися в Закарпатську Україну [343, с.170]. Проте, скоріш за все, ці особи, або не визнавали себе євреями, або були тісно пов’язані з комуністичною партією. Тому вважати їх добровільними євреями-репатріантами до СРСР – не надто правомірно. Так, наприклад Шарлотта Терьек (уроджена Бернер), чия автобіографія та прохання про репатріацію до СРСР знаходяться в Державному архіві Закарпатської області вказує, що народилася в сім`ї Бейли Бернера та матері на прізвище Якубович. Проживала

на Підкарпатській Русі, «до 16 років не володіла місцевою мовою». Вийшла заміж за Германа Ауслендера, в 25 років розвелася. Тоді ж познайомилась з людьми із комуністичної партії Чехословаччини, а через рік уже була призначена головою місцевого осередку Товариства друзів Радянського Союзу. В кінці 1938 року виїхала через Польщу в Лондон, де і працювала нелегально до кінця війни активним членом КПЧ. В 1946 році попросила можливості «виїхати на батьківщину, щоб надалі працювати для партії» [16, арк.40-41].

Таким чином, можемо констатувати, що єврейське питання у радянсько-чехословацьких міграційних процесах набуло вагомого значення, проте закарпатські євреї були непотрібними ні СРСР, ні Чехословаччині. Переживши колосальну трагедію, вони опинилися без правового статусу, майна та громадянства на узбіччі суспільних процесів обох країн. Саме це спричинило їх подальшу міграцію до Сполучених Штатів Америки та Ізраїлю.

ВИСНОВКИ

По закінченню Другої світової війни Закарпаття знову стає об’єктом геополітики. Світові військові катаклізми спричинили, в черговий раз у ХХ столітті, до зміни державної приналежності цього невеликого краю, розташованого на південних схилах Карпат. Впродовж перших трьох десятків років «кривавого століття», Закарпаття перетворювалось з північно-східної периферії Угорського королівства в далекосхідну окраїну Чехословацької республіки, поверталось в попередній статус, переживши потужний міжнародний розголос в часи Карпатської України 1939 року, і, в кінцевому рахунку, трансформувалось в найзахіднішу, але від того не менш периферійну та окраїнну, частину Радянської України. Ці метаморфози політичної приналежності призводили до суттєвих трансформацій у політичній, економічній, соціокультурній, демографічній та ментальній парадигмі краю.

Зроблено спробу дослідження однієї з ключових трансформацій Закарпаття, до якої призвело включення краю до Радянського Союзу, що відбувалося на тлі чехословацько-радянських взаємовідносин у 1944-1948 роках. Закарпаття стало об’єктом і темою відносин ЧСР та СРСР на дипломатичних полях вже в 1939 році, проте в активну фазу вони переходять напередодні визволення в 1944 році.

Загалом, виходячи із поставлених у вступній частині завдань, автор дослідження дійшов наступних висновків:

1). Призначення Ф. Нємеца урядовим делегатом стало компромісним кроком у протистоянні між позицією консервативних та військових кіл і комуністичної частини чехословацького політикуму. Це влаштовувало і Радянський Союз, оскільки Ф. Нємец не був самостійною фігурою, котра могла вести «свою гру» чи відкрито розпочати протистояння. На початковому етапі, ще до вступу Червоної армії на територію Закарпаття, радянська дипломатія здобула дві важливі перемоги, без яких реалізація планів була б неможливою:

призначено І. Туряниця та вирішено розділити Закарпаття на дві зони, трактуючи поняття «пасмо військових операцій». Іван Туряниця в потрібний момент, виїздом в Мукачево, фактично, розпочав процес встановлення влади та зіграв колосально важливу роль для Радянського Союзу. А розділення краю на дві зони унеможливило контроль над ситуацією зі сторони чехословацького владного делегата. Мало того, ці дві зони існували тільки de facto, натомість de jure – це була одна радянська зона, тому що поняття «пасмо воєнних операцій» мало відмінні трактовки у чехословацької та радянської сторін. Для СРСР це поняття включало і зона тилу, для Чехословаччини – це тільки зона безпосереднього ведення бойових дій. Встановлення влади на Закарпатті відбулося за всебічної підтримки Червоної армії та на фоні активної підтримки цих дій з боку частини місцевого населення.

Процес проводився планомірно і характеризувався такими явищами як: заміна членів органів народних комітетів на лояльних, блокування дій урядової делегації, масштабна пропаганда приєднання до СРСР в пресі, потужна антическа пропаганда, матеріальне заохочення населення, тиск на нелояльних осіб. Народні комітети в перші дні після визволення були сформовані низовим шляхом, хоча, звісно, містили комуністичні елементи та виражали прорадянські погляди. Це зумовлено наслідком щирого піднесення у зв'язку з визволенням. На цій хвилі СРСР зміг провести операцію по встановленню влади.

Вважаємо, що невдача могла спіткати цей план тільки в разі тотального опору з боку місцевого населення, але цей варіант ми, звісно, виключаємо, зважаючи на багато факторів: високі рейтинги комуністів, розуміння етнічної та мовної близькості з українцями та росіянами, на відміну від чехів та словаків та ін. Отже, делегація Ф. Нємеца не змогла, з об'єктивних причин прямої протидії радянських органів, виконати завданні, які були їй поставлені. Єдиним успіхом, з точки зору ЧСР, стала мобілізація до чехословацької армії, котра відбулася завдяки рішучості військової частини делегації на чолі з А. Гасалом.

СРСР вибудував дієву централізовану систему: «командування 4 Українського фронту – радянські комендanти міст – лояльні народні комітети –

населення». Натомість така система в Чехословацької влади не спрацювала, оскільки випала основна низова ланка – народні комітети, що унеможливило зв'язок з населенням. Народні комітети у взаємовідносинах радянської та чехословацької влад на Закарпатті в 1944 – 1945 роках стали дієвими інструментами втілення геополітичних планів Радянського Союзу та їх додаткової легітимізації в очах, і без того, лояльного населення.

2). Однією з основних проблем, які існували в період 1944-1945 років у радянсько-чехословацьких відносинах була необхідність встановлення комунікаційних зв’язків між чехословацьким урядовим делегатом та емігрантським урядом ЧСР в Лондоні і президентом Е. Бенешом. Ще до визволення Закарпаття, протягом Другої світової війни, зв'язок екзильного уряду ЧСР та чехословацьких представників у Москві здійснювався двома комунікаційними каналами: через військову місію на чолі з Г. Пікою та через посла З. Фірлінгера. Проте, влада ЧСР розуміла потребу в налагодженні прямого зв’язку між визволеною територією та Лондоном. Радянський Союз всіляко блокував дозвіл на це. Офіційний канал зв’язку Ф. Нємеца з урядом пролягав через 4 Український фронт та З. Фірлінгера (лояльного до СРСР). Це не влаштовувало лондонські кола, тому розвідники, що були у складі делегації, змогли таємно перевезти радіостанцію та налагодити комунікаційні зв’язки з Лондоном і Москвою (Г. Пікою). Радянська розвідка отримувала доповіді про це, але зв'язок проіснував протягом усього часу перебування делегації Ф. Немеца на Закарпатті.

Цей канал зв’язку став альтернативним джерелом інформації для Лондона, тому Ф. Нємец і З. Фірлінгер про нього не знали. Про те, наскільки канал допоміг урядовій делегації судити важко, адже не всі депеші розшифровані, але, вважаємо, що завдяки його існуванню військовій частині делегації вдалося не наробити непоправних помилок у відносинах з командуванням фронту, оскільки, практично про все доповідалося в Лондон, звідки отримувалися конкретні інструкції. Зв'язок Ф. Немеца з народними комітетами теж було цілеспрямовано обмежено.

Комунікативна складова, особливо в часи військових конфліктів чи інших соціальних катаклізмів, являє собою надважливий аспект як внутрішньої, так і міждержавної взаємодії. Пропонуємо схему хронологічного налагодження та існування комунікативних взаємозв'язків між різними суб'єктами подій на Закарпатті в 1944 – 1945 рр. (див. Додаток Б.).

3). На дипломатичному фронті, одразу після підписання Маніфесту, розпочалася легітимізація радянською владою свої дій в очах чехословацького політикуму. Чітко і жорстко дотримувалася випрацювана формула подій: «виключно низового народного руху за возз'єднання, на який радянська влада не могла не відреагувати». Уже в грудні 1944 року легітимізувати процес перед Е. Бенешом вдалося, він був згоден на від'єднання Закарпаття, але за формулою: «передачі від ЧСР до СРСР в рамках міждержавного договору».

Перемогою дипломатії СРСР вважаємо те, що Е. Бенеша вдалося переконати в підтримці радянської формули. Це було зроблено шляхом міжнародного тиску через цілеспрямований, з радянського боку, «витік інформації» про Закарпаття в пресу в кінці грудня 1944 року. Цими діями СРСР хотів досягти ще однієї цілі, примусити Чехословаччину визнати тимчасовий польський прокомуністичний уряд. Закарпаття в амбітних експансіоністських планах Й. Сталіна було важливим етапом, проте без Східної Галичини приєднання не мало сенсу.

Таким чином, СРСР, станом на кінець грудня, закарпатське питання виконав, залишивши галицьке ще не вирішеним. Вагання Бенеша, визнавати чи ні польський тимчасовий уряд розвіялися після того, як світова преса (польська, англійська, американська, шведська, німецька, чеська та словацька) в унісон підхопили закарпатську тематику. Все ж, вважаємо, що головним меседжем в даних статтях, був аспект вірогідного закарпатського сценарію в Словаччині, що налякало Е. Бенеша. Причому, більше він боявся не втрати Східної Словаччини, а неврегульованості кордонів з Польщею та Угорщиною. Через світову пресу Радянський Союз зумів вміло натиснути на больову точку президента ЧСР – «комплекс Мюнхена». Таким чином, радянська дипломатія

досягла ще однієї проміжної цілі – лист відповідь Е. Бенеша Й. Сталіну, котрий підтвердив легітимізацію дій СРСР на Закарпатті в очах чехословацького істеблішменту та чітко вказав, що Е. Бенеш готовий зіграти за радянськими правилами. Свої позиції виразила і закарпатська еміграція в США, проте жодна з них не реалізувалася: ні приєднання до СРСР як окрема республіка (прагнення представників православних громад), ні приєднання до Чехословаччини (греко-католицькі громади).

Наступним завданням радянської дипломатії стала легітимізація власних дій перед міжнародним співтовариством, що було успішно виконано підписанням договору про Закарпатську Україну 29 червня 1945 року. Таким чином, Закарпаття, згідно всіх міжнародно-правових норм увійшло до складу УРСР.

4). Одним із основних процесів, що характеризував радянсько-чехословацькі відносини в Закарпатті, в повоєнні роки, стала оптація. Вже з перших місяців процесу було чітко видно неузгодженість дій владних органів як Чехословаччини, так і Радянського Союзу. Прийом заяв пройшов на фоні свідомої протидії радянської влади. Одним з ключових аспектів стала «зміна правил гри» з боку СРСР. Скориставшись невпорядкованістю правового регулювання даного процесу, радянська влада ввела норму, згідно якої подавати заяви про оптацію можна було тільки до місцевих радянських органів влади. Це призвело до того, що з, приблизно, 23 тисяч прийнятих заяв на кінець березня, позитивно вирішено було всього трохи більше 20 %. Всі ті, хто подавав заяви в МВС ЧСР (так звані оптанти «Празької акції») не змогли переселитися.

Вважаємо, що причиною зміни регуляторних правил стало бажання офіційно не випустити велику кількість українців, котрі з політичних мотивів намагалися покинути СРСР.

На другому етапі, протягом року від 1 квітня 1946 до 26 березня 1947 активне переселення так і не розпочалося. Натомість, було переселено 329 осіб в трьох «неофіційних» транспортах влітку 1946 року. Відповідальність за два з

них взяв на себе перед чехословацькою владою І. Туряниця, хоча достеменно відомо, що останній «неофіційний» транспорт 24 серпня виїхав завдяки особистому клопотанню Д. Мануїльського до В. Клементіса на Паризькій мирній конференції в липні 1946 року. Між тим, нам не відомо за яким принципом формувалися списки осіб в перші транспорти. Припускаємо, що факт їх виїзду не в рамках масового переселення – це лобі у високих владних кабінетах, або корупція радянських органів (а скоріш за все – і те, і інше разом).

На цьому етапі відбулася спроба інституціоналізації процесу – приїхала чехословацька оптаційна комісія, проте, пробувши один місяць, вони припинити діяльність. На нашу думку, свідомий процес затягування активного етапу переселення міг бути цілеспрямованою халатністю з боку місцевих радянських органів, що проводився без санкції Москви. Коли розпочався процес переселення «волинських чехів», то «згадали» і про закарпатських переселенців, таким чином сукупно вирішили дане питання.

Третій етап – безпосереднє масове переселення. Протидія з боку радянських органів, і особисто І. Туряниці простежується навіть на цьому етапі: самовільне викреслювання осіб зі списків, спроба протидіяти виїзду чехословацьких вояків, котрі вступили до армії після битви на Дуклі тощо. Не зважаючи на численні перешкоди, оптувати чехословацьке громадянство змогли 5 377 осіб. Натомість, припускаємо, що ще близько 15 тисячам цього зробити не вдалося.

Вважаємо, що процес оптації не доцільно фіксувати як добровільний міграційний процес, тому що першочергову ідею переселення виражають не переміщені особи, а влада. Від волі особи не залежить концептуальне рішення щодо необхідності переселення, вона тільки підкоряється, нібито «добровільно», волі і бажанню інших людей, котрі планують переселення (в даному випадку рішенню урядів ЧСР та СРСР). В контексті цього, пропонуємо оптаційні процеси вважати примусовими міграційними процесами, адже вони були призначені для утвердження цілі примусового формування моноетнічних держав. На нашу думку, оптації, як і етнічні чистки, депортації, примусові

репатріації не корелюються з гуманістичною парадигмою демократичного суспільного устрою.

5). Процес репатріації закарпатців до СРСР з Чехословаччини був складовою частиною процесу репатріації з інших країн, проте мав свої чіткі особливості. Він тісно переплетений з такими міграційними процесами як оптація та масовий нелегальний перехід кордону. Згідно документів, що регламентували оптацію, особи, котрі не перебували на території Закарпаття в момент підписання договору про Закарпатську Україну не набули громадянства СРСР. Натомість, відносно таких осіб примусова репатріація проводилася все-одно. З 1 по 10 червня 1946 року була проведена операція чехословацьких спецслужб по виявленню і доставці осіб із закарпатською «пропискою» (так звана «Domovská příslušnost») на радянські репатріаційні збірно-пересильні пункти.

На перших етапах процесу, репатріація характеризувалася добровільністю (прибуло кілька поїздів, осіб в яких можемо ідентифікувати як добровільних репатріантів). У допомозі по їх відправці потужну роль зіграла празька організація Комітет громадян Закарпатської України на чолі з Ю. Гривняком.

З літа 1946 року можемо судити про активну примусову репатріацію до СРСР. Примусовій відправці підлягали закарпатці, котрі виїхали після 1938 року, що суперечило міжнародному праву, адже вони не були громадянами Радянського Союзу. Чехословацька влада толерувала здійснення цього процесу. Першими примусовими репатріантами вважаємо представників уряду Карпатської України на чолі з А. Волошином. Процес репатріації тривав до 10 вересня 1948 року, коли прийшов останній транспорт з дев’ятьма особами. Репатріація була покликана виконувати, переважно, політичні цілі з повернення та нейтралізації «антирадянських елементів».

6). Фактично, вперше за всю історію справжній кордон постав між територією Словаччини та Закарпаття, при цьому не співпадаючи з етнічними межами. Він означав для Закарпаття різкий «ментальний рух на схід», проти

чого «ногами проголосувала», в першу чергу, значна частина інтелігенції та практично вся єврейська меншина. Часто, наприклад в межах міського простору, ці поняття були, до певної міри, тотожними. Кордон став відправною точкою в житті тисяч закарпатців, змінив або надав їм іншого соціального та юридичного статусу. Встановлення чехословацько-радянського кордону стало причиною не лише цілого ряду міграційних процесів, а й каталізатором кризи чи зміни ідентичностей багатьох закарпатців.

В першу чергу проблема торкалася так званих «візитерів», тобто громадян Чехословаччини, котрі приїхавши в гості, чи у інших справах в 1945 році, не змогли виїхати назад у зв'язку з листопадовим закриттям кордону. Ці особи стали невільними заручниками обставин. Питання «візитерів» вирішувалося чехословацькими органами «в пакеті» з оптантами, проте остаточного результату досягти вдалося аж по завершенні процесу оптації. Вони перебували на Закарпатті аж до травня 1948 року, будучи три роки без правого статусу, матеріальної підтримки та допомоги. Це яскраво характеризує антигуманність тоталітарної сталінської політики в Радянському Союзі.

Ще одним супутнім процесом був масовий та поодинокий нелегальний перехід чехословацького кордону. Точну кількість осіб, котрі його нелегально перетнули в перші повоєнні роки, встановити важко. Адже, той, кому вдалося втекти і не потрапити до рук чехословацької служби безпеки, намагався, за будь-яку ціну, натуралізуватися і легалізуватися в ЧСР. Це робилося шляхом справжніх чи фіктивних шлюбів, зміною документів тощо. Осіб, котрі потрапляли до рук чехословацьких спецслужб, передавали радянським репатріаційним органам, які, в свою чергу, відправляли людей примусово назад. Непоодинокими були випадки втечі з транспортів під час репатріації. Загалом, основну масу нелегальних втікачів складають євреї, що повернулися з концентраційних таборів та мігрували до Чехословаччини, а згодом до Палестини чи США. А також інтелігенція, котра не бачила майбутнього в ідеологізованій системі радянського суспільства, тому мігрувала з політичних та економічних мотивів.

7). Доля закарпатських євреїв в часи міграційних процесів 1945-1948 років була чи не найскладнішою з усіх. Переживши Голокост, вони зіткнулися з відсутністю не тільки рідних та майна, а ще й правового статусу та громадянства. Тому, вони змушені були брати участь в таких процесах як оптація громадянства Чехословаччини, нелегальний перехід радянського кордону та примусова репатріація до СРСР. У всіх даних процесах їм чинили опір як влада ЧСР, так і радянські органи. В час коли з трибуни ООН, в тому числі і радянські дипломати, виголошували промови про неприпустимість обмеження свободи пересування, за різними підрахунками близько 8-12 тисяч закарпатських євреїв опинилися в ситуації вибору між тоталітарним СРСР та політично-нестабільною, а згодом соціалістичною, Чехословаччиною. В жодній з цих країн їм не були раді, тому не дивно, що більшість мігрувала до Палестини, США чи інших країн. Так зробили і ті закарпатські євреї, котрі перебували в Західній Європі чи Південній Америці. На перших етапах вони прагнули оптувати чехословацьке громадянство, проте через протидію влади ЧСР та правовий нігілізм більшість з них відмовилася від цієї ідеї.

8). На нашу думку, період чехословацько-радянських відносин в часи Другої світової війни та післявоєнний час варто розділити на 3 фази:

I. Дипломатична (вересень 1939 р. – грудень 1943 р.)

II. Активна (січень 1944 р. – листопад 1945 р.)

III. Міграційна (листопад 1945 р. – вересень 1948 р.)

В дисертаційному дослідженні розглядаємо дві останні фази.

II. Активна. Обґрунтування нижньої хронологічної межі: перша згадка Е. Бенеша в уряді ЧСР про те, що дії на території визволеної Чехословаччини проводитимуться спільно радянською та чехословацькою армією. Отже, приходить розуміння, що ЧСР буде визволено зі сторони СРСР. Обґрунтування верхньої хронологічної межі: ратифікація договору про Закарпатську Україну Тимчасовими національними зборами ЧСР та Верховною Радою УРСР.

Фазу ділимо на етапи:

а). Етап перший – підготовчий (січень – початок листопада 1944 р.) –

підготовка владою ЧСР відправки урядової делегації, розуміння Закарпаття, як органічної частини майбутньої Чехословаччини. Зі сторони СРСР робляться поступові, не чіткі кроки, що не сприймаються ЧСР як загроза (заборона на прямий радіозв'язок з Лондоном, включення І. Туряниці до складу делегації, юридичні аспекти в майбутньому трактуванні понять «зона військових операцій» тощо).

б). Етап другий – операція по встановленню влади (початок листопада – 26 листопада 1944 р.). З часу від'їзду І. Туряниці в Мукачево – до підписання Маніфесту про возз'єднання. На цьому етапі СРСР силами військ НКДБ та вищих офіцерських чинів проводить директивну заміну влади на місцях (в народних комітетах), де це було необхідно, розпочинається мобілізація до Червоної армії, обмежено пересування урядової делегації ЧСР, робляться перешкоди для проведення мобілізації в чехословацьку армію, пропагандивний тиск на урядову делегацію, тиск на опозиційні елементи. Цей етап характеризується активізацією сильного прорадянського руху серед частини населення Закарпаття (вірогідно, не тільки прокомуністично-налаштованих осіб), в зв'язку з визволенням. Про це свідчать протоколи зборів народних комітетів перших днів визволення, в яких вшановуються і радянська армія та Й. Сталін, і, водночас, президент ЧСР Е. Бенеш.

в). Етап третій – легітимізація дій СРСР в очах Чехословаччини (26 листопада 1944 – 29 січня 1945). Від підписання Маніфесту до листа-відповіді Е. Бенеша Й. Сталіну. Переважно дипломатична боротьба СРСР з метою переконати Чехословаччину в легітимності своїх дій. Радянським Союзом інспіровано міжнародний резонанс. На території краю розпочинаються заходи превентивної радянізації.

г). Етап четвертий – легітимізація дій СРСР в очах світу (29 січня 1945 – 27 листопада 1945 року). Від листа Й. Сталіна до ратифікації договору про Закарпатську Україну ВР УРСР. На цьому етапі відбулося підписання таємного зобов'язання Е. Бенеша, включення питання передачі Закарпаття до Кошицької програми уряду ЧСР. Договір було підписано та ратифіковано, а отже –

відбулась легітимізація, згідно зі всіма вимогами міжнародного права.

III. Міграційна фаза (листопад 1945 р. – вересень 1948 р.).

Обґрунтування нижньої хронологічної межі: остаточне закриття чехословацько-радянського кордону.Обґрунтування верхньої хронологічної межі: прибуття до СРСР з Чехословаччини останнього поїзду з репатріантами.

Ключовим у даній фазі вважаємо процес оптації, оскільки він регулювався міждержавним договором. Супутніми і паралельними – всі інші міграційні процеси, що були взаємозв'язані з оптацією. Тому, поділ на етапи пропонуємо на основі саме цього міграційного процесу.

Етапи:

а). Етап перший – прийом заяв на оптацію (січень – березень 1946 р.);

б). Етап другий – проміжний (квітень 1946 р. – березень 1947 р.). Впродовж даного етапу масове переселення згідно оптації ще не розпочалося, проте влітку 1946 року відправлено три «неофіційні» транспорти. В Чехословаччині у червні 1946 року розпочалася активна фаза радянської примусової репатріації.

в). Етап третій – масове переселення оптантів (кін. березня – листопад 1947 р.). На засіданні уряду ЧСР в листопаді 1947 р. виголошено підсумки активного переселення.

г). Етап четвертий – заключний (листопад 1947 р. – вересень 1948 р.). Весною та влітку 1948 р. переселено так званих «візитерів», у вересні до СРСР прийшов останній транспорт з репатріантами.

Таким чином, підсумовуючи фактичний матеріал приходимо до висновку, що проблема Закарпаття в чехословацько-радянських зв'язках 1944 – 1948 років характеризувалася ключовою подією – зміною територіальної приналежності краю, навколо якої, відповідно, формувалися політичні, економічні, дипломатичні та демографічні взаємозв'язки Чехословацької республіки та Радянського Союзу. Міграційні процеси випливали з політичних та територіальних змін та були ними спричинені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1.1. Архівні документи

1.1.1. Архів управління Служби безпеки України в Закарпатській області

1. АУСБУЗО. – Спр.1890. – Дело по обвинению: Цибере Павел Петрович в пр. по ст. 58-6 ч.I, 58-10 ч.I УК РСФСР, 13 октября 1947 г. – 25 ноября 1948 г. в III т. – Т.1. – 364 арк.

1.1.2. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)

2. ДАЗО. – Ф. Р-11. – Волівський окружний народний комітет, с. Волове. – Оп.1. – Спр.2. – Протоколи засідань сільських народних комітетів і загальних зборів селян за 1944-1945 роки. – 82 арк.
3. ДАЗО. – Ф. Р-14. – Президія Народної Ради Закарпатської України. – Оп.1. – Од.зб.4. – Оголошення урядового делегата Чехословацької республіки Нємец Франтішека в м. Хуст про тимчасове керування на визволеній території Чехословацької Республіки. – 2 арк.
4. ДАЗО. – Ф. Р-14. – Президія Народної Ради Закарпатської України. – Оп.1. – Од.зб.5. – Розпорядження Чехословацького урядового делегата Нємец Франтішка, чехословацького військового коменданта і рухівського ОНК про проведення мобілізації в чехословацьку армію, про забезпечення чехословацьких військових частин харчовими продуктами та про створення комісії при сільських Народних комітетах по перевірці благонадійності службовців і громадян під час угорської окупації. – 10 арк.

5. ДАЗО. – Ф. Р-14. – Президія Народної ради Закарпатської України. – Оп.1. – Од.зб.167. – Лист міністра Внутрішніх справ Чехословаччини про перебування на території Чехословаччини громадян Закарпатської України та про їх видачу на вимогу органів НРЗУ. – 1 арк.
6. ДАЗО. – Ф. Р-108. – Хустський окружний народний комітет м. Хуст. – Оп.1. – Од.зб.1. – Протоколи засідань сільських народних комітетів за 1944 рік. – 34 арк.
7. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Виконком Закарпатської обласної ради депутатів трудящих 1946-1948 рр. – Оп.8. – Спр.5. – 63 арк.
8. ДАЗО. – Ф. Р-195. – Виконком Закарпатської обласної ради депутатів трудящих 1946-1948 рр. – Оп.14. – Спр.36 – 58 арк.
9. ДАЗО. – Ф. Р-211. – Рахівський окружний народний комітет с. Рахів. – Оп.1. – Од.зб.11. – Положення циркуляри і об’яви про організацію чехословацької влади на звільненій території, окружної і сільських рад, про їх компетенції і задачі та меморандум до Чехословацького уряду про приєднання Мараморош-Сигета до Закарпатської України. – 21 арк.
10. ДАЗО. – Ф. Р-211. – Рахівський окружний народний комітет с. Рахів. – Оп.1. – Од.зб.12. – Протоколи засідань сільських народних комітетів за 1944 рік. – 106 арк.
11. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.2. – Рішення облвиконкому з питань репатріації. – 10 арк.
12. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.5. – Списки репатрійованих громадян, які повернулися в Закарпатську область в 1945-1952 рр. – 293 арк.
13. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.6. – Список чехословацьких громадян, які прибули на територію області в 1945 році і не могли повернутися в зв’язку з закриттям кордону, за 1946 рік. – 4 арк.

14. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.7. – Списки громадян, які залишили область і без дозволу виїхали за кордон в 1946-1947 роках. – 38 арк.
15. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.8. – Відомості про кількість громадян, вивезених фашистськими загарбниками з області та, які повернулися в область у 1946 році. – 76 арк.
16. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.8а. – Листування з відділом у справах репатріації РМ УРСР, міськвиконкомами, плановими торговими організаціями по питаннях повернення, трудовлаштування та матеріального забезпечення репатрійованих громадян. – 127 арк.
17. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.12. – Директивні вказівки управління в справах репатріації при РМ УРСР. – 43 арк.
18. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.13. – Документи про повернення, трудовлаштування, матеріальне забезпечення репатріантів (інформації, списки, заяви, листування). – 240 арк.
19. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.15. – Документи про повернення іноземних громадян із області в Чехословаччину, Угорщину, Польщу, в зв’язку з закриттям кордону (списки, довідки, листування). – 50 арк.
20. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.17. – Списки репатрійованих громадян, які повернулися в область в 1947 році. – 174 арк.

21. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.19. – Звіт та доповідна записка про роботу відділу за 1947 рік. – 15 арк.
22. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.26. – Документи про трудовлаштування, виділення житла та матеріальне забезпечення репатріантів (заяви, довідки, листування). – 127 арк.
23. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.28. – Документи про повернення іноземних громадян в Чехословаччину, Угорщину, Польшу із Закарпатської області в зв'язку з закриттям кордону (списки, довідки, листування). – 155 арк.
24. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп.1. – Од.зб.30. – Відомості (статистичні) про кількість репатрійованих громадян та переселенців, які прибули в область в 1948 році. – 17 арк.

1.1.3. Приватний архів автора

25. Протоколи засідання президії народного комітету міста Хуста. 30 жовтня – 11 листопада 1944 року // Зберігається в приватному архіві автора. – 10 арк.

1.1.4. Архів Міністерства закордонних справ Чеської республіки в м. Прага (Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky v Praze – AMZV ČR, Praha)

26. AMZV ČR, Praha. – Fond Konzulární odbor/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Optování pro ČSR na Zakarpatské Ukrajině. – Меморандум посольству СССР в Праге от 16 августа 1945 года.
27. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Меморандум посольству СРСР в Праге от 4 октября 1945 года.
28. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – МИД ЧСР Посольству СРСР в Праге о визе для Курацины, 16.V.1947.
29. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Министерство иностранных дел ЧСР посольству СССР в Праге, 11.XII.1946.
30. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Оголошення та заява про оптацію.
31. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Ответ посольства СССР на ноту МИД от 19 октября 1945 года.
32. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Ответное письмо Министерства иностранных дел ЧСР Посольству СССР, 5.II.1947.
33. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Памятная записка посольству ЧСР г. Москва, 13.VIII.1947.
34. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Письмо Посольства СССР Министерству иностранных дел ЧСР, 27.I.1947.
35. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dalnopis Kuraciny z Moskvy ze dne 8.IV.1947.
36. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Depeše čj. 985 ze dne 22.XI.1945.
37. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Depeše velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 29.I.1946.
38. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Clementise na velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 11.VII.1946.
39. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Dr.

Hynka na MZV ze dne 25.I.1946.

40. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Dr. Hynka o příjezdu delegace do Užhorodu ze dne 12.III.1947.
41. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Dr. Skořepy ze dne 10.V.1948.
42. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Dr. Škody na MZV ze dne 4.VII.1946.
43. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Komisie pre optantov zo Zakapratskej Ukrajiny zo dňa 8.XI.1946.
44. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva národní obrany, hlavní štáb na Ministerstvo vnitra ze dne 26.VII.1947.
45. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva národní obrany, hlavní štáb na Ministerstvo vnitra ze dne 6.X.1947.
46. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva národní obrany na MZV ze dne 16.IV.1946.
47. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva ochrany práce a sociální péče na MZV ze dne 31.III.1947.
48. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva ochrany práce a sociální péče na MZV ze dne 8.V.1947.
49. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva vnitra ze dne 15.XII.1945.
50. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva vnitra na MZV ze dne 8.IV.1947.
51. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva vnitra na MZV ze dne 10.V.1947.
52. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva vnitra na MZV ze dne 14.V.1947.
53. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis

Ministerstva vnitra na Úřad předsednictva vlády ze dne 3.VI.1947.

54. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis MZV do ruk p. min. Rady Bartoně.
55. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis MZV do ruk p. min. Rady Bartoně, zřízení čsl.-sov. smíšené komise.
56. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis MZV na Prezidium MV ze dne 15.I.1947.
57. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis MZV na velvyslanectví SSSR o Smíšené komise ze dne 18.XII.1946.
58. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis MZV na velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 20.XII.1945.
59. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis MZV pro Ervina Polaka ze dne 1.XII.1945.
60. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis na ministerstvo sociální péče ze dne 26.VIII.1946.
61. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis na MZV ze dne 16.VII.1946.
62. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis optantů na MZV ze dne 7.XI.1946.
63. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Repatriačnej delegácií československej zo dňa 6.I.1946.
64. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Stanici NB Biel okres Kráľovský Chlmec, na Poverníctvo vnútra zo dňa 6.VII.1946.
65. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 4.XII.1945.
66. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 8.III.1946.
67. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis velvyslanectví ČSR v Moskve ze dne 7.I.1946.

68. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 18.III.1946.
69. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis velvyslanectví ČSR v Moskvě na MZV ze dne 20.VI.1946.
70. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis velvyslánectví ČSR v Moskvě na MZV ze dne 14.VIII.1947.
71. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 7.I.1946.
72. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana I. Turjanici ze dne 7.I.1946.
73. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 22.I.1946.
74. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV státnímů tajemníkovi.
75. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 13.II.1946.
76. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 11.III.1946.
77. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 14.III.1946.
78. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana Vladu Clementisovi ze dne 13.V.1946.
79. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na kancelář p. státního tajemníka.
80. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MV ze dne 29.V.1946.
81. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 4.VI.1946.
82. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 8.VII.1946.

83. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 16.VII.1946.
84. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 12.XI.1946.
85. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 13.XI.1946.
86. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 6.XII.1946.
87. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dr. Bartoň na Úřad předsednictva vlády ze dne 26.VII.1947.
88. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dr.Rojiček pro stáního tajemníka ze dne 11.VI.1947.
89. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Informace pro p. státního tajemníka Dr. Vl. Clementisa.
90. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Instrukce MZV všem zastupitelským úřadům ČSR ze dne 12.X.1945.
91. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kabinet MZV na vědomí státnímů tajemníkovi a V, VI odborům.
92. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kancelář Prezidenta ČSR na MZV, telegram Jacoba Rozenheima ze dne 22.III.1946.
93. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 21.V.1947.
94. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 24.VII.1947.
95. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 5.VIII.1947.
96. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 17.VIII.1947.
97. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 19.VIII.1947.

98. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 30.VIII.1947.

99. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina na Velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 17.VII.1947.

100. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina na Ministerstvo vnitra ze dne 23.VII.1947.

101. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina na MZV ze dne 2.VIII.1947.

102. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina na MZV ze dne 22.VIII.1947.

103. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina Kaganoviču ze dne 27.VIII.1947.

104. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina na Ministerstvo vnitra ze dne 1.IX.1947.

105. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Návrh odpovědi MZV Horáku ze dne 11.I.1947.

106. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Optanti ze Zak. Ukr., seznam zamítnutích žadosti o opce.

107. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Pára to Czechoslovak Embassy Moscow, 4.VIII.1947.

108. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Povolenie vstupu 40 rodinám optantu z Užhorodu.

109. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Situační zpráva čs. Opční komise v Užhorodě ze dne 19.X.1947.

110. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Šifrogram Clementisa do Moskvy ze dne 29.IV.1946.

111. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Šifrogram Clementisa na velvyslanectví ČSR ve Wašingtonu ze dne 18.III.1946.

112. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. –

Telefonogram Perkovi ze dne 20.III.1946.

113. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Dr. Hynka na MZV ze dne 10.XII.1945.

114. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Dr. Hynka na MV ze dne 13.XII.1945.

115. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 18.VII.1946.

116. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 11.I.1947.

117. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 9.X.1947.

118. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 24.X.1947.

119. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 20.I.1948.

120. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 5.III.1948.

121. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram MV k rukám Dr. Z. Tomana ze dne 4.II.1946.

122. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram MZV na velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 14.I.1946

123. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram MZV Z. Tomanovi ze dne 28.II.1946.

124. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram pro Dr. Hynka, Užhorod ze dne 11.XII.1945.

125. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR v Bogotě na MZV ze dne 27.VIII.1945.

126. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR v Londýně na MZV ze dne 17.XII.1945.

127. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. –

Telegram velvyslanectví ČSR v Mechiku na MZV ze dne 27.IX.1945.

128. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR v Moskvě na MZV ze dne 21.XII.1946.

129. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR v Moskvě na MZV ze dne 9.IV.1947.

130. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR ve Stokholmu na MZV ze dne 13.XII.1945.

131. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR ve Stokholmu na MZV ze dne 1.VII.1946.

132. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR ve Stokholmu na MZV ze dne 1.VIII.1946.

133. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR ve Wašingtonu na MZV ze dne 12.X.1945.

134. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR ve Wašingtonu na MZV ze dne 15.III.1946.

135. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Z. Tomana na MZV ze dne 13. II.1946.

136. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Usnesení 4. schůze předsednictva vlády ze dne 14.XII.1945.

137. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Usnesení schůze vlády. Dopis generálnímu tajemníku ze dne 11.I.1946.

138. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Vyjádření odboru VI MZV ze dne 24.I.1946.

139. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Vyjádření oddílu II/1 MZV.

140. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Vyjádření Z. Tomana k hlašení pplk. Polaka ze dne 5.II.1946.

141. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Výňatek ze záznamu o rozhovoru Clementise a Zorina ze dne 16.VII.1946.

142. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. –

Vysielanie úradníka MZV do Užhorodu, ako sídla Zakarpatskej Ukrajiny.

143. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Zápis z meziministerské porady konané dne 26.III.1946.

144. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam Dr. Hynko o návštěvě I. Turjanici ze dne 12.III.1947.

145. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam Ministerstva vnitra na MZV ze dne 10.X.1947.

146. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam o rozhovoru Clementisa a Zorina ze dne 8.VII.1946.

147. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam o rozhovoru Procházky a Kuvyrkina ze dne 11.III.1946.

148. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam z užší meziministerské porady konané dne 28.XI.1947.

149. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Zpráva o činnosti opční komise v Užhorodě ze dne 1.II.1946.

150. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Zpráva o činnosti opční komise ze dne 3.XII.1946.

151. AMZV ČR, Praha. – Fond Konzulární odbor/1, 1945-1948. – kr. 110. – Repatriace ze Zakarpatské Ukrajiny. – Dopis Deeva ministru vnitra Noskovi ze dne 28.V.1946.

152. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1948. – kr. 110. – Dopis Ministerstva zemědělství na Ministerstvo vnitra ze dne 6.VI.1946.

153. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1948. – kr. 110. – Dopis MZV na Ministerstvo vnitra ze dne 1.VI.1946.

154. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1948. – kr. 110. – Dopis Ústředního sociálního úřadů hlavního města Prahy na Ministerstvo vnitra ze dne 7.III.1946.

155. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1948. – kr. 110. – Seznam osob ze Zakarpatské Ukrajiny žijicích v Moravské Třebově ze dne 9.IV.1946

156. AMZV ČR, Praha. – Fond Londýnský archiv – důvěrný (LA-D), 1945-1949. – kr. 46. – Depeší Fierlingera ze dne 24 srpna 1944 na MZV
157. AMZV ČR, Praha. – Fond Teritoriální odbor – Obyčejné, SSSR, 1945-1959. – kr. 43. – Zakarpatská Ukrajina. Repatriace. – Dopis na Ministerstvo vnitra.
158. AMZV ČR, Praha. – Fond Teritoriální odbor – Obyčejné, SSSR, 1945-1959. – kr. 44. – Repatriace ze Zakarpatské Ukrajiny. – Kašpárek na MZV ze dne 30.VIII.1947.
159. AMZV ČR, Praha. – Fond Teritoriální odbor – Obyčejné, SSSR, 1945-1959. – kr. 45.– Удостоверение уполномоченного для осуществления оптации советника Посольства Эрвина Полака.

1.1.5. Національний архів Чеської республіки в м. Прага (Národní archiv České Republiky v Praze – NA ČR, Praha)

160. NA ČR, Praha. – F. 1419. – Archiv Huberta Ripky. – ka. 194. – sign. 1-5-3-1ar2. – Osobní složky.
161. NA ČR, Praha. – F. 1419. – Archiv Huberta Ripky. – ka. 194. – sign. 1-52-2. – MZV Zprávy z Podkarpatské Rusi, 1945
162. NA ČR, Praha. – F. 1419. – Archiv Huberta Ripky. – ka. 194. – sign. 1-52-1-3. – Podkarpatská Rus. Vnitřní situace, 1945
163. NA ČR, Praha. – F. 1419. – Archiv Huberta Ripky. – ka. 195. – sign. 1-53-7. – MZV Vl. Delegace, 1944-1945.
164. NA ČR, Praha. – F. Ministerstvo práce a sociální péče. – ka. 336. – Konečná zpráva o provedení hromadné reemigrace Čechů a Slováků z ciziny – návrh vládního usnesení – 36 арк.
165. NA ČR, Praha. – F. Ministerstvo vnitra – nová registratura. – sign.A4170. – ka.1163. – První transport optantů ze Zakarpatské Ukrajiny ze dne 26.III.1947.
166. NA ČR, Praha. – F. Ministerstvo vnitra – nová regisrtratura. – sign.A4170. – ka.1163. – Osoby slovenskej a českej národností k vysťahovanim do ČSR podľa dohody SSSR a ČSR o Zakarpatskej Ukrajině zo dňa 29. Júna 1945. –

Hlášenie Kuraciny zo dňa 30.III.1947.

167. NA ČR, Praha. – F. Ministerstvo vnitra – nová registratura. – sign.14. – ka.1420. – Zakarpatská Ukrajina. – Poverníctvo vnútra, v Bratislave zo dňa 13.V.1947.

1.2. Опубліковані документи і матеріали

168. Декрет Народної Ради Закарпатської України про зв'язків народних комітетів Закарпатської України з уповноваженим Уряду Чехословацької республіки Нємецом // Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганича і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с.

169. Декрет НРЗУ про припинення мобілізації в чехословацьку армію та підтримку вербовки добровольців в Червону армію // Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганича і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с.

170. Довідка щодо настроїв населення Закарпатської України // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.

171. Довідка щодо настроїв серед мешканців Закарпатської області у зв'язку з приєднанням Закарпатської України до Радянського Союзу та майбутніми виборами до Верховної Ради СРСР // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.

172. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і

Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну // Шляхом Жовтня. Визволення радянською армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. Збірник документів. Т. 6. Серпень 1944 - січень 1946 р. До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції / Упоряд. Г. І. Сіяртова. - Ужгород. - 448 с.

173. Донесення генерала А. Гасала начальнику військової місії ЧСР в Москві генералу Г. Пікові про набір добровольців до радянської армії // Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганича і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с.

174. Донесення члену військової ради 4-го Українського фронту про прибуття в м. Сваляву представників Чехословацького корпусу в СРСР для проведення мобілізації в чехословацьку армію // Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганича і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с.

175. Доповідна записка про діяльність Чехословацької урядової делегації та політичні настрої населення Закарпатської України // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.

176. Из инструкции президента Чехословакии Э. Бенеша чехословацкому правительственному делегату Ф. Немецу относительно Подкарпатской и переезда правительства на освобожденную территорию // Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. / В. В. Марьина. – Москва: Новый хронограф, 2003. – 302 с.

177. Із інструкції військовим комендантам на визволеній від німецьких

окупантів території Чехословаччини // Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганича і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с.

178. Із інформації уповноваженого по вербуванню добровольців у Червону армію в с.Бобовище Мукачівського району // Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганича і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – 750 с.

179. Із оперативного зведення штабу військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту про настрої закарпатського населення // Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, Видавництво «Закарпаття», 1999. С. 42-43.

180. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4-11 февраля 1945 г.: Сб. документов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – Т. IV. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.

181. Письмо президента Чехословакии Э. Бенеша председателю Совета Народных Комиссаров СССР И. В. Сталину // Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 4, кн. 2. Дек. 1943 – май 1945. – М.: Наука, 1983. – 472 с.

182. 14. listopad (Depeše č.1 – pro pana předsedu vlády Jana Šrámka) // Marek J. Radiostanice VLADISLAV v marném boji o Podkarpatskou Rus // Historie a vojenství. Časopis vojenského historického ústavu. – 4/2011. –Ročnik LX. – S. 55-70.

183. 15. leden (Depeše č.12 – pro ministra Ripku) // Marek J. Radiostanice

VLADISLAV v marném boji o Podkarpatskou Rus // Historie a vojenství. Časopis vojenského historického ústavu. – 4/2011. –Ročnik LX. – S. 55-70.

184. 28. listopad (Pro Jana Masaryka) // Marek J. Radiostanice VLADISLAV v marném boji o Podkarpatskou Rus // Historie a vojenství. Časopis vojenského historického ústavu. – 4/2011. –Ročnik LX. – S. 55-70.
185. Colonel Hrabovsky to the Commander-in-Chief of the IV Ukrainian Army (Petrov). Telegram // Nemec F., Moudry V. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 p.
186. Czechoslovak Ambassador in Moscow (Fierlinger) to the Delegate. Telegram. 16 November 1944 // Nemec F., Moudry V. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 p.
187. Czechoslovak Minister of External Affairs (Masaryk) to the Delegate. Telegram. London, October 20, 1944 // Nemec F., Moudry V. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 p.
188. District National Committee in Hust to the Czechoslovak Government Delegation. Letter // Nemec F., Moudry V. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 p
189. Protokol ke smlouvě Československé republiky se Svazem Sovětských socialistických republik o připojení Zykarpatské Ukrajiny k Ukrajinské sovětské socialistické republice // ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání. – Brno: Ústav pro soudobé dějiny a Nakladatelství Doplněk, 1997. – 542 s.
190. Telegrafická instrukce J. Masaryka československému velvyslanectví v SSSR vě věci vyslání vládního delegáta na území Podkarpatské Rusi // Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednánich: červenec 1943-březen 1945. Dokumenty. – D.2. – Praha, 1999. – 663 s.

191. The Delegate to the Czechoslovak Ambassador in Moscow (Fierlinger). Telegram. 12 November 1944 // Nemec F., Moudry V. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 p.
192. The Office of the Government Delegate to the District National Committee in Hust. Letter // Nemec F., Moudry V. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 p.
193. Ústavní dekret presidenta republiky o přípravě provedení smlouvy mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945. – Předpis č. 60/1945 Sb. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-60
194. Vládní nařízení o přípravě opce podle smlouvy mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945. – Předpis č. 61/1945 Sb. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1945-61

1.3. Мемуарна література

195. Ваш І. Дорога до мети. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1963. – 308 с.
196. Ваш І. Народження. Сторінки записної книжки. – Ужгород: «Карпати», 1965. – 91 с.
197. Ільницький Ю. Спомини: із прожитого і пережитого. – Ужгород: Видавництво «Мистецька лінія», 2007. – 256 с.
198. Із спогадів М.С. Хрущова про Закарпатську Україну // Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, Видавництво «Закарпаття», 1999. С. 274-278.

199. Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П. Судоплатов. – М.: «Олма-Пресс», 1997. – 295 с.

200. Шандор В. Спомини. Т. ІІ. Карпатська Україна 1939-1945. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – 245 с.

201. Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. В дни огорчений и побед. Кн. 1. / С.М. Штеменко. – М.: Вече, 2014. – 512 с.

202. Kruško S. Domov v cudzine alebo žili sme na Ukrajine / Stefan Kruško. – Prešov Koordinačný výbor reoptantov v SR, 2007. – 77 s.

203. Laštovička B. V Londýně za války. Zápasy o novou ČSR 1939-1945 / Bohuslav Laštovička. – Praha: Státní nakl. politické literatury, 1961. – 610 c.

204. Táborský E. Prezident Beneš mezi Západem a Východem / Eduard Táborský. – Praha: Mladá fronta, 1993. – 327 c.

ІІ. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

205. 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород: Патент, 1995. –77 с.

206. Бенеш таки вибирається в Чехословаччину // Свобода. Український щоденник. – 31 січня 1945. – №22. – С.2

207. Болдижар М. М. Закарпаття у відносинах між Чехословаччиною та Радянським Союзом у роки другої світової війни. Радянсько-Чехословацький договір 29 червня 1945 року / М. Болдижар // Закарпаття і Чехословаччина в 1945-1948 роках. Матеріали наукової конференції , 31 вересня – 2 жовтня 1999 р., Ужгород (Україна) – Кошіце (Словаччина). – Ужгород – Кошіце, 1999. – С.5-14.

208. Болдижар С. Правове становище Закарпатської України (1944–1946 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.

12.00.01 / С. Болдижар. – Київ. нац. ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 20 с.

209. Буцько О. Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) / О. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. праць / НАН України. Ін-тут історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С. 143-158

210. Ванат І. Нариси історії українців Східної Словаччини. Книга друга (1938 – 1948). – Братислава-Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, 1985. – 353 с.

211. Віднянський С. Народна рада Закарпатської України як інструмент приєднання Закарпаття до СРСР та радянізації краю (1944-1946 рр.) / С. Віднянський // Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny. – Krakov: Spolok Slovákov v Pol`sku, 2013. – С.37-52.

212. Вовканич І. "Ресловакізація", переселення повоєнних років і сучасні проблеми української меншини в Словаччині: до питання історіографії / Іван Вовканич. // Науковий вісник УжДУ. Серія історія. – 1998. – №2. – С. 107–114.

213. Вовканич І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945-1948 рр. / Іван Вовканич. // Науковий вісник УжДУ. Серія історія. – 1999. – №4. – С. 145–152.

214. Вовканич І. Оптаційні процеси між Чехословаччиною і СРСР у перші післявоєнні роки / І. Вовканич, М. Ґайдош. – Науковий вісник УжДУ: Серія: Історія. – Ужгород, 1998. – Вип. 2. – С. 97-102.

215. Вовканич І. Повоєнні декрети президента ЧСР Е.Бенеша і сучасні міжнародні відносини / Іван Вовканич. // Carpatica – Карпатика. Історичні та історіографічні студії до ювілею д.і.н. проф. В.В. Грабовського. – 2003. – №24. – С. 242–253.

216. Вовканич І. Чехословаччина в 1945 – 1948 роках. Нарис історії перехідного періоду / Іван Вовканич. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000. – 325 с.

217. Вовканич І.І. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945-1947 рр./ І.І. Вовканич, І. Сюсько, В. Марина // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Сату-Маре: Краєзнавчий музей округу Сату-Маре, 1999. – С. 375-408.

218. Возз'єднання: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною: 26 червня 2000 року, Ужгород, Україна. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 180 с.

219. Возз'єднання Закарпаття з Україною: Матеріали наук. конф., присвяч. 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, 29 червня 2005 р. – Ужгород, 2006. – 198 с.

220. Гапоненко-Товт І. Проблема Підкарпатської Русі в радянсько-чехословацьких відносинах в 1944 році // Carpatica-Карпатика: Акт. пробл. Історії та етнології. Зб. статей. – Ужгород: Патент, 2003 – Вип. 23. – С. 47–60

221. Гийдел. Е. Рутенія über alles. – Україна Модерна. – число 12. – Стандарти науки і академічне середовище. – Київ: Критика, 2007. – С.191-217.

222. Гордійчук С. Нелегальна міграція незгодних з радянською владою закарпатців в 1946-1950-х роках. / Сергій Гордійчук // Україна в контексті Європейської історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. / Сергій Гордійчук. – Тернопіль, 2014. – С. 195–207.

223. Гордійчук С. Політичні репресії на Закарпатті у 1944-1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Гордійчук Сергій – Ужгород, 2015. – 23 с.

224. Гранчак І.М. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни / І.М. Гранчак, І.І. Поп // Карпатика. – Вип. 2. – Ужгород, 1993. – С.223-236

225. Грачев С. Помощь СССР народам Чехословакии в их борьбе за свободу и независимость: 1941-1945 гг. / С. Грачев. – Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1953. – 237 с.

226. Грін. О. Закарпаття у відносинах між Чехословаччиною та Радянським Союзом у роки Другої світової війни. Радянсько-чехословацький договір 29 червня 1945 року / О. Грін. – Держава і право. – 2009. – С. 158-164.

227. Данилець Ю. Православна церква в умовах першого року радянської влади на Закарпатті (1944-1945) / Ю. Данилець // Русин. – 2010. – №1(19). – С. 44-50.

228. Данилюк Д. Д. Возз'єднання Закарпаття з Українською РСР в оцінці вітчизняної історіографії (1945-2013) / Д. Д. Данилюк, В. В. Міщанин // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 2 (31). – С. 167–177.

229. Данилюк Д. Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917-1985) / Д. Д. Данилюк. – Львів: Вид-во «Вища школа». – 1987. – 130 с.

230. Данилюк Д. Д. Українська історіографія історії Закарпаття 1919–1945 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнар. наук. конф. «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року) / Павло Чучка (відп.ред.). – Ужгород: Гражда, 1995. – С. 97–109.

231. Довганич О. Він загинув у Тайшеті / Омелян Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область / за ред. І.Різака, О.Довганича, О.Хланти. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. – Книга друга. – (Науково-документальна сері книг «Реабілітовані історією»). – 800 с.

232. Довганич О. Ставлення чехословацького емігрантського уряду і президента Е. Бенеша до національно-визвольного руху і возз'єднання Закарпаття з Україною / О. Довганич // Возз'єднання: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною: 26 червня 2000 року, Ужгород, Україна. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 94-101.

233. Довганич О. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України / Омелян Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область / за ред. І.Різака, О.Довганича, О.Хланти. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – Книга перша. – (Науково-документальна сері книг «Реабілітовані історією»). – 788 с.

234. Евсеев И. Ф. Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944-1945 гг.) / И. Ф. Евсеев. – М., 1954. – 148 с.

235. Елинек Йешуягу А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатської Руси и Мукачева (1848-1948) / Елинек А. Йешуягу; пер. с англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга, при участии С. Беленького, О. Клименко; фотоматериалы и карты П.Р. Магочия; ред. рус. текста В. Падяк. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010. – 498 с.

236. Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. Конференції присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття та 50-річчю першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України / Упоряд. В. Задорожний та Р. Офіцинський. – Ужгород: ВВК «Патент», 1995. – 138 с.

237. Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (Ужгород, 24 червня 2010 р.). – Ужгород: Видавництво «TIMPANI», 2010. – 168 с.

238. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.

239. Закарпаття і Чехословаччина в 1945-1948 роках. Матеріали наукової конференції , 31 вересня – 2 жовтня 1999 р., Ужгород (Україна) – Кошіце (Словаччина). – Ужгород – Кошіце, 1999. – 90 с.

240. История Чехии / Под. ред. Академика В. И. Пачета. – М: Государственное издательство политической литературы, 1947. – 260 с.

241. История Чехословакии в трех томах / Под редакцией И. Н. Мельниковой, А. И. Недорезова, С. И. Прасолова, Н. А. Шленовой. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. – Том III. – 662 с.

242. «Карпаторусская союзная республика», а не Україна // Свобода. Український щоденник. – 3 лютого 1945. – №25. – С.1

243. Король І. Ф. Переможна сила братерства: (Солідарність народів Країни Рад з рев. Боротьбою трудящих Закарпаття. 1917-1945) / І. Ф. Король. – Львів, 1979. – 126 с.

244. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней / редактор издательства В. П. Терехов. – М.: Наука, 1988. – 576 с.

245. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) / М. П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська Обласна друкарня», 2007. – 248 с.

246. Магочі П. Р. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис / П. Р. Магочі. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2005. – 27 с.

247. Магочі П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / Авторизований переклад з англійської мови. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю» 1994. – 295 с.

248. Макара М. Карпатами споріднені. Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин / М. Макара, І. Мигович. – Вид. друге, доп. – Ужгород: ВАТ «Патент», 1999. – 84 с.

249. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М.П. Макара – Ужгород: Патент, 1995. – 108 с.

250. Малець О. Етнічні процеси на Закарпатті після встановлення радянської влади (липень 1945-1950 рр.) / О. Малець // Carpatica – Карпатика. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. – Ужгород, 2001. – С.201- 218

251. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 / В. Маркусь ; Андре П'єр (вступ. слово). – 2-е вид. – К., 1992. – 112 с.

252. Марьина В. В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек: 1884–1948 / В.В. Марьина. – М.: «Индрик», 2013. – 488 с.

253. Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. / В. В. Марьина. – Москва: Новый хронограф, 2003. – 302 с.

254. Марьина В. В. К событиям в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) осенью 1944 – зимой 1945 года / В. В. Марьина // Словяноведение. – 2001. – С. 27 – 48.

255. Марьина В. В. Советский Союз и Чехо-Словацкий вопрос во время второй мировой войны. 1939–1945 гг. / В.В. Марьина. – Кн.1. 1939 – 1941 гг. – М.: «Индрик», 2007. – 448 с.

256. Марьина В. В. Советский Союз и Чехо-Словацкий вопрос во время второй мировой войны. 1939–1945 гг. / В.В. Марьина. – Кн.2. 1941–1945 гг. – М.: «Индрик», 2009. – 432 с.

257. Марьина В. СССР и Чехословакия на завершающем этапе второй мировой войны (проблемы, договоренности, противоречия) / В. Марьина // Česko-Ruské vztahy v 19. a 20. století. Чешско-российские отношения в 19-20 веках. / red. Jan Němeček a Emil Voráček. – Praha: Historický ústav AV ČR, v.v.i., 2011. – С. 49–83.

258. Мелешко Н. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Мелешко Н. – Київ, 2014. – 20 с.

259. Мельникова И. Н. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословаки / И. Н. Мельникова // Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. – М., 1951. – Т. 3. – С.104-135.

260. Мищак І. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: сучасна історіографія / І. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 20. — С. 455-474.

261. Міщанин В. Взаємовідносини окружних народних комітетів Закарпаття з військовими частинами Червоної армії в 1944-1950 рр. (на прикладі Волівського округу) // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип. 22. – С. 69-76.

262. Міщанин В. Кордони й адміністративний поділ Закарпатської України (1944 - 1946) / В. Міщанин // Тисячоліття – Millenia. – Науковий щорічник. – Вип. 2. – Ужгород: Ґражда, 2015. – 186 с.

263. Мошкин С. Закарпатье послевоенное приобретение Сталина / С. Мошкин. // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – 2011. – №11. – С. 389–407.

264. Мушинка М. КГЗУ і репатріанти / Микола Мушинка. // Карпатський край. – квітень-червень 1993. – №4-6. – С. 38–40.

265. Мушинка М. Коронний свідок розвінчаної доби / Микола Мушинка. // Карпатський край. – березень 1993. – №3. – С. 22–25.

266. Нариси історії Закарпаття. Т. ІІ (1918-1945) / Ред.кол.: Гранчак І., Балагурі Е., Грицак І., Ілько В., Поп І. – Ужгород, вид. «Закарпаття», 1995. – 665 с.

267. О продлении срока оптации и переселения, предусмотренных Советско-Чехословацким Соглашением от 10 июля 1946 года // Закарпатская Украина. – 26 октября. – №219. – С.1

268. Офіцинський Р. Закарпаття у міграційних процесах (1944-1955) / Р. Офіцинський, В. Петрецький. Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2006. – Вип. 17. – С. 48-53.

269. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Передм. В. Задорожного. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.

270. Офіцинський Р. Політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької Республіки у Лондоні (1940–1944) // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп. ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). – Ужгород: Патент, 1995. – С.28–40.

271. Офіцинський Р. Превентивна радянізація Закарпатської України (осінь 1944 р. – весна 1945 р.) / Р. Офіцинський // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (Ужгород, 24 червня 2010 р.). – Ужгород: Видавництво «TIMPANI», 2010. – С. 108-110.

272. Офіцинський Р. «Сонце довгожданої волі». Коли ж день визволення і Закарпаття, і всієї України? Та чи визволення? // Тисячоліття – Millenia. – Науковий щорічник. – Вип. 1. – Ужгород: Ґражда, 2014. – 186 с.

273. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / НАН України. Ін-т історії України / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.

274. Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції 16 - 17 жовтня 2014 року. – Ужгород, 2015. – 290 с.

275. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження / Андреас Каппелер, Володимир Кравченко, Ларрі Вульф, Сергій Плохій, Кейт Браун, Сергій Леп`явко, Бйорріс Куцмані. – Україна Модерна. – число 18. – Пограниччя – окраїни – периферії. – Київ: Критика, 2011. – С.47-78.

276. Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – М., 2002. – 896 с.

277. Поп И. Подкарпатская Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljai Terület – Закарпатська Україна. (1938 – 1945 гг.) / И.Поп. – Ужгород: ПП «Повч Р.М.», 2008. – 104 с.

278. Поп И.Чехословакия – Советский Союз. 1941 – 1947 гг./І. Поп. – М.: Наука, 1990. – 280 с.

279. Поп І. Як нас віддавали, або троянди для прислужників Мехліса. Прага 1945 року: урядові і парламентські дискусії довкола питання про передачу Закарпаття СРСР / Іван Поп // Карпатський край. – травень-серпень 1995. – №5-8 (111). – С. 82–88.

280. Поп. І. Визволені і визволителі // Карпатський край. – грудень 1992.- № 38 (89). – С.11-14

281. Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам’яті / Андрій Портнов. – Київ: Критика, 2013. – 344 с.

282. Пушкаш А. Цивилизация и варварство: Закарпатье 1918–1945 / А. Пушкаш. – Москва: Издательство "Европа", 2006. – 564 с.

283. Рейдер А. Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / А. Н. Рейдер. - Ужгород : Издательство В.Падяка, 2004. – 192 с.

284. Рєпін І. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 / Рєпін І. – Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 20 с.

285. Россовська М. І. Й. Сталін, Е. Бенеш і Закарпаття восени 1944 р. / М. І. Россовська. // Carpatica – Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. – 1993. – №2. – С. 210–236.

286. «Руське питання» // Свобода. Український щоденник. – 30 січня 1945. – №21. – С.2

287. Сергієнко Т. Радянсько-чехословацький договір 29 червня 1945 року: дилеми участі і суперництва щодо вирішення долі народів регіону Карпат / Т. Сергієнко // Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny. – Krakov: Spolok Slovákov v Pol`sku, 2013. – С.53-60.

288. Славік Ю. Репресивна політика Угорщини на Закарпатті (1938 - 1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "історія України" / Славік Юрій – Ужгород, 2016. – 20 с.

289. Співак Б. І. 25-річчя Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України / Б. І. Співак // УІЖ. – 1969. – №11. – С. 121-122.

290. Троян М. В. Двадцятиріччя визволення Закарпаття Радянською Армією / М. В. Троян, В. В. Хайнас // Тези доп. та повідомл. до наук, конф., присвяч. 20-річчю визволення Закарпаття Рад. Армією. – Ужгород, 1964. – С. 3-29.

291. Троян М. В. До 30-річчя І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України / М. В. Троян // УІЖ. – 1974. – № 11. – С. 118-122.

292. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр. – Москва: Наука, 1991. – 632 с.

293. Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною / В. Фенич. – Ужгород: Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007. – 107 с.

294. Хайнас В. В. Комуністична партія Закарпатської України в боротьбі за відбудову і соціалістичні перетворення народного господарства (жовтень 1944 - червень 1945 рр.) / В. В. Хайнас // Доп. та повідомл. Ужгород, ун-ту. Сер. іст.-філол. – Ужгород, 1957. – № 1. – С. 3-6.

295. Худіш П. Аналіз списку осіб, котрим відмовили в праві оптації чехословацького громадянства згідно Договору між ЧСР та СРСР від 29 червня 1945 року / Павло Худіш // Підкарпатська Русь в роки Другої

світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції 16 - 17 жовтня 2014 року. – Ужгород, 2015. – С. 284–290.

296. Худіш П. Закарпаття у чехословацько-українських культурних зв'язках (1945 - 1956) / Павло Худіш // PerAspera: сборник научных трудов студентов и аспирантов исторического факультета ФГБОУ ВПО «НГПУ им. Козьмы Минина». – Вып. 2. – Н. Новгород: изд-во НГПУ им. Козьмы Минина, 2013. – С.76-82.

297. Худіш П. Міжнародна реакція на приєднання Закарпаття до СРСР (1944-1945 рр.) / Павло Худіш // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. LXX. – С. 220-227

298. Худіш П. Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою: червень 1945 – квітень 1946 рр. (За матеріалами чеських архівів) / Павло Худіш // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2014. – Вип.2 (33). – С.61-72.

299. Худіш П. Перші «неофіційні» транспорти з переселенцями у рамках процесу оптації на Закарпатті / Павло Худіш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 4. – С.39-43.

300. Худіш П. Приєднання Закарпаття до Радянської України в світлі джерел іноземних періодичних видань / Павло Худіш // Збірник матеріалів Всеукраїнської науковій конференції «Асоціація Україна – ЄС: історичні та політико-правові аспекти». Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ (25 лютого 2016 р.). – Київ, 2016. – С. 339

301. Худіш П. Репатріація з Чехословаччини до Закарпаття (1945-1948 рр.): хід, сутність та наслідки процесу / Павло Худіш // Вісник Луганського

національного університету імені Тараса Шевченка : Історичні науки / Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Ужгород:..,2016. – С.

302. Чесько-совєтський спір за посідання Карпатської України // Свобода. Український щоденник. – 16 січня 1945. – №11. – С.1

303. Чехи здивовані московською піддержкою української ірредeнти // Свобода. Український щоденник. – 23 січня 1945. – №16. – С.1

304. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории / Редколегия: Э. Г. Задорожнюк, В. В. Марьина (отв. ред.), Е. П. Серапионова. Кн. 1. – М.: Наука, 2005. – 453 с.

305. Чехо-словацький уряд плянує поворот на рідну землю і нові переміни // Свобода. Український щоденник. – 19 січня 1945. – №14. – С.1

306. Шевченко Ф. П. Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні / Ф. П. Шевченко. – К., 1950. – 93 с.

307. Шніцер І. Проблема Підкарпатської Русі (Закарпаття) у чехословацько-радянських відносинах в роки Другої світової війни / Ігор Шніцер // Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції 16 - 17 жовтня 2014 року. – Ужгород, 2015. – С. 214–228.

308. Шніцер. І. Ставлення чеських і словацьких політиків до возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною / І. Шніцер // Возз'єднання Закарпаття з Україною: Матеріали наук. конф., присвяч. 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. Ужгород, 29 червня 2005 р. – Ужгород, 2006. – С. 116-121.

309. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К: Критика, 2007. – 375с.

310. Янковська О. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни / О. Янковська // Сторінки воєнної історії України: зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 3. – С. 206–212.

311. Amort Č. Československo-sovětské vztahy v údobí 1943-1945 / Čestmír Amort. – Praha: Univerzita Karlova, 1984. – 183 c.

312. Bobak J. Slovaci na Podkarpatskej Rusi a ich presidlovanie do Cesko-Slovenska v roku 1947 / Jan Bobak. – Bratislava: Kubko Goral, 1998. - 43 s.

313. Capkova Katerina. Czechs, Germans, Jews?: National Identity and the Jews of Bohemia. – New York: Berghahn Books, 2012. – 281 c.

314. Čo dala - vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia / ed. Gajdoš. M. – Košice-Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV a Koordinačný výbor reoptantov, 2002. – 112 s.

315. Cvrk O. Co za Nás udělá SSSR v zemi pod Poloninskými Karpaty / Otto Cvrk. – Choceň, 1946. – 61 c.

316. Danilák M. Pripojenie Zakarpatskej Ukrajiny (Podkarpatskej Rusi) k ZSSR a Slovensko / Michal Danilák // Возз'єднання: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною: 26 червня 2000 року, Ужгород, Україна. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С.67-75.

317. Gajdoš M. Rusíni / Ukrajinci v zrkadle polstoročia. Niektoré aspekty ich vývoja na Slovensku po roku 1945 / S. Konecny, M. Mušinka. – Prešov - Užhorod: Universum, 1999. – 157 s.

318. Gajdoš M. Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky / M. Gajdoš, S. Konečný. – Prešov: Universum, 2013. – 256 c.

319. Gilbert M. Izrael: Dějiny / Martin Gilbert. – Praha: BB Art, 2002. – 668 c.

320. Hanak W. K. Podkarpatsko-Rusínská otázka: 1918-1945 / Hanak. – Praha: Česká expedice, 1998. – 51 c.

321. Hanzlík F. Armáda в zápase o politickou moc v letech 1945 – 1948 / F. Hanzlík, V. Vondrášek. – Praha: MO – AVIS, 2006. – 399 s.

322. Hauner M. Podkarpatská Rus (PR) v zahraničně-politické koncepci prez. Beneše, 1938 - 1945 / Milan Hauner // Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції 16 - 17 жовтня 2014 року. – Ужгород, 2015. – С. 161–180.

323. Hubený D. Československý ústav zahraniční a pokusy prosadit péči o podkarpatoruské krajany / David Hubený // Historica Olomucensia. – 2015. – Вип.48. – С.123-140

324. Hubený D. General Antonín Hasal-Nižborský / D. Hubený. – Diplomová pracé FF UK. – Praha, 2009. – 173 c.

325. Hubený D. Podkarpatská Rus na jednáních československé Státní rady v Londýně / David Hubený // Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції 16 - 17 жовтня 2014 року. – Ужгород, 2015. – С. 181–200.

326. Jančovic J. Navrátilci / Jan Jančovic – Martin: Matica Slovenská, 2007. – s. 118

327. Kaplan K. Československo v povalecne Evrope / Karel Kaplan. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelstvi Karolinum, 2004. – 408 s.

328. Kaplan K. Pravda o Československu 1945-1948 / Karel Kaplan. – Praha: Panorama, 1990. – 245 c.

329. Khudish P. The committee of major František Kuracina and attempts to activate the process of optation in Transcarpathia (summer 1946 – spring 1947) / Pavlo Khudish // Stredoevropský věstník pro vědu a výzkum. Historie. – Praha: vydavatel «Publishing house Education and Science», 2016. – С. 57-64

330. Kocian J. Československo mezi dvěma totalitami / Jiří Kocian // Dějiny Českých Zemí / Jaroslav Pánek, Oldřich Tůma a kolektiv. – Praha: Karolinum, 2008. – С. 365–387.

331. Marek J. Radiostanice VLADISLAV v marném boji o Podkarpatskou Rus // Historie a vojenství. Časopis vojenského historického ústavu. – 4/2011. – Ročnik LX. – S. 55-70.

332. Nemec F. The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia / F. Nemec., V. Moudry. – Toronto: William B. Anderson Publisher 47 Highfield Road, 1955. – 375 c.

333. Němeček J. Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944 / J. Němeček, H. Nováčková, M. Sedláková // Sborník archivních prací. Praha : Archivní správa Ministerstva vnitra. – Roč. 50. – č. 1. – 2000. – S. 121-203.

334. Pop I. Podkarpatská Rus – stručná historie států / Ivan Pop. – Praha: Libri, 2005. – 192 c.

335. Rychlík J. Malý pohraniční styk na Podkarpatské Rusi v letech 1919-1945 / Jan Rychlík. – Paginae Historiae. Sborník Národního archivu. Podkarpatská Rus. – Вип.23/2. – Praha: Národní archiv, 2015. – С.165-178.

336. Šmigel' M. Opcia a presidlenie rusinov do ZSSR (1945-1947). Na zaklade ceskoslovensko-sovetskej dohody z 10. jula 1946 / M. Šmigel', S. Kruško. – Bratislava: Goralinga, 2011. – 340 s.

337. Šmigel' M. Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. jula 1946 / Michal Šmigel', Štefan Kruško. – Prešov: Koordinačný výbor reoptantov Slovenskej republiky v Prešove, 2005. – 276 s.

338. Stát by měl svůj dluh vůči rodinám z Podkarpatské Rusi splatit. // Podkarpatská Rus. Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi. – 2015. – №1. – С. 4.

339. Švorc P. Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919-1939) / Peter Švorc. – Prešov: Universum, 2003. – 422 c.

340. Švorc P. Zakliata krajina (Podkarpatská Rus 1918-1946) / Peter Švorc. – Prešov: Universum, 1996. – 127 c.

341. Ther P. Ethnic cleansing and the postwar European order / Philipp Ther // Redrawing Nations: Ethnic cleansing in East-Central Europe, 1944-1948 / Edited Philipp Ther and Ana Siljak. – Lanham-Boulder-New York-Oxford: Rowman & Littlefield, 2001 – 343 c.

342. Vaculík J. K průběhu opce československé statní občanství na Podkarpatské Rusi po roce 1945 / Jaroslav Vaculík // Підкарпатська Русь в роки Другої

світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції 16 - 17 жовтня 2014 року. – Ужгород, 2015. – С. 276–283.

343. Vaculík J. Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů / J. Vaculík. – Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002. – 228 s.

344. Zilynskyi B. Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917 – 1945 (1994). – Praha: X-EGEM, 1995. – 128 c.

ІІІ. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

345. Земсков В. Репатриация перемещённых советских граждан [Електронний ресурс] / В. Земсков. – Режим доступу до ресурсу: http://scepsis.net/library/id_1234.html.

346. Кабачій Р. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздерта тотожність [Електронний ресурс] / Роман Кабачій. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://uamoderna.com/md/142.

347. Малець О. Трагедія німців Закарпаття [Електронний ресурс] / Олександр Малець – Режим доступу до ресурсу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11321.

348. Полян П. Принудительные миграции: предыстория и классификация [Електронний ресурс] / П. Полян – Режим доступу до ресурсу: http://www.memo.ru/history/deport/polyan0.htm.

349. Турчин Т. Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944-1953) // Матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції «Сучасні дослідження історії слов'янських народів». До 20-річчя створення кафедри історії слов'ян.19 вересня 2013 р. Івано-Франківськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/

350. Фенич В. Чому Закарпаття не прагнуло возз'єднуватися з УРСР в 1945 році [Електронний ресурс] / В. Фенич – Режим доступу до ресурсу: http://prozak.info/mobile/IIstoriya/CHomu-Zakarpattya-ne-pragnulo-vozz-

ednuvatisya-z-URSR-u-1945-roci.

351. Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1350205617&tab=navDetailManCard.

352. Český statistický úřad. Československé sčítání lidu 1930 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.czso.cz/csu/sldb/ceskoslovenske_scitani_lidu_1930.

353. Faludi, Ivan 1895-1978 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.sac.se/Om-SAC/Historik/Biografier/Faludi,-Ivan-1895-1978.

354. Řezník J. Čtvrtý mušketýr léta páně čtyřicátého osmého [Електронний ресурс] / Jiří Řezník – Режим доступу до ресурсу: http://vasevec.parlamentnilisty.cz/blogy/ctvrty-musketyr-leta-pane-ctyricateho-osmeho-1.

355. Slanina J. Akce «Toman» // Securitas Imperii – sborník. Urad dokumentace a vysetrovani zlocinu komunizmu Policie Ceske republiky. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cibulka.com/stblist/c2.htm

356. Vojenský ústřední archiv – Praha. Databáze příslušníků čs. vojenských jednotek v zahraničí za 2. sv. války. Emil Gutfreund [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.vuapraha.cz/soldier/6003487.

ДОДАТКИ

Додаток А. Демаркаційна лінія в «зоні воєнних операцій»

Примітки:

Червоним кольором позначено демаркаційну лінію.

1. За радянським трактуванням – «зона військових операцій». Доступ чехословацькій делегації заборонено.
2. За чехословацьким трактуванням – зона діяльності урядової делегації (дана територія не входить в «зону військових операцій». Натомість, за радянським трактуванням – це «зона тилу, що входить в зону воєнних операцій»).

Джерело: [163, арк.41].

Додаток Б. Схема налагодження каналів комунікації на Закарпатській Україні (28.10.1944 – 23.01.1945)

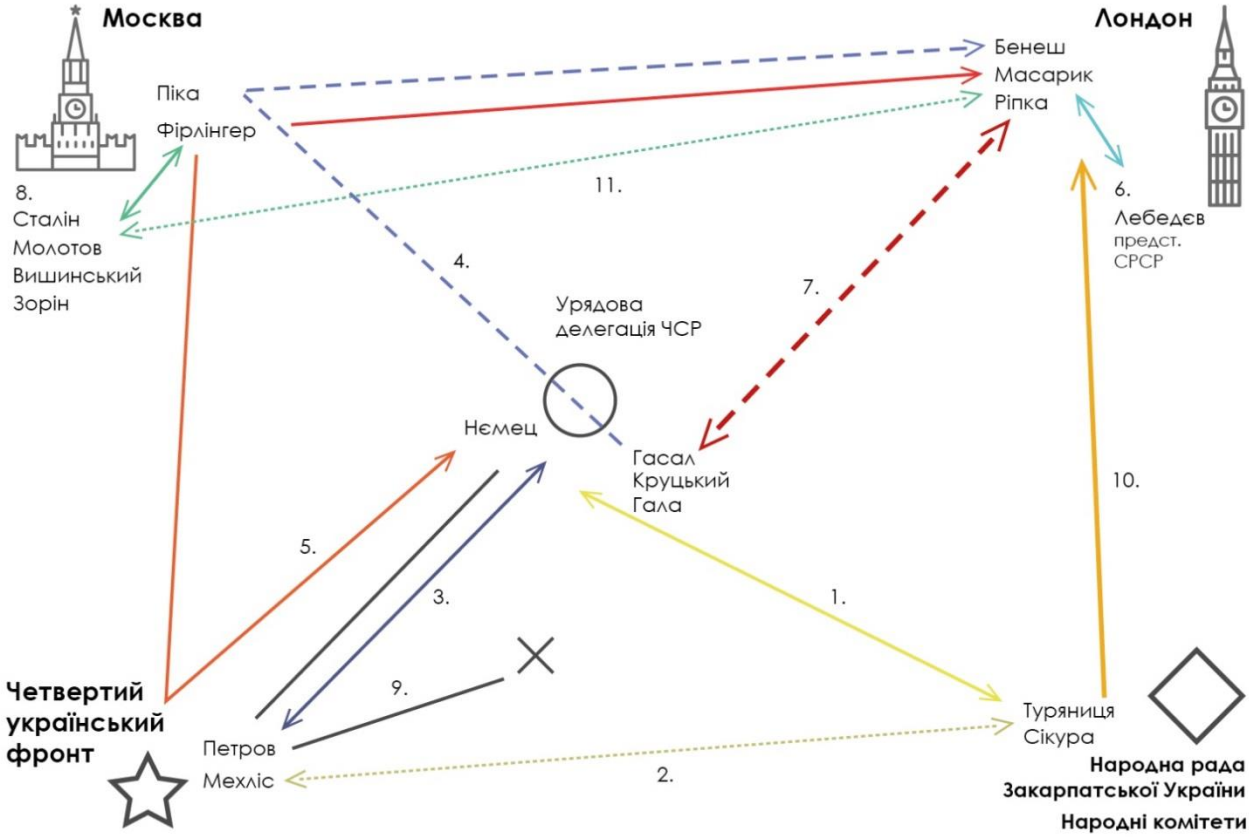

Примітки:

1. Налагодження контакту Ф. Нємеца з народними комітетами (28 жовтня 1944 р.);
2. Виїзд І. Туряниці в Мукачево, контакт з Четвертим українським фронтом (орієнтовно 3 листопада 1944 р.);
3. Перший лист Ф. Нємеца до І. Петрова (5 листопада 1944 р.);
4. Депеша А. Гасала до Г. Піки (припускаємо, що з секретної радіостанції; 9 листопада 1944 р.);
5. Перше донесення Ф. Нємеца через Четвертий український фронт та З. Фірлінгера до Лондона (11 листопада 1944 р.);
6. Перша комунікація Е. Бенеша з радянським представником в Лондоні (13 листопада 1944 р.);

7. Перша депеша з Хуста в Лондон через секретну радіостанцію (14 листопада 1944 р.);
8. В Москві отримали протест Г. Піки (14 листопада 1944 р.);
9. Невдала спроба Ф. Нємеца налагодити контакт з І. Туряницею через Четвертий український фронт (16 листопада 1944 р.);
10. Е.Бенеш отримує листи від народних комітетів Закарпатської України (25 листопада 1944 р.);
11. Й. Сталін відсилає листа Е. Бенешу (23 січня 1945 р.).

Додаток В. Особи, котрим відмовили у праві оптації, та, які неправомірно перебувають на території Чехословаччини (28 серпня 1946 року). Аналіз графи «національність»

Національність	**Кількість осіб**	**Національність**	**Кількість осіб**
Žid	1068 (37,3 %)	Pod.Rus.	4
Ukr., ukraj.	770 (24,7 %)	Něm.	3
Rus., Ruska	362 (12,6 %)	Čes.	2
Rusin.	342 (11,9 %)	Čes.- Žid.	2
«?», «-», bez vyznaní	171 (6 %)	Kar. Ukr.	1
Zak. Ukr.	69 (2,4 %)	Čes. - Ukr.	1
Čsl.	27 (0,9 %)	Mad.	1
Izr.	18 (0,6 %)	Belorus.	1
Polák	10	Ital.	1
Malorus.	7	Řec. Kat.	1
Rum.	6		

Додаток Г. Діаграма

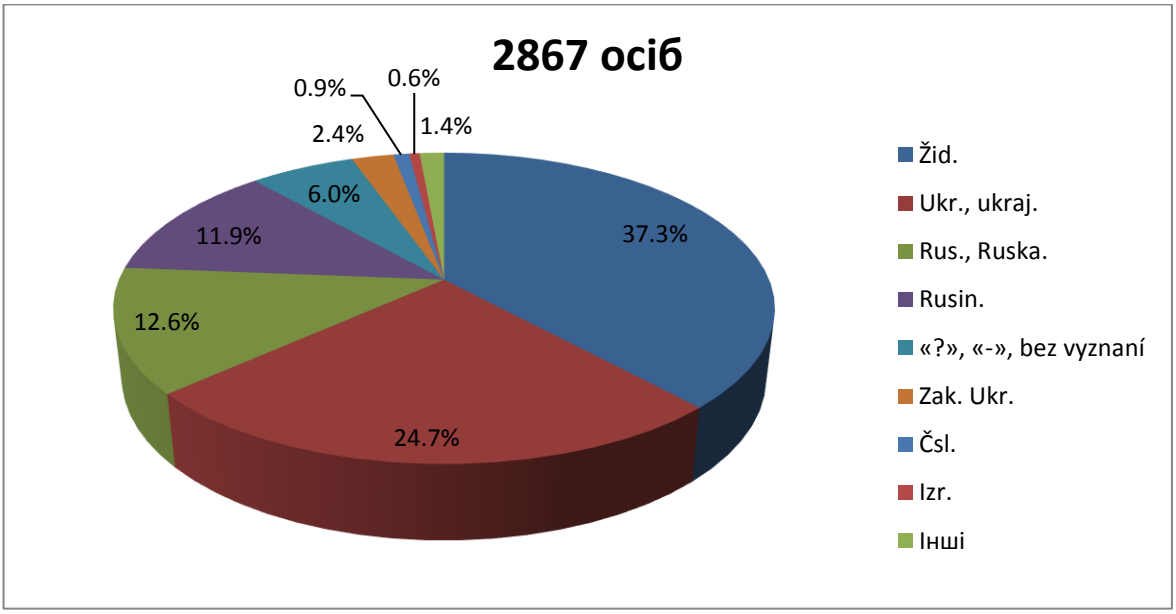

Джерело: [106].

Додаток Ґ. Кількість оптантів в перших 25 транспортах під час активної фази переселення (за 1947 рік)

Номер транспорту	**Кількість господарських одиниць**	**Кількість осіб**	**Номер транспорту**	**Кількість господарських одиниць**	**Кількість осіб**
I	38	107	XIV	84	250
II	62	163	XV	138	420
III	56	150	XVI	69	165
IV	75	196	XVII	78	223
V	2	4	XVIII	98	377
VI	94	348	XIX	17	42
VII	111	486	XX	7	24
VIII	71	209	XXI	9	23
IX	103	392	XXII	1	5
X	98	365	XXIII	4	12
XI	100	374	XXIV	32	70
XII	64	211	XXV	2	6
XIII	64	183	**Загалом**	1477	4805

Джерело: Уточнено нами на основі даних із монографії Я. Бобака [312].

Додаток Д. Транспорти з репатріантами, що прибували з Чехословаччини в Закарпаття (1945-1948 рр.)

№	Дата прибуття транспорту	Кількість осіб	№	Дата прибуття транспорту	Кількість осіб
1945 рік			25.	30.11.1946	71
1.	11.12.1945	97	26.	19.12.1946	33
2.	28.12.1945	14	**1947 рік**		
1946 рік			27.	15.01.1947	15
3.	10.01.1946	160	28.	24.01.1947	7
4.	14.01.1946	18	29.	12.02.1947	28
5.	01.02.1946	12	30.	26.02.1947	24
6.	16.02.1946	8	31.	06.03.1947	12
7.	12.02.1946	31	32.	01.04.1947	30
8.	05.03.1946	36	33.	06.05.1947	32
9.	15.03.1946	66	34.	06.06.1947	13
10.	25.03.1946	74	35.	28.06.1947	13
11.	26.03.1946	73	36.	30.07.1947	17
12.	28.03.1946	33	37.	11.09.1947	2
13.	01.04.1946	34	38.	21.10.1947	3
14.	16.04.1946	61	39.	15.12.1947	9
15.	23.04.1946	48	**1948 рік**		
16.	30.04.1946	58	40.	25.01.1948	40
17.	10.05.1946	75	41.	16.02.1948	13
18.	21.05.1946	118	42.	03.03.1948	5
19.	11.06.1946	124	43.	09.04.1948	20
20.	07.08.1946	111	44.	08.05.1948	15
21.	13.09.1946	16	45.	30.07.1948	18
22.	07.10.1946	78	46.	20.08.1948	12
23.	24.10.1946	6	47.	10.09.1948	9
24.	27.10.1946	102			

Джерело: [12, арк. 1-293].